

SIİRT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Sezer ARIKAN

Tek Parti Hükümetlerinin Güneydoğu Anadolu Politikaları (1930-1945)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Yasin COŞKUN

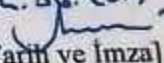
SIİRT – 2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Siirt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Tek Parti Hükümetlerinin Güneydoğu Anadolu Politikaları (1930-1945)" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

15.05.2019

[Tarih ve İmza]
Sezer ARIKAN

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Dr. Öğr. Üyesi Yasin COŞKUN danışmanlığında Sezer ARIKAN tarafından hazırlanan bu çalışma 12/06/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Şerif DEMİR
Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Fadimana FİDAN
Jüri Üyesi (Tez Danışmanı) : Dr. Öğr. Üyesi Yasin COŞKUN

İmza:
İmza:
İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir.

12/06/2019
İmza
Doç. Dr. Veysel OKÇU
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ.....	V
GİRİŞ	1
A- Tarihsel Süreç	1
B- Amaç ve Yöntem.....	12
I. BÖLÜM: TEK PARTİ HÜKÜMETLERİNİN GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNE YÖNELİK İDARİ VE İKTİSADİ POLİTİKALARI	13
1.1. 1930-1945 DÖNEMİ TÜRKİYE'DE SİYASİ GELİŞMELER VE KURULAN HÜKÜMETLER	13
1.2. TEK PARTİ HÜKÜMETLERİNİN BÖLGEYE YÖNELİK İDARİ POLİTİKALARI	17
1.2.1. Birinci Umum Müfettişliğin Kuruluşu ve Bölgedeki Faaliyetleri	17
1.2.2. Bölgenin İdari Yapısındaki Düzenlemeler	23
1.3. TEK PARTİ DÖNEMİ BÖLGEYE YÖNELİK İKTİSADİ POLİTİKALAR	26
1.3. 1. Tek Parti Hükümetlerinin Ekonomik Uygulamaları üzerine Genel Bir Değerlendirme	26
1.3.2. Tek Parti Hükümetlerin Bölgeye Yönelik İktisadi Politikaları	32
1.3.2.1. Tarım Politikaları	32
1.3.2.2. Hayvancılık Politikaları	41
1.3.2.3. Sanayi Politikaları	43
1.3.2.4. Maden Politikaları	46
II. BÖLÜM: 1930-1945 ARASI TEK PARTİ HÜKÜMETLERİNİN SOSYAL VE KÜLTÜREL POLİTİKALARININ GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNE YANSIMALARI.....	51
2.1. BÖLGEYE YÖNELİK EĞİTİM POLİTİKALARI	51
2.1.1. Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları	51
2.1.2. Eğitim Politikaları.....	53
2.2. BÖLGEYE YÖNELİK KÜLTÜR POLİTİKALARI	64
2.2.1. Erken Cumhuriyet Dönemi Kültür Politikaları.....	64

2.2.2. Bölgeye Yönelik Kültür Politikaları	67
2.2.2.1. Türk Ocaklarının Bölgedeki Faaliyetleri	67
2.2.2.2. Halkevlerinin Bölgedeki Faaliyetleri	69
2.2.2.2.1. Konferans Etkinlikleri	73
2.2.2.2.2. Temsil Etkinlikleri.....	74
2.2.2.2.3. Yaygın Eğitime Yönelik Etkinlikler.....	76
2.2.2.2.4. Kütüphane ve Yayın Etkinlikleri.....	77
2.2.2.2.5. Beden Terbiyesi ve Spor Etkinlikleri	78
2.2.2.2.6. Köycülük Etkinlikleri	80
2.2.2.2.7. Sosyal Yardım Etkinlikleri.....	82
III. BÖLÜM: TEK PARTİ HÜKÜMETLERİNİN GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNE YÖNELİK ULAŞIM, SAĞLIK VE GÜVENLİK POLİTİKALARI ..	84
3.1. ULAŞIM POLİTİKALARI	84
3.1.1. Demir Yolları Politikaları	85
3.1.2. Kara Yolları Politikaları.....	91
3.2. SAĞLIK POLİTİKALARI	95
3.3. GÜVENLİK POLİTİKALARI	100
SONUÇ.....	106

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tek Parti Hükümetlerinin Güneydoğu Anadolu Politikaları (1930-1945)

Sezer ARIKAN

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Yasin COŞKUN

2019, 106 sayfa

Jüri: Doç. Dr. Şerif DEMİR

Dr. Öğr. Üyesi Yasin COŞKUN

Dr. Öğr. Üyesi Fadimana FİDAN

Cumhuriyetin ilanından sonra özellikle yeni rejimin, inkılapları tam olarak anlatamamasından ve bölgede aşiret ve şeyhlik düzeninin direncinden kaynaklanan nedenlerle önemli bir güvenlik sorunu ortaya çıkarmışsa da alınan sert önlemlerle bu sorunlar giderilmeye çalışılmıştır. Ancak ortaya çıkan bu güvenlik sorununun arkasında sosyal ve iktisadi sebepler de görülmüştür. II. Dünya Savaşı dönemi Türk hükümetlerinin bölgeye yönelik politikaları savaş tehdidi çerçevesinde şekillenmiştir. Bununla birlikte bölgenin temel sorunu olan güvenlik sorununu etkileyen sosyal ve iktisadi sebeplerin de ortadan kaldırılmasına yönelik politikalar üretilmiştir. Çünkü savaş döneminin bütün imkânsızlıklarına rağmen bölgeye yönelik başlatılan yatırımların devam ettirilmesinde, devlet mekanizmasının bölge vatandaşlarının temel ihtiyaçlarını karşılama görevini ciddiyetle yerine getirme gayretinde bu anlayış ön plana çıkmaktadır. Genel anlamda değerlendirecek olursak 1930-1945 yılları arasından tek parti hükümetlerinin Güneydoğu Anadolu bölgesine yönelik politik yaklaşımları bölgenin ülke ile bütünleşmesine yönelik olmuştur.

Anahtar Kelimeler: II. Dünya Savaşı, Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Türk Hükümetleri

ABSTRACT

The Policies of Single Party Governments Towards Southeastern Anatolia (1930-1945)

Sezer ARIKAN

Advisor: Assistant Professor Yasin COŞKUN

2019, Page: 106

Jury: Associate Professor Şerif DEMİR

Assistant Professor Yasin COŞKUN

Assistant Professor Fadimana FİDAN

After the proclamation of the Republic, the new regime did not fully explain the revolutions and there was a significant security problem due to the resistance of the tribal and sheikh in the region. These problems were tried to be solved with hard measures. However, social and economic reasons behind this emerging security problem had also been seen. The policies of the Turkish governments of the World War II towards the region were shaped by the threat of war. Policies have also been developed to remove the social and economic causes that affect the security issue, which is the main problem of the region. Because, despite all the impossibilities of the war period, this initiative comes to the forefront in the continuation of investments initiated towards the region and in the effort to seriously fulfill the duty of the state mechanism to meet the basic needs of the citizens of the region. During the World War II, the political approaches of the Turkish governments in the single party period towards the Southeastern region are aimed at integrating the region with the country.

Key Words: World War II, Southeastern Anatolia Region, Turkish Governments,

ÖNSÖZ

Cumhuriyetin ilanından sonra savaştan yeni çıkan ülkeyi her alanda geliştirmek için birçok yenilikler ve yatırımlar yapılmıştır. Ülke genelinde süre gelen bu yatırımların yanında Cumhuriyetin kazanımlarını halka benimseterek kültürel bütünlük sağlanmak istenmiştir. Bu bağlamda yapılan bu çalışma 1930-1945 dönemi tek parti hükümetlerinin Güneydoğu Anadolu politikalarını analiz etmektedir. Bu alanda yapılmış başka çalışmalar mevcuttur. Ancak bu çalışmalar sadece Atatürk dönemini ele almışlardır. Ortaya çıkarılan bu tez ise II. Dünya Savaşı dönemini de kapsamaktadır. Ayrıca bu konu üzerine yapılan araştırmalar sadece Güneydoğu Anadolu bölgesine odaklanmamış Doğu Anadolu bölgesini de kapsamıştır. Bu tez çalışması ise yalnızca Güneydoğu bölgesine odaklanmıştır. Bu anlamda Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt, Şanlıurfa şehirleri üzerine yoğunlaşmıştır. Bu süreçte Güneydoğu Anadolu bölgesine birçok yatırımlar yapılmış ve politikalar üretilmiştir. Bu yatırımlara rağmen yapılan yenilik ve çalışmaların bölgedeki kabul düzeyi az olmuştur. Tek parti dönemi hükümetleri politikalarını belirlerken bu durumu göz önünde bulundurmuşlardır.

1929 Ekonomik Buhranı ve II. Dünya Savaşı yapılan yatırımların etkisini kısıtlasa da görev yapan hükümetler bölgeye yönelik geliştirici politikalar üretmeye devam etmişlerdir. Bu çalışmada tüm bu gelişmeler genel hatlarıyla analiz edilmiştir.

Bu çalışmada bilgi ve tecrübeleriyle değerli katkılar sunan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Yasin COŞKUN'a ve bana destek olan aileme teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

A- Tarihsel Süreç

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Toros Dağlarının bölgede kıvrım yaptığı dağların güney yamaçları ile Suriye sınırımız arasında kalan bölümde Doğu Anadolu Bölgesi'nin güneyinde yer almaktadır. Bölge, Hatay Kahramanmaraş Oluğu'nun doğusundan Türkiye, Suriye, Irak sınır boyunca ilerleyen bölümü kapsamaktadır. Mardin-Midyat bölümü ile kalkan şeklindeki Karacadağ volkan arazilerinin oluşturduğu bu bölgede geniş düzlükler ve alçak yaylaların yer aldığı bilinmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Doğu Anadolu Bölgesi'ne göre daha az yükseltisi olan bir arazi yapısına sahiptir. Bölgenin başlıca akarsuları Fırat ve Dicle nehirleri olarak ön plana çıkmaktadır. Fırat Nehri Gaziantep ve Şanlıurfa'nın yüksek yaylaları arasında bulunan derin vadiler arasından Suriye'ye doğru akar. Nizip ve Göksu çayları bu nehrin önemli kollarındandır. Dicle Nehri ise Diyarbakır Havzası'nı geçtikten sonra Türkiye-Suriye sınırı boyunca Irak'a doğru akar.¹

Fırat ve Dicle ırmaklarının oluşturduğu sulama imkânları vasıtasıyla oldukça verimli bir tarım havzası özelliği kazanan bölge, İlk Çağdan beri yerleşmeye açılmış ve pek çok devlet ve uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Bu güçler arasındaki mücadeleler sonucunda sürekli el değiştirmiştir. Tarih boyunca Asya-Akdeniz ile Fırat-Dicle arası verimli arazileri kapsayan Mezopotamya ile Anadolu coğrafyaları arasında bir tampon bölge işlevini gören Güneydoğu Anadolu, bu nedenlerle birçok güç arasında mücadele alanı olmuştur. Bazı dönemlerde oluşan otorite boşlukları nedeniyle bu bölge küçük beylikler veya hanlıklar tarafından kısa sürelerle idare edilmiştir. Güneydoğu Toroslar ile Mezopotamya'nın verimli tarım havzaları arasındaki savunma zafiyetine yol açan düzlükler, kolaylıkla vazgeçilemeyecek kadar değerli olduğundan, tarih boyunca sürekli istilalara maruz kalmıştır. Bu sebeplerden dolayı bölgenin etnik yapısı çok uluslu bir özellik kazanmıştır.²

Yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde M.Ö. 4 binli yıllarda bölgeye ilk yerleşen kavimin Hurriler olduğu ortaya çıkmıştır. M.Ö. 1300 yıllarında Hurriler'le soy

¹ Ömür Genç, "Güneydoğu Anadolu Bölgesi Ekonomik ve Sosyal Durum Raporu", *Türkiye Kalkınma Bankası Raporu*, Ankara, 2003, s. 6-7.

² Kenan Arınç, "Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Tarihi Coğrafyasına Analitik Bir Bakış", *Coğrafya'ya Adanmış Bir Ömür Hayati Doğanay*, Haz. S. Zaman ve O. Coşkun, Erzurum, 2015, s. 261.

yakınlığı olan topluluk olan Mittaniler'in hüküm sürdüğü bölge M.Ö. 775-736 yılları arasında da Van Gölü Havzası'ndan gelen Urartuların egemenliğine girmiştir. Bir süre Asurlular kontrolünde kalan bölgede Asurlardan sonra sırasıyla İskitler (M.Ö. 653-625), Medler (M.Ö. 625-550) ve Persler (M.Ö. 550-331) egemenlik dönemlerini yaşadığı bilinmektedir. M.Ö. 331 yılında Büyük İskender'in yönetimine giren bölge, sonra da onların devamı niteliğinde olan Selevkoslar tarafından paylaşılmıştır. Fakat bugünkü Azerbaycan topraklarında hüküm süren Partlar M.Ö. 140 yılında Mezopotamya'yı istila etmiş ve Selevkosların bu bölgedeki hâkimiyetlerine son vermişlerdir. Partlar ve Romalılar arasında mücadele alanına dönüşen bölge sürekli el değiştirmiştir. Bölge üzerindeki hâkimiyet mücadelesi Bizans ve Sasani dönemlerinde de devam etmiştir. VII. yüzyıldaki İslâm ordularının bölgeye gelmesi Sasanilerin yıkılış sürecini hızlandırmıştır. Bu da Güneydoğu Anadolu için siyasal, sosyal ve iktisadî açıdan yeni bir süreç başlatmış³ ve bölge halkı kitleler halinde İslam dinini kabul etmişlerdir.

Halid bin Velid döneminde Fırat nehrinin doğusunda kalan bütün El-Cezire toprakları İslam Orduları tarafından kontrol altına alınmıştır. Abbasiler hâkimiyetinde mekezi otoritenin zayıflaması ve Abbasiler için gerileme döneminin başlaması bölgede Şeybanoğulları, Hamdani Emirliği, Mervaniler gibi küçük devletlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. El-Cezire topraklarının büyük bir kısmı XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede güç haline gelen Selçuklu yönetimi altına girmiş ve bölgede Türk hâkimiyeti başlamıştır. Bu gelişmeler üzerine Eyyubiler ve İlhanlı hâkimiyetleri altında kalan bölgeye de önemli miktarda Türk ve Arap nüfusu yerleştirilmiştir. Sonraki süreçte bölgeye Celayirli, Karakoyunlu, Artuklu ve Akkoyunlu gibi Türk devletlerinin hâkim olduğu bilinmektedir. 1514'te gerçekleşen Çaldıran Savaşında Safevileri yenen Yavuz Sultan Selim Osmanlı hâkimiyetini Güneydoğuya getirmiştir. Osmanlı Devleti Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni kontrol altına aldıktan sonra da yönetime karşı olmayan beylere yönetimindeki yerleri idare etmeleri için valilik niteliğinde görevler verilmiş ve sistem yurtluk- ocaklık adı verilen toprak yönetim sistemleriyle yenilenerek devam etmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarına katılmasından sonra bu bölge Diyarbakır Beylerbeyliği ismiyle yapılandırılarak bu adla anılmıştır. "1847'de Van, Muş, Bitlis, Hakkâri, Mardin ve Siirt sancaklarını içine alan bir

³ Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2002, s. 7.

Kürdistan Eyaleti teşkil edilmişse de bölgenin gerçeklerine ve idari geleneğine uymayan bu yapılanma 1864 yılında kaldırılmıştır.”⁴

Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla beraber gerek İngiltere, Rusya, Fransa gibi devletlerin bu bölgede yürüttükleri yıkıcı siyasi faaliyetler, gerekse bölgede açılan misyoner okullarının yürüttükleri çalışmaların sonucunda bir takım karışıklıklar baş göstermiştir. İstanbul'daki zayıflayan hükümetin tanıdığı ticari ve siyasi ayrıcalıklar sayesinde Güneydoğu Anadolu'nun özel statüsü bir başka ifade ile feodal anlayıştaki yönetimi Tanzimat Fermanına kadar sürmüştür. Merkezi otoriteyi güçlendirerek bölgede tekrar hâkimiyet kurmak için Tanzimat'ın Fermanının ilânı (1839) ile birlikte ülkenin idari yapılanmasında önemli değişikliklere gidilmesi bazı kesimleri rahatsız etmiştir. Cizre-Bohtan Emiri Bedirhan Bey, daha önce süre gelen yönetim anlayışıyla bölgede elde ettiği imtiyazları ve gücünü kaybetmek istemediğinden bazı Kürt beylerini de yanına alarak büyük çaplı bir isyan başlatmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun hem sınırları içinde hem de dışında büyük ses getiren Bedirhan Bey isyanı, 1843-1848 yılları arasında devleti uzun bir süre uğraştırmış ve bastırılmasına rağmen bundan sonraki isyanlar için de zemin hazırlamıştır.⁵

Bedirhan Bey'in 1847'de tasfiye edilmesi ile birlikte Osmanlı hâkimiyetini kabul eden Kürt aşiretleri arasında liderlik sorunu ve otorite boşluğu yaşanır. Bu boşluk üzerine Şeyh Ubeydullah Güneydoğu Anadolu'da ve Kuzeybatı İran'da oldukça etkili bir güce ulaşmıştır. Gerekli hazırlıklarını yaptıktan sonra İran'da bir ayaklanma başlatmıştır. İsyân daha sonra Osmanlı topraklarını da tehdit etmeye başlar. Fakat İngiltere'nin Şeyh Ubeydullah'a vermiş olduğu destek kesilince isyan kısa sürede bastırılmıştır. 1815 yılında toplanan Viyana Kongresi azınlıklar konusunda önemli kararların alındığı bir dönüm noktası olmuştur. Bu kongrede öne atılan Şark meselesinin neticesi olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da etkili olmaya başlayan Kürt isyanları üzerine Osmanlı merkezi otoritesi bölgede etkisiz kılmaya başlamıştır. Aynı süreçte Ermeni isyanlarının ortaya çıkması üzerine dönemin padişahı II. Abdülhamid birtakım tedbirler almıştır. II. Abdülhamid bölgedeki aşiretleri kazanmak için bir takım girişimlerde bulunsa da istenilen sonuç elde edilememiştir. Hamidiye alayları ile aldığı askeri tedbirler yanında, kontrolü sağlamak üzere Aşiret Mektepleri açılmıştır. II. Abdülhamid'in uyguladığı İslam

⁴Arınç, a.g.e., s. 279.

⁵ Cabir Doğan, "Bedirhan Bey isyanı Tanzimat'ın Diyarbakır ve Çevresinde Uygulanmasına Karşı Bir Tepki Harekatı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (12), 2010, s. 15.

birliği politikasının bir sonucu olarak bölgedeki aşiretlerin çocukları alınarak okutulur ve devlet görevlerinde istihdam edilerek ülke ile kaynaşmaları hedeflenir. İçte sağlanacak birlik ve beraberlikle dış güçlerin yıkıcı yönlendirmelerinin önlenmesi amaçlanır. Merkezi otoriteyi güçlendirerek federal yapılanmaların merkeze olan bağılılığı sağlanmaya çalışılır. Halifelik makamının İslam dünyası üzerindeki manevi gücü, bütün Müslüman unsurları kapsayıcı bir bağ olarak kullanılır.⁶

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı Devleti Trablusgarp savaşı ve sonucunda ortaya çıkan Balkan savaşları ile birlikte hızlı bir şekilde dağılma sürecine girmiştir. I. Dünya Savaşı'ndaki hayal kırıklığı Osmanlı Devleti'nin dağılmasını daha da hızlandırmıştır. Savaş yıllarında Osmanlı devletini en çok zorlayan ermeni çetelerinin cephe önünde ve arkasında gösterdikleri yıpratıcı ve yıkıcı faaliyetler olmuştur. Osmanlı Devleti'nin farklı cephelerde savaştığı bir ortamda İtilaf Devletlerinin kışkırtmaları ile isyan eden Ermeniler, Diyarbakır, Urfa ve diğer şehirlerde de katliamlar yapmışlardır.

I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile birlikte yurdun genelinde işgaller başlamıştır. I. Dünya Savaşı'nda Ortadoğu'da vermiş olduğu mücadele ile savaşın bütün yükünü kendisinin taşıdığını iddia eden İngiltere, ekonomik kayıplarını gidermek üzere Güneydoğu Anadolu'yu işgal teşebbüsünde bulunmuştur. Ancak savaş döneminde gizli antlaşmalarda bu bölge Fransa'ya vaat edildiğinden iki ülke arasında çıkar çatışmaları başlamıştır. Neticede, İngiltere ve Fransa arasında 15 Eylül 1919'da imzalanan Suriye Antlaşması'yla işgal bölgeleri yeniden aralarında taksim edilir. Musul'u işgal eden İngiltere, Misak'ı Milli sınırları içerisinde yer alan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni Fransa'ya devretmiştir. Antlaşma İngiltere, Fransa'yı Güneydoğu Anadolu'da çıkmaz bir bataklığın içine içerisine itmiştir. Bu bölge ile tarihsel bağları olduğunu iddia eden Fransa aynı zamanda Sykes Picot Gizli Antlaşması'nda Çukurova ve Güneydoğu Anadolu'nun kendilerine verilmesi gerektiğini iddia ederek bu bölgeleri işgale başlamıştır. Özellikle dokuma sanayisi için gerekli pamuğun tedariki açısından Fransa, Çukurova ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni işgal ederek hammadde ihtiyacını acilen gidermek istemiştir. Fransa açısından bu bölgenin diğer bir önemi ise, Musul

⁶ Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983, s. 29-30.

petrollerinin Akdeniz'e ulaşması açısından stratejik konuma sahip olan İskenderun Körfezi'nin burada olmasıdır.⁷

Diğer taraftan Ortadoğu'daki hâkimiyetini güçlendirmek isteyen İngiltere, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Kürtleri kendi saflarında kullanabilmek için bölgeye Binbaşı Edward Noel'i göndermiş, Kürtler üzerinde yönlendirici faaliyetlerle bölgede etkili olmaya çalışmıştır. Ancak Binbaşı Noel'in görüştüğü aşiret liderleri İngiliz telkinlerine rağmen etki altına girmeyerek onlara prim vermemişlerdir. Noel yapmış olduğu gözlemlerinde bölgede yaşayan Kürt ahalinin devlete idari yönden uzak olsa da hilafet makamının birleştirici etkisiyle asla yıkıcı faaliyetlere niyetli olmadıklarını anlamıştır. Güneydoğu Anadolu'daki gelişmeler, İzmir'in işgali ile farklı bir boyut kazanmıştır. Fransız işgaline karşı Maraş, Antep,⁸ Urfa gibi şehirlerde başlayan direniş, bölge halkının vermiş olduğu destekle başarıya ulaşmış, elde edilen başarı, Milli Mücadele açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Sevr Antlaşması ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ABD mandasında kurulması planlanan Ermeni ve Kürt devletlerine karşı direniş gösteren bölge halkı, Türkler ile Kürtler arasında oluşan kardeşlik bağlarının bin yıl öncesine kadar gittiğini belirterek bundan sonraki süreçte de birlikte yaşama azminde olduklarını her fırsatta dünya kamuoyuna duyurmuşlardır. Ki öyle de olmuş, işgalci güçlere karşı omuz omuza mücadele etmişlerdir.

Milli Mücadele Dönemi'nde sonradan unvan alacak olan Antep, Urfa gibi Güneydoğu Anadolu'nun tarihi şehirleri, işgallere karşı direnmiş ve elde ettikleri başarılarla direniş için diğer şehirlerin moral ve motivasyonu yükseltmişlerdir. Ancak bu dönemde yeni kurulan Ankara Hükümeti'ne karşı bu bölgede birtakım ayaklanmalar da ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında Diyarbakır ve çevresinde etkili olan Ali Batı isyanı, Urfa ve civarında Milli Aşiret İsyanı milli kuvvetleri en çok uğraştıranlar olarak ön plana çıkmıştır.⁹ Bu isyanlar hükümet kuvvetleri tarafından kısa sürede bastırılarak büyümesi önlenmiştir.¹⁰

⁷ Yaşar Akbıyık, XX. Yüzyılın Başlarında Orta Doğu'da Fransız, İngiliz Rekabeti ve Türkiye. *Milli Kültür* (66), Eylül, 1989, s. 21.

⁸ Bkz. Zekai Güner, "Antep Savunması ve Ali Şefik Özdemir Bey'in Faaliyetleri", *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (6), 2007, ss. 49-65.

⁹Bkz. Abdulnasır Yiner, "Bir Asayişsizlik Hareketi Olarak Ali Batı Olayı (1913-1919)", *Tarih Dergisi*, İstanbul 2012, ss. 193-220.

¹⁰ Kemal Çelik, "Milli Mücadele'de İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (40), Kasım 2007, s. 586-595.

Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonra Lozan Barış Antlaşması imzalanmış, Genç Cumhuriyetin sosyal, siyasi ve ekonomik alandan birçok sorunu çözüme kavuşturulmuştur. Her alanda ilerleme ve yenilenme hareketine başlayan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Güneydoğu Anadolu Bölgesi bir takım güvenlik sorunları ile ön plana çıkmıştır.¹¹ Cumhuriyet'in ilk yıllarında bölgede etkili olan en önemli ayaklanma Şubat 1925'te ortaya çıkan Şeyh Said İsyanı'dır. 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra bağımsızlığını dünyaya duyuran TBMM 29 Ekim 1923'te Cumhuriyeti ilan etmiştir. 3 Mart 1934'te Hilafetin, 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ve laiklik temelinde yapılan inkılaplar, sosyal, siyasal ve kültürel yönden toplumda büyük değişikliklere sebebiyet vermiştir. Bu köklü yenilenme süreci, geniş kesimlerde olumlu karşılansa da özellikle aşiret ve şeyhlik düzenin hâkim olduğu Güneydoğu bölgesinde henüz inkılapların tam olarak anlatılamamasından dolayı olumlu karşılanmadığı görülmüştür. Halifelik makamının kaldırılması yanında cumhuriyetin yeni bir ulusal kültür ve bilinçle ortaya çıkması, bölge halkında tepki oluşturmuştu. Bu toplumsal karmaşayı lehine kullanmak isteyen Şeyh Said'in Şubat 1925'te Diyarbakır'ın Piran Köyü'nde başlattığı isyan kısa sürede bölgede etkili olmuştur. Bu şartlarda meydana gelen ayaklanmanın bastırılması amacıyla hükümetin başındaki isim Başbakan Ali Fethi Okyar gerekli askeri önlemleri alsa da ağır geçen kış şartlarının da olumsuz etkisiyle asker operasyonlardan istenilen sonuç elde edilememiş, isyan tam olarak bastırılmamıştır. İsyanın bastırılması noktasında olağanüstü önlemler alınmasına gerek olmadığını düşünen Ali Fethi Bey'in bu tavrı toplumun büyük kesimi tarafından tepkiyle karşılanmış ve bunun sonucunda istifa etmek zorunda kalmıştır. Yeni kurulan kabine, isyanın bastırılması hususunda sert tedbirler alınması gerektiği konusunda fikir belirten İsmet İnönü tarafından kurulmuştur. Sertlik yanlısı olan yeni hükümet, isyanı bastırmak amacıyla sıkıyönetim yasası olan Takrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkarmıştır. Bu kanunun uygulanması aşamasında yakalanan isyancılar İstiklâl Mahkemelerinde ağır bir şekilde yargılanmıştır.¹²

Şeyh Said İsyanı'nın bastırılmasına rağmen aşiretlerin ülke rejimine karşı düşünceleri değiştirilememiştir. Bunların başında gelen Cemil-i Çeto İsyanını fırsat bilerek faaliyet gösteren Raman Aşireti ve Raçkotan Aşireti'dir. Bu iki aşiretin bölgedeki

¹¹ Abdurrahman Yılmaz, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Nasturi Ayaklanmaları", *Tarih Okulu Dergisi*, 7 (XXI), 2015, s. 123-124.

¹² Nurgün Koç, "Şeyh Said Ayaklanması", *Turkish Studies*, 8 (2), 2013, s. 159-162.

faaliyetlerini önlemek için sert önlemler alan hükümet III. Ordu'yu bölgeye sevk eder. Raçkotan Aşireti, uzlaşma ile yola gelirken, Raman Aşireti'nden Emin Ağa ise isyana devam eder. Neticede 1925'te bu isyanda bastırılarak isyancılar İstiklal Mahkemelerinde yargılanırlar.¹³

Cumhuriyet'in ilk yıllarında güvenlik açısından yeni hükümeti uğraştıran bölgedeki bir diğer ayaklanma ise Sason ayaklanmalarıdır. Coğrafi olarak engebeli ve sarp arazilerden dolayı son derece elverişsiz olan bölgede yer alan Sason her türlü ulaşım ve haberleşme açısından yoksun durumdaydı. Bölgede, elverişsiz arazinin yarattığı bu şartlardan yararlanmak isteyen aşiret reislerinin de katkılarıyla Şeyh Said isyanının doğurduğu kaotik ortamı da fırsat bilerek isyan hadiseleri olmuşsa da bunlar kısa sürede bastırılmıştı. Bölgede isyana destek olan aşiretlerin batı illerine techiri kararına uymak istemeyen Melefanlı Mehmet Ali Yunus kontrolündeki Hersan, Kerho, Silinti köylerinde yaşayan halk, 1927'nin ortalarında tekrar isyana kalkışmışsa da, bu isyan da kısa sürede askeri müdahalelerle kontrol altına alındı. Ancak, alınan önlemlere rağmen Sason'da çete faaliyetleri ve kaçakçılık gibi yasadışı faaliyetlerin önüne tam olarak geçilememişti. Özellikle devlet otoritesinin tam olarak sağlanamadığı, asayiş ve düzeni sabote edecek eylemlerin devam etmesine neden olmaktadır. Bu nedenlerle Sason ve Mutki bölgelerinde isyancılara lojistik destek sağlayarak asayiş bozan 350 hanenin Trakya'ya iskân edilmesine karar verilmiştir. Bölgede eşkıyaların devlet otoritesini tanımayıp bölücü faaliyetlerine devam etmeleri üzerine 1935'ten itibaren halkı da arkasına alan devlet kuvvetleri, Sason'da huzursuzluk yaratan eşkıya ve kanun kaçaklarının büyük bir bölümünü ele geçirerek, buradaki olaylara son vermiş ve devlet kontrolünü sağlamışlardır.¹⁴

Cumhuriyet'in ilanından sonra özellikle yeni rejimin, inkılapları tam olarak benimsenmemesinden ve bölgede aşiret ve şeyhlik düzeninin oluşturduğu mahalle baskısından dolayı önemli bir güvenlik sorunu ortaya çıkarmışsa da alınan sert önlemlerle bu sorunlar giderilmeye çalışılmıştır. Ancak ortaya çıkan bu güvenlik sorununun halkın fakir olması ve bununla beraber yaşadığı sosyal kaos da etkili olmuştur. Cumhuriyetin ilanından hemen sonra başlatılan kalkınma inkılapları, az olan kaynaklarla

¹³ Ahmet İlyas, "Cumhuriyet Döneminde Ortaya Çıkan İsyanlarda Aşiretlerin Rolü", *Yaşam Bilimleri Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, (2015), s. 190-191. Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1972, s. 145-146.

¹⁴ Abdulaziz Kardaş, "Cumhuriyet Dönemi'de Sason İsyancıları ve Alınan Tedbirler" *The Journal of Academic Social Science Studies*, (43), 2016, s. 56-63.

gerçekleştirilmeye çalışılan ekonomik ve sosyal yatırımlar, bütün ülke çapında olduğu gibi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de gerçekleştirilecektir. Bunun sebebi de güvenlik sorununun sadece alınan askeri önlemlerle değil de yatırımlarla olacağını görülmüş olmasıdır. 1935'de bölgeye değerlendirme seyahati planlayan Başbakan İsmet İnönü, bu gezinin sonunda hazırladığı Kürt Raporu'nu Cumhurbaşkanlığı ve Bakanlar Kurulu'na iletmiştir. İnönü'nün hazırladığı raporunda bölgede çıkan güvenlik sorunlarının temelinde sosyal ve iktisadi sorunların olduğu belirtilmiştir.¹⁵

Bu amaçla Cumhuriyet'in ilanından itibaren bölgenin kültürel, sosyal ve ekonomik yönden kalkınması amacıyla tedbirler alınmaya ve yatırımlar yapılmaya çalışılmıştır. Ülkenin nüfus yapısının tespiti amacıyla yapılan ve ilk nüfus sayımı olan 1927 nüfus sayımında Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşayan nüfusun önemli bir kısmının tarım ve hayvancılıkla uğraştığı tespiti yapılmıştır. Atatürk dönemi hükümetleri döneminde, bu nüfus verilerinin verdiği sonuçlardan hareketle bu bölgenin kalınmasının sağlanabilmesi için tarım ve hayvancılığı daha yukarıya taşıyacak yatırımlarda bulunulmuştur.

Atatürk döneminde ön plana çıkan gelişmelerin birisi de şüphesiz endüstri alanında yapılan yatırımlardır. Güçlü bir devlet olmanın en önemli şartının sanayileşme olduğunu fark eden Atatürk ve arkadaşları İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda yerli sanayi kollarının kurulması için çalışmalar yapmıştı. Bu bağlamda sanayi yatırımları için sermaye birikimine ihtiyaç bulunmaktaydı. Bunun için ulusal ve yerel anlamda sermaye sağlayacak birçok banka kurulacaktı. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin merkezi şehirlerinden Diyarbakır'da Ziraat Bankası, 1927 yılından itibaren faaliyete başlayarak hayvancılıkla ve tarımla uğraşan bölge halkının en büyük destekçisi olmuştur.

Özellikle 1927'den sonra ülkede sermaye birikiminde görülen daralma nedeniyle yapılmak istenen yatırımlar konusunda kesintiye uğramış, yatırım yapacak olan özel sektörü desteklemek amacıyla Güneydoğu Anadolu'da 9 Kasım 1930 tarihinde Hasan Raşit Bey ve arkadaşlarının girişimleriyle Diyarbakır Bankası kurulmuştur. 1931 yılında faaliyete geçen bankanın yüzde onu ödenmiş sermayeden oluşan toplam sermayesi 75.000 TL'dir. Bölgede yapılacak yatırımlara kredi açarak sermaye desteği sunan

¹⁵ Tahir Öğüt ve Çiğdem Çadırcı, "Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır'da İktisadi-Mali ve Sosyal Yapı" *Gazi Akademik Bakış*, 7 (13), Kış 2013, s. 143.

Diyarbakır Bankası, tarımın yanında sanayinin ve ticaretin de gelişmesinde önemli işlevler görmüştür.¹⁶

Bölgede sanayinin geliştirilmesi için her türlü imkân değerlendirilmeye çalışılmıştır. Gaziantep şehrinin önemli bir sanayi bölgesi olmasında cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan yatırımlar faydalı olmuştur. 29.4.1925 tarihli kararname ile Gaziantep Konserve ve Mamulat-ı Zeraiye T.A.Ş. kurulmasına izin verilmiştir. Tarım ağırlıklı bir ekonomiye sahip olan bu bölgeye konserve üretimi yapabilecek olan bu işletme ile sanayi ve tarım birbirine entegre edilerek desteklenmiştir.¹⁷ Bu amaçla 1929'da, İktisat Vekâleti şimdiki adıyla Ekonomi Bakanlığı tarafından Gaziantep'te bir "*Ticaret ve Zahire Borsası*" açılmışsa da Dünya ekonomik krizinin de etkisiyle üç yıl sonra "*muamelaatın azlığı ve varidatın kifayetsizliği*" gerekçesiyle tekrardan borsa kapatılmıştır.¹⁸

Bu çalışmalarda olduğu gibi Diyarbakır'ın Lice, Kulp, Ergani ve Dicle kazalarında bağcılık sektörünün geniş ölçekte yapılmasından dolayı hem bağcılığı teşvik etmek hem de üretilen ürünleri pazarlanması amacıyla Diyarbakır'daki ve bölgedeki ilk devlet işletmesi olarak 1930 yılında açılan Diyarbakır İnhisar Başmüdürlüğü'ne bağlı olan Diyarbakır Müskirat (İçki) Fabrikası kuruldu. Bu fabrika bölge ekonomisi için önemli bir misyon üstlenmişti. Yılda üç yüz ton üzümünden rakı imal eden fabrika, Elazığ, Bitlis, Muş, Urfa, Mardin ve Van vilayetlerinin içki ihtiyacını karşılamaktaydı. Böylece hem bağcıların ürettiği üzüm değerlendirilmiş hem de endüstri alanında istihdam sağlanmıştı.¹⁹

Cumhuriyetin ilk yıllarında madencilik alanında da önemli yatırımlar gerçekleştirilmiştir. 1925'te Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kurularak bu sektörde faaliyet gösterecek kuruluşlara sermaye desteği sağlanmaya çalışılmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Siirt'te petrol Osmanlı döneminden beri varlığı bilinse de, ancak Cumhuriyet kurulduktan yaklaşık 20 yıl sonra Siirt ekonomisindeki yerini alabilmiştir. Türkiye'deki petrol çıkarımı ile ilgili ilk adımlar 1926 yılında atılmaya

¹⁶ M. Halis Özer, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bir Banka Teşebbüsü: Diyarbakır Bankası (1930-1939)", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (42), 2012, s. 387-388.

¹⁷ Bahattin Demirtaş, *Atatürk Dönemi Cumhuriyet Hükümetlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004, s. 78.

¹⁸ Mehmet Biçici, *Gaziantep Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2014, s. 12.

¹⁹ Basri Konyar, *Diyarbakır Yıllığı*, Ulus Yayınevi, Ankara, 1936, s. 112-113., Ercan Çağlayan, "Tek Parti Döneminde Diyarbakır'da Sanayi ve Ticaret (1923-1950)", *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 15, Yaz 2017, s. 23.

başlanmış ve Siirt'i de içine alan birçok bölgede petrol aranmaya başlanmıştır. 1934 yılında Raman Dağı'nda petrol rezervlerine rastlanmıştır. 1937 yılında Siirt'e petrol üretiminin mümkün olduğu yapılan çalışmalar sonrasında anlaşılmıştır.²⁰

Cumhuriyet dönemi hükümet politikaları incelendiğinde dikkat çeken yatırımlardan birisi de demiryolu ulaşımında gösterilen çalışmalardır. Osmanlı'dan devralınan demiryolu altyapısı da oldukça sınırlıydı. Osmanlı Devletinde yabancı ülke şirketleri tarafından yap işlet usulüyle düzenlenen demiryollarının büyük bir bölümü Türkiye'ye sınırları dışında kalmıştı. Kuruluş döneminde Türkiye sınırları içerisinde sadece 4000 kilometreye yakın bir demir yolu ağı bulunmaktaydı. Ülke kalkınması ve sanayi ulaşımı için son derece gerekli olan demiryollarının inşası ve işletmesi için 1923 yılında bir kanun çıkartılır. 1927'de, 1933'te yapılan ihalelerle ülkenin bir başından diğer başına demiryolları bağlantısıyla ulaşım kolaylaştırılır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde demiryollarının yüzde 70'i Ankara-Konya güzergâhının batısında yer alırken, Cumhuriyet döneminde atılan bu adımlarla demiryolu ulaşımında doğu bölgelerine ağırlık verilerek, günümüzdeki batı bölgeleri ile doğu bölgeleri arasındaki (yüzde 46 batı, yüzde 54 doğu) oransal yapıya ulaştırılarak denge büyük ölçüde sağlanır. Özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde baş gösteren güvenlik sorunlarından dolayı kara yolu ulaşımına da büyük önem verilerek bu alanda da çalışmalara devam edilir. Bölgeden geçen Dicle ve Fırat nehirlerinin karayolunu sıklıkla kesmesinden dolayı çok sayıda köprü yapılarak bu zaaf giderilmeye çalışılır. 1933'te inşasına başlanan Diyarbakır-Bitlis-Siirt güzergâhları üzerinde kurulan 36 metre açıklığındaki Garzan Köprüsü de bu alanda önemli yatırımlardandır.

Cumhuriyetin inşa sürecinde sosyal ve ekonomik yatırımlar üzerinde durulsa da kültürel faaliyetlerde de çalışmalar yapılmıştır. Osmanlı Devletinin son döneminde dağılma sürecini önlemek için ortaya atılan Batıcılık ve Türkçülük, fikirleri yeniden inşa edilen Türkiye Cumhuriyeti'nin yönetim anlayışının temellerini oluşturdu. Yeni bir toplum inşa etme arzusundaki Atatürk önderliğindeki genç cumhuriyet, özgür bir toplumun temellerinin laik ve demokrat inkılaplarla gerçekleştirmeye çalıştı. Bu amaçla eğitim ve öğretim alanında önemli adımlar atılması gerekiyordu. Çünkü cumhuriyet ilan edildiğinde okuma yazma oranı en büyük sorun olarak karşımızda durmaktaydı. 10-12

²⁰ Şerif Demir, *Cumhuriyet Döneminde Siirt*, Düzey Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 71.

milyon civarında olan nüfusun ancak yüzde onu okuma yazma biliyordu. Bu oran Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde diğer bölgelere göre daha alt seviyelerde idi. Örneğin, Mardin'de 1928'de toplam okul sayısı 19 iken, kızların okuma yazma oranı %0.34, erkeklerin, % 4.5 idi. Böylesine olumsuz durum Atatürk ve arkadaşlarının Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin eğitim politikasının daha çok üzerinde durmalarını gerektirmiştir. Bu amaçla Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde tesis edilen müfettişliklerden bu bölgelerin sosyal ve kültürel özelliklerini irdeleyip bir rapor sunmaları istenmiştir. Raporda, özellikle kültürel alanda yapılması gerekenlerle ilgili hükümetlere yol gösterecek değerlendirmelerin yer aldığı görülmektedir. Bu amaçlarla bölge insanına öncelikle Türkçe konuşma öğretilmesi amaçlanmıştır. Okuma ve yazma öğretiminin yaygınlaştırılması ve özellikle kırsal bölgelerde yaşayan çocukların kurulacak yatılı okullarda eğitim görmesinin gerekliliği anlaşıldığından bu yönde adımlar atılmaya başlanmıştır.²¹

İnkıpların halk tarafından benimsenmesinin ardından çağdaş ve modern bir ulus inşası için atılan adımlardan birisi de Halkevleri projesidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması sonucunda kurulan Türkiye Cumhuriyeti, her ne kadar Osmanlı'nın devamı olarak gözükse de tepeden tırnağa farklı bir anlayışta yönetilmiştir. Bu sebeple devletin siyasi, hukuki, toplumsal, ekonomik alanlarda hızlı bir şekilde yenilenme sürecine girip devleti çağdaş ülkeler seviyesine ulaştırmak için öncelikle toplumun değişmesi gerekiyordu. Bu dönüşümü gerçekleştirme amacıyla kurulan Halkevlerinden oluşan beklentiyi Atatürk "*En kuvvetli ders araçlarına ve yetişkin öğretmen ordularına sahip olmak yeterli değildir. Halkı yetiştirmek, bir kitle haline getirmek gerekliydi, bunu Halkevi yapacaktır.*" şeklinde açıklamıştı. Urfa, Diyarbakır, Siirt, Mardin gibi şehirlerde açılan Halkevleri ve Halkodaları vasıtasıyla yeni yönetim anlayışının vadettiği hedefler gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu merkezlerde yapılan kültürel faaliyetler yanında meslek edindirme gibi açılan kurslar sayesinde toplum sosyo-ekonomik yönden kalkındırmak amaçlanmıştır.²²

²¹ B. Demirtaş, a.g.e., s. 105.

²² Durmuş Yılmaz ve Nadire Akhan, "İlk Dönem Halkevleri'nin Eğitim Faaliyetleri Konya Halkevi Örneği", *Karadeniz Araştırmaları*, (29), 2011, s. 62-67.

B- Amaç ve Yöntem

İsmet İnönü, Celal Bayar gibi bölgeyi ziyaret eden önde gelen devlet adamlarının raporları ve bölge müfettişliklerinin hazırladığı raporlar, bölge vekillerinin meclis konuşmaları bölgede ortaya çıkan güvenlik problemlerinin arkasındaki sosyal, iktisadi ve kültürel nedenleri ortaya koymuştur. Çünkü sosyal ve iktisadi açıdan oldukça geri kalmış olan bölgede, şeyhlik ve aşiret düzeni hâkimdir. Güvenlik problemlerini çözmek yanında Cumhuriyetin yeni kimlik inşa sürecinde cumhuriyet ideolojisini benimsemiş, hayatı rasyonel değerlerle algılayan ve Atatürk milliyetçiliği çerçevesinde kendini Türk hisseden bir toplum inşası için bölgenin sosyal, iktisadi ve kültürel yönden kalkındırılması gerekmektedir. Atatürk dönemi bölgeye yönelik devlet politikaları bu amaçlara ulaşacak şekilde planlanmıştı. Yapmış olduğumuz bu çalışma 1930-1945 yılları arasındaki tek parti hükümetlerinin, Güneydoğu Anadolu bölgesine yönelik sosyal, idari, iktisadi ve kültürel politikalarını incelemektedir.

Birinci bölümde idari ve iktisadi politikalar üzerinde durulacak, bu bölümde savaşın ağır yüküne rağmen dönemin hükümetlerinin, Atatürk döneminde ülkede ve bu bölgeye yönelik başlatılan kalkınma hamlesini devam ettirmeye yönelik yaptığı çalışmalara değinilecektir. Bu bağlamda, tarım, hayvancılık, sanayi ve maden çalışmaları detaylı bir biçimde irdelenecektir.

İkinci Bölümde Cumhuriyetin kültürel kalkınma hamlesi olan Köy Enstitüleri ve Halkevleri gibi uygulamaların bölgedeki yansımaları değerlendirilecektir. Özellikle Türkçe konuşma, okuma-yazma, kadınların sosyal hayata adaptasyonu, gibi bölgenin temel sorunlarına karşı savaş döneminde hükümetlerin geliştirdikleri çözümler irdelenecektir. Önemli bir kültür taşıyıcısı olan Halkevlerinin bölgedeki faaliyetleri bütün boyutları ele alınacaktır.

Üçüncü bölümde ise, bölgeye yönelik, sosyal politikalar üzerinde durulacaktır. Bölgeye yönelik sağlık, imar ve bayındırlık konularında bu dönem hükümetlerin bölgeye yaklaşımı incelenecektir.

I. BÖLÜM: TEK PARTİ HÜKÜMETLERİNİN GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNE YÖNELİK İDARİ VE İKTİSADİ POLİTİKALARI

1.1. 1930-1945 DÖNEMİ TÜRKİYE'DE SİYASİ GELİŞMELER VE KURULAN HÜKÜMETLER

İkinci Dünya Savaşı süresince daha önce de olduğu gibi Türkiye'yi tek parti iktidarı olan Cumhuriyet Halk Partisi hükümetleri yönetmiştir. Bu dönemi daha iyi anlamak için öncelikle tek parti rejiminin kuruluş süreci ve temel özellikleri üzerinde durmak gerekir. Milli Mücadele döneminde Mustafa Kemal tarafından kurulan ve Mecliste aktif bir şekilde faaliyet gösteren Birinci Grup, bağımsızlığın, kazanılan savaşlarla tescillenmesinden sonra Cumhuriyet Halk Partisine dönüşür. Kurtuluş Savaşı sonrası dönemde yeni rejimin inşasında önemli rol oynar. Sivas Kongresi'nde kurulan ve Milli Mücadele'nin öncülüğünü yapan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetinin siyasi partiye dönüşmesiyle kurulan CHP'nin tek parti iktidarıyla, Osmanlı'nın son dönemindeki ıslahat çalışmalarını modernleşme girişimleri adıyla devam ettirir. Ancak bu süreç, daha köklü bir dönüşümün gerçekleştirilmek istendiği bir inşa sürecidir. Bu süreçte, çok partili siyasal düzene geçiş denemeleri olduysa da başarısız olmuşlardır. Çok partili hayata geçiş denemelerinden ilki, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıdır.²³

Halk Fırkası'nın önde gelenlerinden olan ve Milli Mücadele'nin önemli başarılar elde etmiş komutanlarından olan Ali Fuat Cebesoy, Kazım Karabekir, Refet Bele ve Rauf Orbay tarafından 17 Kasım 1924'te kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş bildirgesine göz attığımızda partinin temel hedefinin iktidar partisinin siyaset ekseninden farklı bir modelde yürüyeceğini anlayabiliriz. Aynı zamanda Milli Mücadele'nin önemli şahıslarının bu girişimi, Milli Mücadele'nin liderleri arasındaki ilk ciddi görüş ayrılığı olarak değerlendirilmiştir. Muhalefet partisi olarak kurulun Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, devletçi ekonomi modelini benimseyen iktidara karşı liberal (serbest) ekonomi modelini savunmaktaydı. Fakat uzun ömürlü olmayan bu parti, içerisine sızan rejim karşıtlarının faaliyetleri ve bunun akabinde Şubat 1925'te Diyarbakır'da cereyan eden Şeyh Said isyanı ile ilgisi olduğu iddiasıyla 5 Haziranda kapatılmıştır.²⁴

²³AbdulvahapAkıncı ve Sefa Usta, "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan İç Faktörlerin Analizi" *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17 (29), 2015, s. 45-46.

²⁴Mustafa Erdoğan, *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1992, s. 266.

TCF'nin kapatılmasından sonra oluşan muhalefet boşluğu, ülkedeki iktisadi durgunluk ve toplumsal huzursuzluklara yol açmıştır. Bunun yanında dünya kamuoyunda oluşan Türkiye'de demokrasi kesintiye uğradı algısını giderebilmek için Mustafa Kemal yeni arayışlara girmiş ve Fethi Okyar'a bir muhalefet partisi kurmasını teklif etmiştir. Mustafa Kemal'in de isteğiyle 12 Ağustos 1930'da Fethi Bey tarafından güdümlü muhalefet olarak değerlendirilen Serbest Cumhuriyet Fırkası' kurulmuştur. Kuruluş bildirgesindeki maddeler incelendiğinde de Serbest Fırkanın güdümlü bir muhalefet olduğu açık ortadadır. Yine de CHP'nin icraatlarından oluşan rahatsızlık nedeniyle bu partinin yoğun bir şekilde ilgi görmesi, güdümlü olarak kurulan bu partinin bir anda CHP'ye rakip bir siyasal hareket olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu gelişmeler partiyi inkılaplardan hoşnut olmayan kesimlerin odağı haline dönüştürmüş ve Fethi Bey de partisini kapatmak zorunda kalmıştır.²⁵

Her ne kadar güdümlü olarak görülse de bu partinin kapatılmasıyla birlikte demokrasi havası sona ermiş yeniden tek partili anlayışa dönülmüştür. Halk Fırkası ülkeyi 1946 yılında çok partili siyasal düzene geçinceye kadar tek başına yönetmiştir. Bu süreçte, iktidar partisi ülke genelindeki teşkilatlanmasında bazı değişiklikler gerçekleştirmiştir. Parti, 1927'de 63 vilayetten 57'sinde teşkilatlı olsa da doğuda istenen ilgiyi görememiştir. Partinin yerel teşkilatı bulunmayan Urfa, Mardin, Diyarbakır, Hakkari, Beyazıt, Elazığ, olmak üzere altı vilayetin tamamı Doğu ve Güneydoğu bölgelerindedir. Zaman içinde bu bölgeleri kontrol etmenin güçlüğünü anlayan parti yönetimi çözüm olarak bu bölgelerdeki teşkilatlarının bir kısmını kapatmayı tercih etmiştir. Bunun sonucunda 1935'lere gelindiğinde partinin teşkilatı bulunmayan il sayısı 12'ye yükselmiştir. 1935 ve 1939 kongrelerinde Doğu ve Güneydoğu bölgelerinden 12 vilayeti hiç kimse temsil etmemiştir.²⁶

Bu süreçte CHP iktidarı kendisine cumhuriyet ideolojisinin yerleştirilmesi ve inkılapların benimsenmesi için önemli bir misyon yüklenmiştir. Bu anlamda tek parti iktidarı süreci, hızlı bir şekilde eski düzen ile temelden ayrılışı gerçekleştiren bir dönüşümü ifade etmektedir. Sert bir siyasi manevra ile gerçekleştirilmek istenen bu süreçte geleneksel kurumlar yıkılmış, yerini modern ulus-devlet anlayışı ile kurulan yeni

²⁵ Erdoğan, *a.g.e.*, s. 266.

²⁶ Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, İletişim Yayınları İstanbul, 2014, s. 83-84.

anlayış almıştır. Bir başka deyişle bu süreç dünyaya entegrasyonun önündeki engellerin yıkıldığı ve ulus-devletin anlayışının inşa edildiği bir dönemdir. Klasik liberal hak ve hürriyetleri kabul eden az maddeden oluşan bir çerçeve anayasa olan 1921 Anayasası ile kendini sınırlayan devlet zamanla merkezi, bürokratik ve anayasal olarak modern bir yapıya kavuşmuştur. Ancak 1930'lı yıllarda tek parti iktidarının kurumsallaşmasıyla yürütmeyi sınırlandıran yapısıyla birlikte anayasanın bu gücünün pratikte bir önemi kalmamıştır.

İki savaş arası dönemde dünyada hızlı bir şekilde yayılan totaliter rejimler etkisini henüz demokrasinin adımlama evresinde olan Türkiye'de de göstermiş ve tek parti iktidarı kurulmuştur.²⁷

Şüphesiz, CHP'nin bu kadar uzun süre tek parti iktidarını sürdürmesinde Cumhuriyetin ve partinin kurucusu olan Atatürk'ün halk tarafından sevilmesinin, güçlü liderlik vasfının da önemi büyüktür. Atatürk'ten sonra Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü, Atatürk kadar halk tarafından benimsenirse de Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından itibaren Atatürk'ün en yakınındaki isim olması itibarıyla ve CHP içinde sahip olduğu gücüyle II. Dünya Savaşı süresince ülkeyi tek parti ile idare etmeyi başarmış ve bu dönem, Milli Şef dönemi olarak tarihe geçmiştir. İsmet İnönü, Atatürk'ün vefatından sonra 1938 yılında "*Milli Şef*" ve "*Değişmez Genel Başkan*" unvanlarını CHP Kurultayı'nda karar olarak onaylatmıştır.

İsmet İnönü, Atatürk'ün ölümünün ardından 11 Kasım 1938 tarihinde gerçekleştirilen seçimle Cumhurbaşkanı seçildikten sonra hükümet kurma görevini Celal Bayar'a vermişti. Bayar'ın kurmuş olduğu kabine, Ocak 1939'a kadar iş başında kalmıştı. Bayar ile İnönü arasında ki dış politika ve ekonomi alanındaki görüş ayrılıkları Celal Bayar hükümetinin kısa sürede gözden düşmesine sebep olmuştur. Daha sonra İnönü, 25 Ocak 1939'da Refik Saydam'a yeni hükümeti kurma görevini vermiştir. Görevi aldığı gün kabinesini de açıklayan Refik Saydam, 27 Ocak 1939'da TBMM'de yeni hükümet programını okumuş ve arkasından 341 vekilin katıldığı oylama sonucunda hükümet, güvenoyu alarak göreve başlamıştır.²⁸ 26 Mart 1939'da yapılan genel seçimler sonucu meclis yenilendiği için, hükümet istifa etmiş, yeni hükümeti yeniden 3 Nisan 1939'da Refik Saydam kurmuştur.²⁹

²⁷Abdulvahap Akıncı, a.g.m., s. 45-46.

²⁸ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC), D. 6, C. 1, İ. 28, 27.01.1939, ss. 215-220

²⁹ TBMMZC, D. 6, C. 2, İ. 2, 10.04.1939, ss. 20-25

Avrupa'da yenedünya savaşının gölgesinin hissedildiği bu süreçte Türkiye dış politikada sınır güvenliği için arayışlar içerisine girmiştir. 1939'da savaşın başlaması ile birlikte Türkiye kendini iç ve dış politikada zorlu bir dönemin içinde bulmuştur. İkinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye, Almanya'nın başını çektiği mihver devletleri ile İngiltere ve Fransa'nın başını çektiği müttefik devletlerin politikaları arasında sıkışmıştır. Bu dönemde iki kutbun Türkiye'yi kullanma çabaları Türk dış politikasını dünya savaşında yaşanan gelişmelere endekslemiştir. Bu da dış politikayı savaş dışı kalma ve toprak bütünlüğünü korumak olarak belirlemiştir.³⁰

Her ne kadar Türkiye savaş dışında kalmayı başarsa da savaşın sınırları çevresinde cereyan etmesi savaştan en az savaşan ülkeler kadar etkilenmiştir. Savaşın getirdiği sınır sorunları ve savunma harcamaları yeni kurulan devletin iktisadi politikalarını olumsuz etkilemiştir. Özellikle erkek nüfusun silahlı altına alınmasından dolayı tüm sektörlerde olmak üzere özellikle tarımda üretim kaybı yaşanmıştır. Bu durum temel ihtiyaç maddelerinin tedariki konusunda büyük sıkıntıların yaşanmasına sebep olmuştur. Savaşın ilk döneminde hükümet kuran Refik Saydam, oluşan olumsuz ekonomik koşulların üstesinden gelebilmek için radikal adımlar atmak zorunda kalmıştır. Savaş koşullarından dolayı yaşanan temel ihtiyaçlarda oluşan kıtlığı önlemek için çıkarılan "*Milli Korunma Kanunu*" tartışmalara sebep olur. Refik Saydam hükümeti, savaşla birlikte gelen ekonomik sorunları, Milli Korunma Kanunu yayınlamak, katı fiyat politikaları ve el koyma yöntemiyle çözmeye çalışmıştır.³¹

Refik Saydam'ın 1942 Temmuzunda vefatı üzerine Şükrü Saracoğlu hükümetleri kurulmuştur. Saraçoğlu Hükümeti ilk olarak ekonomi üzerindeki katı tutumu ve kontrolü gevşetmiş, fiyatları serbest bırakarak üretimi artırmayı amaçlamıştır. Savaşın getirdiği ekonomik yükü hafifletmek için bu dönemde Fiyat Murakabe Komisyonları, İaşe Örgütü ve Dağıtma Ofisi gibi merkezi kurumlar kaldırılarak bunların görev ve yetkileri belediye meclislerine bırakılmış sorunlar yerinde çözülmeye çalışmıştır. Ancak Saraçoğlu Hükümeti'nin büyük ümitlerle ortaya koyduğu ekonomi politikası da istenilen sonuçları vermemiştir. Üretimin oldukça sınırlı olması karaborsacıların yüksek satışlar yapmasına

³⁰ Mustafa Yahya Metintaş ve Mehmet Kayıran, "Refik Saydam Hükümetleri Döneminde Türkiye'nin Dış Politikası (1939-1942)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (1), 2011, s. 290.

³¹ Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür yayımları, İstanbul, 2010, s. 90.

sebepe olmuştur. Büyük çiftçiler ile toptan ticaret yapan kişilerin bu durumu kullanması halkın fakirleşmesine ve büyük zenginlerin ortaya çıkmasına sebepe olmuştur.³²

II. Dünya Savaşı yılları savaşa girmese de savaştan etkilenen Türkiye açısından iç ve dış politikada oldukça zorlu geçmiştir. Alman ordularının Batı'da sınırlarımıza kadar dayanması, Suriye ve Iraktaki gelişmeler, doğu ve batı sınırlarımız için ciddi güvenlik sorunlarını ortaya çıkarmıştır. Bunun yanında sanayi alanında yedek parça tedarikinde dışa bağımlı olan Türkiye'nin savaş nedeniyle gerekli olan malzemeyi alamaması ülkede başlatılan kalkınma hamlesini sekteye uğratmıştır. Güvenlik nedeniyle erkek nüfusun askere alınması tarımsal üretimi etkilemiş, temel ihtiyaç madde sorununun ortaya çıkmasına neden olmuştur. İç ve dış birçok sorunun baş gösterdiği bu süreçte, CHP iktidarının güneydoğu politikaları da olumsuz etkilenmiştir.

1.2.TEK PARTİ HÜKÜMETLERİNİN BÖLGEYE YÖNELİK İDARİ POLİTİKALARI

1.2.1. Birinci Umum Müfettişliğin Kuruluşu ve Bölgedeki Faaliyetleri

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren hükümetlerin Güneydoğu'ya yönelik politikalarının belirlenmesinde belirleyici etken güvenlik problemleri olmuştur. Henüz kuruluş döneminde bölgedeki güvenlik politikaları belirlenirken Osmanlı yönetiminden bilinen tecrübelerden faydalanılmıştır. Bu sebeple dönemin incelenmesi için müfettişler atanmıştır. Bilindiği üzere Osmanlı döneminde yaşanan isyanlara kısa sürede müdahale edilebilmesi için Umum müfettişlikler oluşturulmuştu. Kurulan bu müfettişlikler yönetim merkezi bakımından değerlendirildiğinde yerinden yönetim anlayışının bir başka yansımasıydı. Bununla birlikte bu idari teşkilatın merkezden oluşturulması ve bölge insanının bu teşkilatın yönetim mekanizmasında yer almaması sebebiyle merkezîyetçi bir yanı da bulunmaktaydı. Üstelik sahip oldukları geniş yetkilerle diğer idari kollar üzerindeki yetkileri de bir başka özellikleri idi.³³

Aslında 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu incelediğimizde Umum Müfettişliğin kuruluşuna yönelik bir madde bulunmamakta idi. Ancak, 27.07.1927 tarihli ve 634 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan yeni bir kanunla Umumî Müfettişliklerin kurulmasının önü açılmıştı. 27 Kasım 1927 tarihli ve 5858 sayılı kararname ile Elazığ, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Siirt, Mardin ve Van illerini kapsayan, merkezi Diyarbakır olan 1. Umumi Müfettişliği

³² Korkut Boratov, *100 Soruda Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 298-301.

³³ Engin Çağdaş Bulut, "Devletin Taşradaki Eli:Umumi Müfettişlikler", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (21), 2015, s. 90.

kurulmuştu. Kuruluşundaki düşünülen temel gaye Şeyh Said ve Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki benzer kalkışmalara yönelik olarak çıkartılan sıkıyönetim kanunun belirlenen süresinin bitmesiyle ortaya çıkacak asayiş zafiyetlerinin böylece giderilmesi idi. Umumî Müfettişliğin bu tip sorunlara anında ve yerinden müdahale amacını taşıdığını, bu anlamda merkeziyetçi bir politikanın ürünü olduğunu ilgili kanunun 3. maddesini incelediğimizde görürüz.³⁴

Uzun yıllar Umumî Müfettişlik görevini icra eden Abidin Özmen'de Müfettişliğin oluşturulmasındaki temel kaygıların merkezinde güvenlik problemlerinin olduğunu belirtmiştir. Abidin Özmen, Şeyh Said ayaklanmasından sonra, doğu illerinde "*fikir, düşünce, idare ve işbirliği*"ni kurma; "*emniyet, asayiş ve idare amirleri arasında çalışma birliği*"ni sağlama amacıyla Birinci Umumî Müfettişliğin tesis edildiğini açıklamaktadır. Özmen, ayrıca bu teşkilat vasıtasıyla uzaklık ve ulaşım zorluğu yaşanan, idari ve sosyal açıdan ayrı görünen ama aralarında kültürel ve tarihi geçmiş olan Güneydoğu illeriyle ülkenin bütünleşeceğini belirtmiş, müfettişliklerden "*hükümetin yakından görüp-işitecek gözü ve kulağı*" olacağını ifade etmişti. Yapılan bu açıklamalar dikkate alındığında çıkartılan yasa ve uygulamalar incelendiğinde Umumî Müfettişliğinin, sıkıyönetimin bitmesinden sonra Doğu illerinde oluşabilecek otorite kaybını gidermek ve bölgede merkezi hükümetin bu koluyla halkın güvenliğini tesis etme amacını taşıdığı görülmektedir.³⁵

Kanunun kabul edilmesinden 5 ay sonra 1164 numaralı kanun neticesinde hazırlanan "Umumî Müfettişlik vazife ve yetkileri talimatnamesi" kabul edilmiştir. Umumî Müfettişliklerin idari görev ve denetim yetkileri daha öncelikli gözükmese de, kültür, eğitim, asayiş, sağlık ve bayındırlıkla ilgili vazife ve yetkileri bulunmaktadır. Bu görevlerinin bir kısmı şunlardır: "*1-Umumî Müfettişler bölgelerinde hükümetin vekili aynı zamanda bütün bakanların temsilcisidirler. Bu sıfatla başta valiler olmak üzere bölgelerindeki bütün memurların faaliyetlerini denetlemek ve hizmetlerinin icrasını gözetlemekle vazifelidirler. Bölgelerindeki mülki memurlara ve yargıçlara, bakanlık müfettişleri hariç gerektiğinde takdirname, ihtar ve tenbih cezaları vermeye yetkilidirler. Gerektiğinde tayinlerindeki usule göre, herhangi bir memurun mensup olduğu bakanlık veya Genel Müdürlük emrine alınmasını ilgili makamlara teklif ederler. 2-Umumî*

³⁴ Resmi Ceride, 16/V11/1927, Sayı. 634.

³⁵ Nuray Ertürk Keskin, "Cumhuriyet Döneminde Toprağa Dayalı Örgütlenme: İl Yönetimi", *Memleket Siyaset Yönetim*, C.2, S.5, , 2007, s. 156.

*Müfettişler mahiyetlerindeki, görevli personelin gizli sicil raporlarını düzenlemeye yetkilidirler. 3- Umumî Müfettişler, bölgelerindeki valilerle bütün memurların üstü, Umumî ve mahalli hükümet işlerinin düzenleyici ve denetleyicisi sıfatı ile Memurun Kanunu çerçevesinde işbaşında kalmalarını veya görevde sakıncalı göreceği valilerle memurların, gerektiği durumlarda haklarında Muhakemat kanununa göre, soruşturma yapılan merkezden mansıp olsun olmasın bütün memurları görevden uzaklaştırabilir. 4- Umum Müfettişler, bölgelerindeki devlet dairelerinin genel hizmetlerinden dolayı yapılacak şikâyetlerini incelerler ve gereğini ilgili valiye bildirirler."*³⁶

11 Aralık 1927 tarihli kararname ile Vilayet-i Şarkıye Müfettiş-i Umumîliği nezdinde görevli olarak bölgeye gönderilen İbrahim Tali Bey, I. Umumî Müfettişlik kontrolündeki bölgede yaptığı denetim ve çalışmalarda ülkenin her tarafında olduğu gibi Doğu'da da önemli çalışmaların olduğunu belirtmiştir. Umumî Müfettişlikler, bölgedeki gelişmeler hakkında oluşturdukları denetim raporlarını merkeze ileterek merkezin her konu hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamışlardır.³⁷ 1931 seçimlerinde Diyarbakır milletvekili seçilen İbrahim Tali Bey bu görevi bırakınca, Başbakan İsmet İnönü, bir telgrafla onun ve yaptığı görevle alakalı düşüncelerini şu şekilde açıklar; "*Senelerden beri büyük bir dirayetle ifa buyurduğunuz büyük vazifeden ayrılacağınız günlerde size teşekkürat ve takdirâtımızı hürmetle ifa etmek isterim. Birinci Umumî Müfettişliğe geldiğiniz günle bu büyük vazifeyi bıraktığınız gün arasındaki fark siyasî ve idarî hayatta büyük muvaffakiyet ve çok ileri bir salâhın meydana gelmesidir."*³⁸ İbrahim Tali'den sonra bu göreve Hilmi Ergeneli getirilmiştir. Ergeneli'nin göreve atanması ülke basınında şu şekilde yer almıştır; "*Dâhiliye müsteşarı Hilmi Bey'in Birinci Umumî Müfettişliğe tayin edildiği Ankara'dan haber verilmektedir. Şehrimizden evvelki gün Ankara'ya avdet eden Hilmi Bey'e yeni vazifesi tebliğ edilmiştir."*³⁹ 1935'te Hilmi Ergeneli'nin mebus seçilerek görevi bırakmıştır. Bu gelişme ise bu görevi 1943 yılına kadar götürecektir olan Abidin Özmen'in göreve başlamasını sağlamıştır.

II. Dünya Savaşı'nın buhranlı yıllarında Birinci Umumî Müfettişlik görevini yürüten Abidin Özmen, Müfettişlik idaresindeki bölgede yaptığı tetkik ve çalışmaları konu alan Güneydoğu isimli bir kitap kaleme almıştır. Yeni Yurd Gazetesi, bu kitap hakkında

³⁶ Düstur, d.3,c.26, 28 Şubat 1945, s. 217.

³⁷ Ferit Yücebaş, "İç Denetim Sağlamak Amacıyla Umumi Müfettişlikler; Birinci Umumi Müfettişlik Örneği", *Van Yüzüncüel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (34) 2017, s. 471.

³⁸ BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Bilgisi: 69-457-13, Tarih: 01, 12 1932.

³⁹ "Umumi Müfettişlikler", *Cumhuriyet*, 17 Kânunusani 1933, s. 1.

şunlara yer vermiştir: "*Birinci Umumî Müfettişimiz Bay Abidin Özmen müfettişlik teşkilâtının muhit ve bölge üzerinde senelerden beri yaptığı tetkiklere müstenit olarak müfettişlik muntkasını teşkil eden sekiz vilâyet çevresinin ayrı ayrı tabiî, coğrafi, tarihi, iktisadî, bakımlardan yapılan tetkiklerin vardığı neticeleri ve bölgenin sıhhat, kültür, imar, ziraat, hayvancılık bakımlarından bugün kavuştuğu yenilikleri, servet kaynaklarını gösteren bir kitap neşretti. Kitabın ismi Güneydoğu'dur. Yurd bilgimize yeni ve faydalı birçok malumat katan ve millî eserlerimiz namına bir kazanç teşkil eden bu kitabın ortaya çıkarılmasından dolayı sayın Umumî Müfettişimize şükran duygularımızı sunarız.*"⁴⁰

I. Umumî Müfettişlik hakkında 2 teşrin 1937'de yayınlanan Siirt Gazetesi, şu bilgileri vermiştir: "*Birinci Umumî Müfettişlik bölgede hükümet namına gerek sıhhi, gerek iktisadî, gerek içtimaî ve gerekse kültürel yenilikleri layiki vecihle yapmış, umumunda da muvaffak olmuş ve verimli neticeler elde etmiştir. Bu teşkilât kurulduğundan beri bölgede millî kültürün yükseldiği inkâr kabul etmez bir mahiyettedir. Bu itibarla bu teşkilâtın yüksek mesaisinden doğup parlak neticeler gösteren işleri tebarüz ettirmek için ciltler lâzımdır*" Gazetede ayrıca umumi müfettişlik teşkilâtının önemine değinilerek yapılan çalışmalar ele alınmıştır. Abidin Özmen'in bölge için çok önemli bir değer olduğunun altı çizilmiştir.⁴¹

Abidin Özmen'in görevi bırakmasıyla I. Umumî Müfettişliğe, 18 Haziran 1943'te, Avni Doğan atanmış 31 Aralık 1947'ye kadar, yani umumî müfettişlikler teşkilâtının tamamen kaldırılmasına kadar bu görevi yürütmüştür.⁴² Avni Doğan, müfettişliği döneminde bölgeye daha çok Balkanlardan getirilen göçmenler yerleştirilmiştir. Halkevleri ve Halkodalarının açılması ve ulaştırma gibi imar ve bayındırlık alanlarında önemli çalışmalar yapılmıştır. Avni Doğan döneminde Diyarbakır-Bismil-Bitlis, Diyarbakır-Siverek-Hilvan-Urfa ve Diyarbakır-Mardin yolları restore edilmiştir.⁴³ Bunların dışında Umumî müfettişliğin bu güzergâhta yaptığı önemli hizmetlerin bazıları şunlardır; "*Bu yollar üzerinde de Garzan, Gezer, Pasur, Hacikamil, Anbarçayı, Pisyar köprülerini kurmuştur. Bunu yanında yapı işlerine girişilmiş, örneğin, Diyarbakır'a 236 liraya Umum Müfettişlik dairesi, 26 liraya Nafia Dairesi, Kız Sanat Okulu, Erkek Sanat Okulu, 100 lira harcanarak Halkevi, Vilayet konağı, soma fabrikası,*

⁴⁰Yücebaş, a.g.m., s. 473.

⁴¹Yücebaş, a.g.m., s. 473.

⁴²Yücebaş, a.g.m., s. 474.

⁴³Mehmet Bayrak, *Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri*, Özge Yayıncılık, Ankara, 1994, s. 242.

üç katlı numune hastanesi, ipek böcekçilik okulu, bir lise, bir ilkokul, vilayetin çeşitli yerlerine 8 karakol, Lice'de yeni bir belediye yapılmış, ayrıca il çevresine göçmen köyleri kurularak iskân sağlanmıştır. Diyarbakır'da şehre su boruları çekilmiş ve birçok noktaya çeşmeler yapılmıştır. 250 bin liraya mal olan bir elektrik santrali kurulmuştur. İran hattı ve Irak hattı olarak iki güzergâhtan oluşan demiryolu kurulmuştur".⁴⁴

Bu dönemde Diyarbakır Halkevi binasının yapımı da hızlandırılarak önemli mesafe kaydedilmiştir. 3 Ocak 1946 tarihinde Avni Doğan'ın CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği yazıda durumun aciliyetini şu şekilde açıklanmaktadır: "*Halkevlerini birer milli mabet haline getirmek amacı güttüğümüze göre, istikballerini emniyete almak mecburiyetindeyiz. Partimizin yüksek ve asil davalarına layık bir abide olarak yükselecek olan bu binanın bir gün önce sağlanması için gerekli hazırlıklara başlanmak üzere yüksek kararlarınızı beklemekteyiz üzere yüksek kararlarınızı beklemekteyiz.*"⁴⁵

Birinci Umumî Müfettiş Avni Doğan'ın Diyarbakır'da üzerinde önemle durduğu diğer bir konu da iskân çalışmalarıdır. Bu dönemde Balkanlardan getirilen göçmenler vilayetin muhtelif yerlerine yerleştirilerek güvenlik zafiyeti azaltılmak istenmiştir. Ayrıca Avni Doğan, hazırladığı raporda iskân ettirdiği muhacirlerin sorunlarına geniş yer vermiştir. 1 Aralık 1943 tarihli denetim raporunda Avni Doğan, İskân Kanunu gereği Diyarbakır'ın en sorunlu iskân alanına yerleşim yapıldığını, Dicle ve Ambar çaylarının bereketli toprakları üzerinde 17 muhacir köyünün kurulduğunu, Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya'dan gelen 8.020 göçmenin bu köylere iskân edildiğini, göçmenlere ev, toprak, çift hayvanı, pulluk, tohum ve iâşe verilerek iktisadi ve sosyal anlamda sıkıntıların önüne geçildiğini aktarmıştır. Fakat kuraklık, sıtma ve salgın hastalıklar nedeniyle göçmenlerin yüzde yirmi beşi vefat etmiş, köylerin birçoğu terkedilerek viraneye dönmüş, göçmenlerin büyük çoğunluğu ise diğer vilayetlere göç etmiştir. Bu gelişmelerden mütevellî, önceden Diyarbakır'a yerleştirilen 8.020 göçmenden sadece 3.560 kişi Diyarbakır'da kalmıştır. Avni Doğan, tüm bu hadiselerle rağmen yerel idarecilerin gereken önlemi almadığı gibi yaşanan sıkıntıları önemsiz gibi göstererek merkeze aktarmalarının sorunun temelinde olduğunu dile getirmiştir.⁴⁶

⁴⁴ Tuğba Korhan, "Cumhuriyet döneminde Umum Müfettişlikler İle İlgili Bir Değerlendirme", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl. 4, S. 7, Nisan 2012, s. 140.

⁴⁵ BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer Bilgisi: 1700-911-1.

⁴⁶ Bayrak, a.g.e., s. 235.

Avni Doğan'ın I. Umumî Müfettişlik bölgesinde icra ettiği çalışmalar ve denetim faaliyetleri kendinden önceki Umumî Müfettişlerin devamı niteliğindedir. Avni Doğan'ın bölgede yaptığı teftişler ve Siirt ziyareti 31 Teşrin 1943'te yayınlanan Siirt Gazetesi'nde şu şekilde kaleme alınmıştır; *"Birinci Umumî Müfettişimiz Avni Doğan 18.10.1943 Pazartesi günü şehrimize teşrif buyurmuşlardır. Kıymetli büyüğümüz Halkevi'nde sayın mebusların hazır buldukları halde orada toplanan Siirt halkıyla muhtelif mevzular üzerinde konuşmalarda bulunarak, dileklerini sormuş ve belîğ bir ifade ile bazı direktifler vermişlerdir"*⁴⁷

25 Haziran 1927 tarihinde CHP iktidarı tarafından kurulan Umumî Müfettişlikler, 1952 yılında Demokrat Parti döneminde yayınlanan kanunla kaldırılmışlardır. 24 Ocak 1952 tarihinde Demokrat Parti Diyarbakır milletvekili Mustafa Remzi Bucak⁴⁸ tarafından Umum Müfettişliklerin lav edilmesi için hazırlanan ve meclise sunulan yasa tasarısında lav edilmesine gerekçe olan olumsuzluklar şu şekilde açıklanmıştır; *"Lozan Muahedesiyle, bugünkü hududu millî içinde müstakil ve kuvvetli bir Devlet olarak teşekkül ve taazzuv ettikten kısa bir müddet sonra, İmparatorluk devrindeki -vilâyet, liva ve kaza- esasına müstenit mülki taksimat manzumesi terkedilmiş ve yerine bugünkü -vilâyet, kaza ve nahiye [bucak - esasına müstenit mülki taksimat manzumesi kabul edilmiş ve bu suretle, malûmunuz olduğu veçhile, vilâyetlerimizin sayısı 63'e iblâğ edilmiş olundu. Ancak, Siyasi mülâhazalarla lüzumundan fazla küçültülerek meydana getirilen vilayetlerden bazılarının iktisadi, teknik ve coğrafi vahdetleri göz önünde bulundurularak, beyinlerinde Umumî ve müşterek birtakım menfaatlerin mevcut olabileceği düşünölmüş ve bu gibi vilayetlerin bir merkezden ve bir elden idaresini temin maksadıyla, ilgasını istediğimiz Umumî Müfettişlikler kurulması sağlanmıştı. Lakin, ne garip ve acı bir hakikattir ki, Umumî Müfettişliklerin ihdasından lağvına kadar geçen zamana şöyle bir nazar ettiğimizde, adı geçen idareye tabi tutulmak bedbahtlığına duçar olmuş vilayetlerimizde, tesis ve kuruluş gayesiyle kabili telif en ufak bir ümran eserine tesadüf edilememekte, bilakis hemen her köşesinden Hindistan Vali-i Umumîliği idare tarzı ve kokusu gelmektedir. Bu bakımdan Umumî Müfettişlikler idari ve siyasi tarihimize, iğrenç ve korkunç kanlı sahifeler ilave etmekten başka bir vazife görmemişlerdir. Bu sebeple tesis ve teşekkül gayesinden tamamen ayrılarak, hatta aksine bir hedef takip*

⁴⁷ Ferit Yücebaş, a.g.m., s. 474.

⁴⁸ Tuğba Doğan Korhan, Mustafa Kemal Atatürk Dönemi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikası, (yayımlanmamış doktora tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2011, s. 113.

ederek, asgari on altı vilayetimizde adı ancak iğrenti ve ürperme ile hatırlanabilen bu Umumî Müfettişlik müessesesinin tarihi rollerini ikmal ettikleri artık bir vakıadır. Bugün içinde bulunduğumuz demokratik devir ve anlayış havası içinde ise mazisi bu kadar kanlı ve korkunç olan bir idari manzumenin müstenidi kanunun hala kanunlarımız arasında canlı olarak yer alması, endişeyi mucip olmakta ve 1951 bütçe müzakeresi sırasında da tebarüz ettirdiğimiz gibi, adeta Demokles'in kılıcı gibi, başımızın üzerinde bir tehdit ve terör vasıtası olarak yaşatıldığı kanaatini, vatandaş da endişe ile hissetmektedir. Devri sabık yaratmamak azminde olan demokratik zihniyet ve anlayışın mümessili olan iktidarımızın, Umumî Müfettişlikleri hortlatabilecek olan 1164 sayılı kanunu, bütün ek ve tadilleriyle birlikte yürürlükten kaldıracağı inancı ile bu teklif-i kanuniyeyi saygıyla arz ve teklif ediyorum"⁴⁹

Umumî Müfettişliklerin bölgedeki faaliyetleri genel anlamda değerlendirildiğinde, federal bir yönetim anlayışı gibi gözükken ve merkezden bağımsız kullandıkları sıkı kontrol mekanizmalarını sonuna kadar uygulamışlardır. Bununla birlikte bölgede devlet otoritesini bölgede sağlayarak yerel ayrıştırıcı güçlerin lağvedilmesinde önemli görevler ifa etmişlerdir. Bölgede isyanlar ortaya çıkmadan önce Umumî Müfettişliklerin, merkez hükümeti bilgilendirerek ihtiyatlı çalışmaların yapılması, halkın devlete olan güveninin tesis edilmesi ve bölgenin kalkınması için bir takım sosyal, siyasi ve ekonomik yatırımlar gerçekleştirmeleri açısından bölgede önemli rol üstlenmişlerdir. Bu kurumların, sağladığı önemli faydalardan biri de köylülerin, feodal yapılar olan aşiret ağası ve beylerine karşı haklarını öğreterek onların korunmasını sağlamak olmuştur.⁵⁰

1.2.2. Bölgenin İdari Yapısındaki Düzenlemeler

Avrupa'da aydınlanma döneminin ardından sanayi inkılabı ve Fransız ihtilali ile birlikte gerçekleşen köklü dönüşümlerden biri de geleneksel totaliter devlet anlayışının yıkılması yerine modern devlet yönetim anlayışının tesisidir. Bu dönüşüm sürecinde modern yönetim mekanizmalarının önemi artarken geleneksel yapılarını devam ettiren ülkelerde de bu ülkelere benzer reformların gerçekleştirildiği görülmüştür. Yeni Türkiye devleti kurulurken Osmanlıdan kalma bürokratik gelenekler de devam etmekteydi.

⁴⁹ TBMMZC, D. 9, B. 87, C. 16, 19.06.1952.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c016/tbmm09016087.pdf>

⁵⁰ Ahmet İlyas, "Tek Parti Döneminde Aşiretleri Kontrol Altına Almak İçin Çıkarılan Kanun ve hazırlanan Raporlar", *The Journal of Academic Social Science Studies* (28), 2014, s. 339.

Kuruluş sürecinde yapılan yeniliklerle değişim sürecine girilmiş gözükse de Osmanlı kamu geleneği etkisini bir süre daha devam ettirmişti. Genel olarak tarım üretimine dayalı örgütlenmede "*il ölçeğini*" esas alarak Osmanlıdan kalma isimleri kaldıran Cumhuriyet, idari alanda yapacağı dönüşümü zaman içinde gerçekleştirmeyi tercih etmiştir. Bir başka deyişle görünürde değişim gözükse de Osmanlıdan kalma toprak sistemi devam etmiştir.⁵¹

Bu alanda ilk geniş anlamda değişim Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 89, 90 ve 91. maddeleri ile gerçekleştirilir. 1924 Anayasası'nın 89. maddesinde idari birimlerin il, ilçe, bucak, kasaba ve köylerden oluştuğu açıklanmıştır. 1924 yılında yayınlanan 442 sayılı Köy Kanunu ile mülki idareye önemli görevler yüklenmişti. 1924 Anayasası yapıldığında ülkedeki vilayet sayısı 74 iken, bu sayı, 1927'de 63'e, 1935'te ise, 57'ye indirilmiştir.⁵²

Cumhuriyetin ilk yıllarında mevcut iktidarın, mülki idare ile ilgili gerek ekonomik nedenlerden bölgenin güvenlik zafiyetlerinden dolayı sürekli bir yapılanma içinde oldukları görülmektedir. 1926'da yayınlanan 877 sayılı kanunla ülke genelinde 17 yeni ilçe kurulmuştu⁵³ Bu ilçelerden Gaziantep Besni, Siirt-Beşiri, Mardin-Derik, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunanlar arasındaydı.20 Mayıs 1933'te çıkarılan 2197 sayılı kanunun 5. maddesiyle, Hakkari kaza merkezine dönüştürülmüştür. Hakkari'ye bağlı olan Beytüşşebap ilçesi ise Siirt vilayetine bağlanmıştır. 6. madde ile ise, İslahiye kazası Gaziantep'e bağlanmıştır."Diyarbakir" ilinin adı ise 10 Aralık 1937 tarih ve 7789 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla "Diyarbakır" şeklinde değiştirilmiştir.⁵⁴

Mayıs 1938'de yayınlanan 3393 sayılı kanun ile birlikte Siirt'te merkezi Ziyaret olmak üzere 27 köyün bağlı olduğu Baykan İlçesinin kurulmasına karar verilmiştir. Baykan merkeze bağlı bulunan köyler şunlardır; "*Siyanis, Hozyar, Navala, Ziyaret, Sulha, Baykan, Cefan, Havil, Milo, Arınç, Çırak, Madaran, Büzükan, Halikan, Şikir, ya, Şiğan, Bilvanis, Homent, Mizzi, Köh, Bakın, Comani, Belaçan, Malabado, Kevirgevr, Kelhok, Zokmair'di*". Aynı kanunla birlikte Sason'a bağlı olan Hazo nahiyesi merkez olmak üzere Kozluk ismiyle yeni bir ilçe daha kuruldu.⁵⁵ Garzan kazasının merkezi ise, adı Kurtalan olarak değiştirilen Ayınkasır adı almıştır. Eski Garzan kazasının merkezi,

⁵¹ Nuray Ertürk Keskin, a.g.m., s. 124.

⁵² Nuray Ertürk Keskin, a.g.m., s. 162, 164.

⁵³ Keskin, a.g.m., s. 145.

⁵⁴ Resmi Gazete, Diyarbakir Beldesi Adının Diyarbakır Olarak Değiştirilmesi Hakkında Kararname, Karar no: 2/7789, Sayı: 3786, 18 Aralık 1937.

⁵⁵ Şerif Demir, a.g.e., s. 21-22.

Garzan nahiyesinin merkezi haline getirilmiş ve Kurtalan kazasına bağlanmıştır. 20 Aralık 1938'de Diyarbakır'ın Eğil kazası, merkezi Dicle nahiyesinin merkezli olan Piran köyüne ve Dicle nahiyesinin merkezide Eğil köyüne kaydırılmıştır.⁵⁶ Bu durum 1951'e kadar sürmüştür. 18 Aralık 1951'de yayınlanan 5851 sayılı kanunla Diyarbakır vilayetine bağlı Eğil ilçesinin adı Dicle ve bu ilçeye bağlı Dicle bucağının adı ise, Eğil şeklinde değiştirilerek doğabilecek olası bir karışıklık önlenmiştir.

1933 yılında Maraş'tan ayrılarak Gaziantep'e bağlanan Pazarcık kazası, 13-12 Ocak 1944 tarihinde kabul edilen kanunla Maraş İline tekrar bağlanmıştır. Dönemin Gaziantep Milletvekili Ömer Asım Aksoy Mecliste Pazarcık'ın Maraş'a bağlanması ile ilgili kanun görüşmelerinde serzenişte bulunarak eleştirerek şu ifadeleri kullanmıştır; *"Bu kaza bundan on sene evvel Maraş vilâyetine bağlı idi. Maraş vilâyetine bağlı bulunmamdaki mahzurları esbabı mucibesiyile Meclisi âliye getirilmiş ve o zaman bu sebepler varit görülerek kaza Gaziantep vilâyetine bağlanmıştı. Esbabı mucibe esaslı üç noktada hülâsa edilebilir. Birisi; Pazarcık kazasının coğrafi durumu itibariyle ve yakınlığı bakımından Maraş'a daha ziyade alâkalı olması; İkincisi; iktisadi bakımdan Pazarcıkın Maraş'a daha ziyade ilgili bulunması; Üçüncü bir sebep te, Maraş hususi Muhasebesinin varidatı noksandır, Pazarcık kazası Maraş'a ilhak edildiği takdirde hususi muhasebesinin varidatı çoğalacaktır. Maraş vilâyeti kudretlenecektir. Bu esbabı mucibeyi birer birer ele almak istiyorum. Yakınlık bakımından Pazarcık kazasının Maraş'a olan mesafesi, keza coğrafi durum itibariyle Maraş'la olan irtibatı şöyledir; Bu kaza bir taraftan Gaziantep vilâyetine bir taraftan da Maraş vilâyetine yakındır. Kazanın merkezi olan Pazarcık kasabası Antep vilâyet merkezine 40 kilometre, ve Maraş vilâyetinin merkezi olan Maraş kasabasına da gene 40 kilometredir. Bu bakımdan yakınlık meselesi nefsi kaza için mevzu bahis değildir. Kazanın köylerine gelince: Bu köyler Antep'in 25 kilometre yakınma kadar gelir. Öbür taraftan yine bu kazanın köylerinden bir kısmı Maraş'ın 25 kilometre yakınına kadar gider. Görülüyor ki, kaza şekli hazırı ve sınırlarıyla Maraş vilâyetine bağlı olması halinde Maraş vilâyetinin hududu Gaziantep 'in 25 kilometre yakınına kadar gelecektir."*⁵⁷

⁵⁶Nejdet Bilgi, "Cumhuriyet'in İlk Döneminde Mülki Yapının Gelişimi (1920-1950)", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, (17), Ankara, 2002, s. 343.

⁵⁷ TBMMZC, D.7, B. 23, C.7, 24.01.1944, s. 105-107.

1.3. TEK PARTİ DÖNEMİ BÖLGEYE YÖNELİK İKTİSADİ POLİTİKALAR

1.3. 1. Tek Parti Hükümetlerinin Ekonomik Uygulamaları üzerine Genel Bir

Değerlendirme

İktisat politikaları açısından 1923-1932 yılları arasını değerlendirdiğimizde, liberal ekonomik politikalar ile özel sektörün öne çıktığı görülmektedir. Liberal iktisadi politikaların uygulanmasında 1923'te İzmir ilimizde düzenlenen Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan kararlar etkili olmuştur. 1929 yılında Kara Perşembe olarak adlandırılan Dünya iktisat buhranının olumsuz etkileri nedeniyle Türkiye'de 1933'ten itibaren liberal politikalardan istenen verim alınamamış ve devletçi anlayışa dönüş yaşanmıştır. Henüz halkın sermaye birikiminin olmaması teşebbüste bulunacak bir sınıfın oluşmaması ve para piyasalarında yaşanan daralma nedeniyle bu dönemde devletin müdahaleleri artmış ve ülkenin gereksinim duyduğu büyük yatırımlar devlet eliyle yapılmaya başlanmıştır.⁵⁸ Bu süreçte zaten sınırlı olan imkânların daha da daralması, ekonomide gerekli alt yapı olmaması durumu daha da kötüye götürmüştür. Ekonomide devlet desteği olmadan ciddi bir gelişme olmayacağı ortaya çıkmış. Bu sebeple 1930'lu yılların başından itibaren şiddetini artırarak devletçilik ekonomi modeli kendisini daha da hissettirmiştir.⁵⁹

Devletin eliyle yürüyecek olan koordineli sanayileşmenin gereği olarak hayata geçirilen devletçilik anlayışının Türk ekonomisinde kendini gösteren ilk örneği Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı olmuştur. Bu planının hazırlanmasında üç temel ilke esas alınmıştır. Bu ilkeler şunlardır; Öncelikle dışa bağımlılığı azaltarak ilerleme düşüncesi ön plana çıkmıştır. Dünyada otarşik politikaların ön plana çıktığı bu süreçte Türkiye'de de 1929 Dünya Ekonomik Buhranının getirdiği ağır şartlarda dışa bağımlı olmayan sanayi yatırımlarına öncelik tanındı. Bunun yanında üretim maliyetleri yüksek olan ve ileri teknoloji gerektiren yatırımlar, yayımlanan kanunlarla desteklendi. Bu yatırımların üretim kapasiteleri iç piyasada oluşacak ihtiyaçlara göre ayarlandı.⁶⁰

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı başarı ile uygulansa da 1939'da patlak veren dünya savaşı, Türk ekonomisini de derinden etkiler. Türkiye, savaş boyunca başarılı bir şekilde tarafsızlık politikası izleyerek, savaşın dışında kalmışsa da savaşın sınırlarımız çevresinde

⁵⁸ Sefer Şener, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Tarım Politikası Arayışları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (7), 2004, s. 74.

⁵⁹ Yahya Tezel, *Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s. 242-243.

⁶⁰ Mustafa Yahya Metintaş ve Mehmet Kayıran, a.g.m., s. 290.

devam etmesi, silahlı tahribatından korunmakla birlikte savaşın ekonomik olumsuzluklarını derinden hissetmiştir. Savaş yıllarına denk gelen II. Sanayi Planı ise, savaşın getirdiği ağır ekonomik yükten dolayı uygulamaya konulamaz. Bu dönemde yatırım amaçlı ekonomi harcamaları yerini devlet kontrolünde ilerleyen ekonomi politikasına bırakır. Bu dönemde Petrol Ofisi, Türkiye Zirai Donatım Kurumu, İller Bankası, Emlak Bankası gibi devlet eliyle yeni güçlü kurumlar oluşturulmaya çalışılmıştır.

Genel seferberlik nedeniyle silah altında bulunan asker sayısının artırılması ve savaşa hazır tutulması, savunma masraflarına ayrılan ödeneğin artmasına ve bununla beraber tarımsal üretimin düşmesine sebep olmuştur. Savaş yıllarının ekonomik politikasını savaşın oluşturduğu ağır şartlar oluşturmuştur. Hızlı bir şekilde artan askeri harcamalar sağlam sermaye kaynaklarından karşılanamadığından hükümeti zor durumda bırakmıştır. Devlet harcamalarının savaş dışı başka bir ekonomik ya da sosyal hedefe yöneltilmesi veya yatırım yapılması olanağı kalmamıştır. Bu sebeplerle bütçe harcamalarının dağılımında askeri harcamalarının oranı 1938'de %39 iken, 1939'da %50'ye, 1942'de ise %66'ya yükselmiştir. Ekonomik ve kültürel yatırımlara ayrılan pay 1937 ve 1938'de %27 idi. Savaş sebebiyle savunma harcamalarına ayrılan payın yükselmesi ekonomik ve sosyal harcamalara ayrılan payın 1942'de %15'e kadar düşmesine sebep olmuştur.⁶¹

Askeri seferberlikten en çok etkilenen kesimlerden biri, kırsal bölgeler ve buradaki çiftçilikle uğraşan kesim olmuştur; kırsal nüfusunun önemli bir kesiminin silah altına alınmasıyla birlikte tarımda da makineleşmenin olmaması insan gücüne dayalı zirai üretimde önemli bir gerileme yaşatmıştır. 1941 yılında zirai üretimde 1938-39 yılları değerlerinden %12'lik bir düşüş yaşanmıştır. 1945'e gelindiğinde bu oran %34'lere kadar yükselmiştir. Bu düşüş, en çok tahıllardan buğday üretiminde gözüktüğünden ülkede ipe sorununa yol açmıştır.⁶²

Savaşın Türkiye sınırlarına yaklaşması her an savaşa girme ihtimali olan ordunun ihtiyacının karşılanması için bütün olanakların ordu için seferber edilmesi ve üretimin düşmesi karşısında talebin yükselmesi, temel ihtiyaçlar başta olmak üzere fiyatların artmasına neden olmuştur. Arzın düşük olduğu bu dönemde, bunu fırsata

⁶¹ Yahya Tezel, a.g.e., s. 440.

⁶² İbrahim İnci, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Tek Parti Hükümetlerinin İpe Politikaları" *A.Ü. Türkiyet Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (50), 2013, s. 276.

çevirmek isteyen bazı çevrelerin elinde bir alım gücü oluşmuştur. Bu çevreler ellerindeki sermayeyi bir an önce mala çevirerek kara borsacılığa başlamıştı. Fırsatçıların vurgun süreci oluşmaya başladığında onların piyasadaki malları çekmesiyle mal darlığı daha da şiddetlendiği için fiyatlar hızla artmış piyasada mal bulunamaz hale gelmiştir. Devlet her gün artan giderlerini karşılamak amacıyla para basma çözümüne gitmiştir. Böylece 1940-1944 yılları arasında Merkez Bankası'nın çıkarmış olduğu paralar yaklaşık olarak 200 milyon liradan 800 milyon liraya yükselmiş ve fiyatlar da bu yıllarda dört kat oranında artmıştır. Savaş yıllarındaki hükümet politikalarının ana hedefi, ordunun ve halkın gereksinimlerinin karşılanması olsa da bununla beraber karaborsacılığın önlenmesi ve piyasada görülen fiyat artışlarının engellenmesi için de çalışmalar yapılmıştır.⁶³

Savaşla beraber yaşanan bu olumsuz gelişmeler karşısında Refik Saydam Hükümeti içinde bulunulan elim şartlar da gözetilerek ekonomiyi yönetebilmek için Milli Koruma Kanunu'nu 26 Ocak 1940 tarihinde, 3780 sayılı yasa numarası ile yürürlüğe koymuştur. Kanunun tanımı 1. Maddede açıklanmıştır.⁶⁴ Kanun ile yukarıda bahsettiğimiz durumlarda, yani genel ya da kısmi seferberlikte, devletin bir savaşa girmesi ihtimali ve devleti de ilgilendirecek yabancı devletlerarasındaki savaş hali durumunda, Bakanlar Kurulu'na sınırsız şekilde özel yetkiler verilmiştir.⁶⁵

Milli Korunma Kanununun tarımla uğraşan nüfus üzerinde oluşturduğu olumsuz etkinin başında sayabileceğimiz sebebi ise bu kanun yoluyla devletin hububat mahsullerine düşük fiyattan el koyması olmuştur. Oldukça ilkel yöntemlerle üretim yapan çiftçinin elindeki ürünlerin değerinden düşük fiyattan alınması, zaten geçim zorluğu içinde olan köylü sınıfında sıkıntılar oluşturmuştur. Bu uygulamalardan bir tanesi de devlet belirli bir bölgede üretilen herhangi bir mahsulün tamamına, önceden belirlenen bir fiyatla el koyması olmuştur. Kanunun tarımla uğraşan kesim tarafından en fazla eleştirilen tarafı 41. maddesine göre, ekilen her 4 hektar (40 dönüm) toprak için bir çift öküz milli müdafaa mesuliyetinden muaf tutuluyordu. Buna göre 40 dönümden az arazisi

⁶³Zeyyat Hatiboğlu, *Türkiye İktisadının Geçmişi, Bugünü ve Geleceği*, Beta Basım Dağıtım, İstanbul 1993, s. 39.

⁶⁴Düstur, 26.1.1940, 3.Tertip, c. 21, s. 274.

⁶⁵İbrahim Mert Öztürk, "İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 32 Sayı: 54, 2013, s. 140.

olan küçük çiftçiler, tüm öküzlerini vatan savunması için devlete vermeye mecburi tutuluyordu.⁶⁶

Kanunun 37. maddesine göre köylüye bir takım angarya işler yüklenebileceği şu şekilde açıklanmıştı; "*Hükümet, ziraatta çalışabilir her vatandaşı, kendi ziraat işi yüzüstü kalmamak şartıyla, muntika münasebetlerini, iklim ve sıhhat şartlarını nazara alarak gerek Devlete ve gerek şahıslara ait ziraat işletmelerinde ihtiyaca göre, bir buçuk ayı geçmemek ve mahalli örf ve rayice göre ücret verilmek üzere zirai iş mükellefiyetine tabi tutabilir, kadınlar ancak kendi köy ve kasaba ve şehir sınırları içinde çalıştırılabilir.*"⁶⁷ Daha sonra yeniden düzenlenen 14. maddesinde ise devlete verilen geniş yetkiler şu şekildedir; "*Hükümet, halkın ve Milli Müdafaa'nın ihtiyacı olan her nevi madde ve yardımcı malzemeyi değer fiyatının tediyesi mukabilinde el koyarak almağa ve maksada göre tevzie ve satmağa ve ihtiyacı olanlara karsız vermeğe salahiyyetlidir*"⁶⁸

Görüldüğü gibi kanun hemen hemen her toplumun tüm kesimi tarafından olumsuz tepkiler almış ve halk tarafından uygulamada farklı reaksiyonlar görmüştür. Aynı zamanda, Milli Korunma Kanununun artarak getirdiği otoriter önlemler güvenlik güçlerinin sert uygulamalarıyla, haksızlıklara, hırsızlıklara ve zulümlere de neden olmuştur.

Saydam Hükümeti, iç piyasada yaşanan ekonomik buhranın karşısında almış olduğu başka bir önlem ise Fiyat Murakabe Komisyonları'nın kurulması olmuştur. Yine halkın darboğaz içerisinde temel gereksinim maddelerinin karşılanabilmesi için 14 Şubat 1941 çıkartılan kanun ile Ticaret Bakanlığı'na bağlı İaşe Müsteşarlığını kurmuş ve kalkın yeme içme ihtiyacı giderilmek istenmiştir. Kurulan müsteşarlık yoluyla savaş koşullarında yaşanan temel ihtiyaç sıkıntısı, arz talep dengesi kontrol edilerek aşılmaya çalışılır. Kendi teşkilatını oluşturarak sorunlara çözüm üreten İaşe Müsteşarlığı ülkede yaygınlaşırken 16 Mart 1942'de yayınlanan kararla, Milli Koruma Kanununun devlete verdiği yetkileri başarıyla uygulaması için Dağıtım Ofisi kurulmuştur. Bu ofis, halkın ve ülke savunması için ordunun ihtiyaçlarını sağlamak için hükümetin tespit edeceği her türlü maddeyi tedarik edip depolayarak bunların pazarlanmasını ve dağıtımını sağlamaktaydı. Dağıtım görevini yerine getirmek için ise dağıtım birlikleri kurulmuş,

⁶⁶ Galip Kazım Yavan, *Milli Şef Dönemi Toprak Politikaları ve Bu Politikaların Siyasi Hataya Etkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011, s. 52.

⁶⁷ TBMMZC, D. 6, C.8, B. 27, 18.1.1940, s. 150.

⁶⁸ Yavan, adı geçen tez (a.g.t.), s. 54.

dağıtım yapmak için birimler 250 evlik ya da 1.000 nüfusluk olarak "Halk Dağıtım Birliği" şeklinde isimlendirilmiştir. Her biri 1 reis ve 4 azadan oluşan 5 kişilik bir idare heyetine sahip olan bu birlikler, hükümetin dağıtım yapacağı konulardaki kartlar oluşturmuş ve malların hak sahiplerine dağıtılmasını sağlamıştır. Tüketimi kontrol edebilmek amacıyla bu birlikler, ailelerin kayıtlarını tutarak ve ailelerin temel beslenme ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlamıştır. Bu şekilde kupon ve fiş hazırlayarak tanzimini sağlamışlardır.⁶⁹

Refik Saydam'ın vefatıyla birlikte Saraçoğlu hükümeti yönetime gelmiş böylece ekonomide devlet müdahaleciliğinin azaltılması ve üretimin artırılması maksadıyla Saydam Hükümetinden farklı olarak daha rahat bir ekonomi ortamı oluşturulmaya gayret edilmiştir. Bunun ilk somut örneği ise % 25 kararı olarak ortaya çıkmıştır. Bu karara göre hububat ürünlerinin eskiden olduğu gibi tamamına değil belirli bir bölümüne el konulacak, el konulmayan ürünleri ise çiftçiler dilediği şekilde pazarlayabilecekti. Fakat bu uygulamanın fiiliyata geçirilmesiyle çiftçinin, elinde kalan ürünleri piyasaya sürmesi sonucu fiyat dengesi daha da bozulmuştur. Hükümet, tarımla uğraşan köylünün üzerindeki ağır yükü hafifletmek amacıyla Ziraat Bankası üzerinden çiftçiye tohum desteği sağlamaya başlamıştır. 1944 yılında ise Milli Korunma Kanunu hükümleri çerçevesinde almış oldukları tohumlukların parasını ödeyemeyenlerin durumu görüşülmüş ve borçlarının silinmesi yoluna gidilmiştir.⁷⁰

Saydam ve Saraçoğlu hükümetlerinin ekonomiyi düzene oturtmak için almış olduğu önlemler beklenen sonucu vermediği gibi fiyatlar yükselmiş bu da elit bir sınıf olarak görünecek olan zengin nüfusun oluşmasını sağlamıştır. Savaş koşullarını fırsat kollayarak zenginleşenlerin elde ettikleri mal ve sermayenin vergilendirilmesi gündeme gelmiştir. Dönemin basın organlarında da yapılan karikatür ve diğer haberlerin oluşturduğu gündemle beraber 1942 yılının sonlarına doğru hükümet çevrelerinde yeni bir vergi çeşidi dillendirilmeye başlanmıştır. Neticede Şükrü Saraçoğlu döneminde 12 Kasım 1942 tarih 4305 sayılı kanunla Varlık Vergisi yürürlüğe girmiştir. Yürürlüğe girmesiyle birlikte büyük tartışma yaratmış sonraki süreçte büyük tartışmalara yol açmıştır. II. Dünya Savaşı'nın getirdiği olumsuzluklar nedeniyle üretimin daralması sonucu sadece iç piyasadaki yerli nüfusu zenginleştirmemiş ticaretle uğraşan azınlıkları da iç pazarda söz

⁶⁹ Sevilay Özer, "II.Dünya Savaşı Yıllarında Uygulamaya Konulan Toprak Mahsulleri Vergisi ve Köylü Üzerindeki Etkisi", *Tarihin Peşinde* (5), 2011, s. 216.

⁷⁰ TBMMZC, D.7, C. 7, 26.01.1944, s. 140.

sahibi yapacak kadar güçlendirmiştir. Bütün bu şartlar altında bu ihtikar sınıfa karşı Kasım 1942'de kanunlaşan Varlık Vergisi⁷¹, uygulanışı itibariyle azınlıkların tamamında büyük reaksiyonlar verdirtecek vergi tahsiline dönüşür. Azınlıklardan için belirlenen vergiyi belirtilen sürede ödeyemeyenler ise Aşkale'ye yol inşaatına çalışmaya gönderilir. Varlık Vergisi'nin kanunlaşması ve uygulanmasında, sadece ekonomik faydalar gözetilmemiştir. Sosyal ve ekonomik hayattaki azınlıkların etkinliği azaltılmak da istenmiştir.⁷²

Savaşın getirdiği ekonomik sorunları ekarte etmek için uygulanan vergilerden bir diğeri de Toprak Mahsulleri Vergisidir. 4 Haziran 1943 tarihinde kabul edilen vergilerden büyük kısmı Toprak Mahsulleri Vergisi ve Varlık Vergisinde olduğu gibi büyük çiftçi sınıfı hedef alınmıştır. Ancak, verginin uygulanmasında büyük- küçük çiftçi ayrımına gidilmemiştir. Bu nedenlerle yeni konulan vergi, büyük çoğunlukla savaş nedeniyle büyük zorluklara katlanmak zorunda kalan fakir köylüleri de etkileyerek daha zor durumlara sokmuştur. Büyük arazi sahipleri savaş buhranında gelirlerini arttırmış böylece vergiyi ödemekte büyük güçlük çekmemiştir. Yoksul çiftçi halk ise bu vergiyi ödeyememiş geçimi için ayırdığı mahsulü ile ödemek zorunda kalmıştır.⁷³

Bu şartlar altında ekonomik açıdan çıkarılan vergilerden en çok Güneydoğu halkı etkilemiş ve onlar için iktisadi hayat daha da zorlaşmıştır. 1943 yılının Aralık ayında Mardin'de incelemeler yapan Cumhuriyet Halk Partisi müfettişinin hazırladığı raporda bölge ile ilgili verdiği bilgiler, bu durumu daha açık koymaktadır. Rapora göre Güneydoğu Anadolu'nun genel görünümünü yansıtan Mardin'in durumu şu şekildedir: *“şimdiye kadar, epeyce uzun yıllardan beri bu vilayetin merkez ve muhitindeki sürdürülmekte olan sürgün, hapis gibi ağır baskı hareketleri şehir halkını son derece sindirmiş haldedir. Nusaybin kazasında mütemadiyen artan bir viranelikte sıtmal insanların adedi günden güne çoğalmaktadır. İdil ile Midyat arasında şoseye benzer bir yol bulunmakla birlikte yaz ayları dışında bu yolda motorlu taşıtların hareket etmesi mümkün değildir. Midyat'tan İdil kaza merkezine kadar herhangi bir menba suyu yoktur.”*⁷⁴

⁷¹ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C.2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 486.

⁷² Kerem Karabulut, “11 Teşrinisani 1942 Tarihli Varlık Vergisi'ne Bir Bakış”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 27, 2005, s. 326-328.

⁷³ TBMMZC, D.7, İ. F, C. 3, 04.06.1943, s. 14- 37.

⁷⁴BCA, Fon Kodu: 490-10-0-0, Yer Bilgisi: 1579.433.2, 14.12.1943

1.3.2. Tek Parti Hükümetlerin Bölgeye Yönelik İktisadi Politikaları

1.3.2.1. Tarım Politikaları

Cumhuriyetin ilan edilip bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte yeni kurulan ülkenin kalkınma süreci başlamıştır. Balkan Savaşlarından itibaren başlayıp dünya savaşıyla devam eden yıpratıcı savaş dönemi ülkemizin genç ve okumuş nüfusunu önemli bir kısmını kaybetmesine sebebiyet vermişti. Ülke nüfusunun yaklaşık % 76'sı kırsal kesimden oluştuğundan dolayı bu süreci atlatabilmek için üretime öncelik vermek gerekiyordu. Bu nedenle ülkenin gelişmesi yanında kırsal kesimlerin de kalkındırılması açısından tarım faaliyetlerinin desteklenmesi oldukça önemliydi. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kalan tarımsal altyapı istenilen düzeyde değildi. Okuma yazma oranının %10'ların altında olan halkın %80'den fazlasının geçimi, tarıma dayalı faaliyetlere dayanmaktaydı. Kırsal kesimde tarımda makineleşme olmadığından mevcut toprakların ancak çok az bir bölümünü kullanabilmekteydi. Bu nedenlerle ülkenin savaşın bırakmış olduğu olumsuz tablodan kurtularak bir an önce kalkınabilmesi için tarıma yapılacak yatırımlar çok önemliydi.⁷⁵

Cumhuriyetin ilanından sonra tarım sektörüne önemli yatırımlar yapılmasının temelinde de bu düşünce yatmaktadır. 1925 yılında köylüye toprak dağıtımı yasasının çıkmasıyla bedelini yirmi yılda ödemek kaydı ile köylünün tarım arazisi ihtiyacı giderilmiştir. Öncelikle küçük çiftçilere yönelik olarak Ziraat Bankası, kredi kolaylıkları sağlamış ve faiz oranlarını düşürmüştü. Tarımla uğraşan kırsal halkın kalkınmanın için atılan adımlardan birisi de kooperatifçiliğin geliştirilmesine yönelik çalışmalardır. Bu bağlamda Tarım Kredi Kooperatifleri kurulmuş, Ziraat Okulları ve Yüksek Ziraat Enstitüsü açılarak tarımın makineleşerek geliştirilip güçlenmesi amaçlanmıştır. Köylüyü desteklemek amacıyla kurulan tohum ıslah istasyonları ve numune çiftlikleri aracılığıyla tohumluk ihtiyaçları giderilmiştir. Atatürk'ün teşvikleriyle açılan devlet üretme çiftliklerinde modern yöntemler uygulayarak çiftçilerin yeni üretim yöntemlerini öğrenmeleri sağlanmıştır. Bu alanda belki de en önemli adım 17 Şubat 1925'te 552 sayılı Kanun'la çiftçinin üstünde bir yük olan Aşar Vergisi'nin kaldırılması olmuştur.

Ülke çapında tarım alanında başlatılan kalkınma hamlesi ve yatırımlardan doğal olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi de etkilenecektir. Dicle ve Fırat nehirlerinin arasında

⁷⁵Kasım Kaya, Gönül Sevinç, Veysel Asoğlu ve Reşit Sevinç, "Cumhuriyet Dönemi Tarım Sektöründeki Gelişmelerin Günümüz Kırsal Kalkınma Anlayışı İle Karşılaştırılması", *Kamu-İş*, Cilt: 14, Sayı: 1 2015, s. 65-66.

kalan verimli arazilere sahip olan Güneydoğu Anadolu önemli bir tarım bölgesiydi. 1927 nüfus sayımına göre, nüfusu 194.314 olan Diyarbakır'ın çiftçi nüfus oranı %48.2, nüfusu, 215.762 olan Gaziantep'in çiftçi nüfus oranı %41.1, Nüfusu 183.71 olan Mardin'in çiftçi nüfus oranı %49.2, Nüfusu, 102.433 olan Siirt'in çiftçi nüfus oranı, %48.9, nüfusu 203.545 olan Urfa'nın çiftçi nüfus oranı %45.9 oranındaydı. Bu da bölge için tarımın önemini net bir şekilde ortaya koymaktaydı⁷⁶

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bu dönemde yetiştirilen tarım ürünlerinin oldukça çeşitlilik gösterdiği gözlemlenmektedir. Bölgenin tarım denince ilk akla gelen şehirlerinden olan Diyarbakır'da ülke üretiminde önemli yer tutacak miktarda buğday, nohut, mercimek, burçak, soğan, patates, tütün, pamuk, arpa, darı, pirinç, mısır, susam kavun, karpuz ve diğer meyve sebze üretimi yapılmaktaydı. Bunun yanında sebze olarak lahanaya, ıspanak, marul, bamyaya, kabak, bakla, fasulye, domates, patlıcan, biber, maydanoz, havuç, turp, soğan, sarımsak ve salatalık yetiştirilmekteydi. Meyvecilik bakımından da büyük bir yere sahip olan Diyarbakır'da dut, şeftali, vişne, kiraz, kestane, elma, zerdali, badem, armut, erik, ayva, ceviz ve incir yetiştirilmekteydi. Bununla birlikte çevre illerdeki kadar olmasa da fıstık üretimi yapılmaktaydı.⁷⁷

Harran Ovası ile tarımda ön plana çıkan Urfa şehrinde buğday, arpa, darı, pirinç, yulaf, bakla, nohut, susam, kenevir üretimi yapılmaktaydı. Şehirde büyük ölçüde sebze tarımı da vardı. Yetiştirilen sebzeler arasında, soğan, sarımsak, patates üretimi en başta olarak görünmekteydi. Meyvecilik sektöründe üretilen ürünler antepfıstığı, ayva, ceviz, badem, dut, erik, incir, kaysı, şeftali, vişne, elma ve üzümüdü.⁷⁸

Bölgenin fıstık üretimiyle öne çıkan şehri Siirt'in güneybatı kesimini oluşturan düzlüklerde tarım faaliyetleri yoğun bir şekilde yapılmaktaydı. Siirt'te çiftçiliği yapılan başlıca tarım ürünleri, buğday, nohut, mercimek, burçak, soğan, patates, tütün, pamuk, arpa, mısır, darı, pirinç, mısır, susam, pamuk ve üzümüdü. 1940'lı yıllara geldiğimizde tarım hala Siirt ekonomisinin temelini oluşturmaktaydı.⁷⁹

1927 yılı ziraat tahririne göz attığımızda tarımsal faaliyetler açısından hemen hemen çok çeşitlilik gösteren bölgede çiftçi nüfus yoğun olmasına rağmen, pulluk ve karasaban gibi muhtelif tarım aletlerinin bölgelere göre toplam miktarları

⁷⁶ DİE, İstatistik Yıllığı, C.2, 1929, s.38-39; c.3, 1930, s.161.

⁷⁷ B. Konyar, a.g.e., s.143-150.; Usman Eti, *Diyarbakir*. Diyarbakir Matbaası, Diyarbakir, 1937, s. 23-27.

⁷⁸ Meyve İstatistiği 1938-1942, Neşriyat no: 222.

⁷⁹ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1927, s. 949.

değerlendirildiğinde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne ait verilerin hiçte iç açıcı olmadığı görülmektedir. Bu göstergeler de tarımda modern tekniklerin kullanımını konusunda bizlere ipucu vermektedir. Diyarbakır, Siirt, Mardin ve Urfa'nın içinde yer aldığı altıncı bölgede toplam alet sayısı 59.607'dir. Ülkenin diğer bölümleri ile karşılaştırıldığında bu sayı oldukça düşüktür.⁸⁰

Cumhuriyet'in ilk yıllarında bölgede tarımın önündeki engellerden birisi de feodal bir yapılanma olan aşiretlerin öncülüğünde ortaya çıkan ağalık düzeniydi. Bu düzen içerisinde köylü kendi işleri dışında ağanın yüklediği işlerde çalıştırılmakta hem de elde ettikleri kazanç üzerinden ağaya vergi vermekteydi. Bu da Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde tarımsal üretimin düşmesini sağlamaktaydı. Bu düşük verimin giderilmesi için tarım konusunda mesafe kat etmiş ülkelerden uzmanlar çağırılarak raporlar hazırlanmıştır.

Bu uzmanlardan birisi, 1928'de Macaristan'dan gelerek bölgedeki tarım faaliyetlerini inceleyip görüş bildiren Mösyö Canadi'dir. Canadi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde sadece tarım alanında incelemeler yapmamış iktisadi politikalar konusunda da yapılması gerekenler konusunda bir rapor hazırlayarak Birinci Umumî Müfettişliğe sunmuştur. Canadi, hazırladığı raporda, bölgede Tarım Kredi Kooperatiflerin yapılanması, faaliyet usulleri ve üyelik gibi konularda önemli bilgiler vermiştir. Bölge şartlarında kredi kooperatifleri kurmanın zorluklarına değinmiştir. Canadi, bölgede kredi kooperatifleri yerine alternatif olacak Mahsulât Umumî Depo Kooperatiflerinin kurulmasının zirai faaliyetlerinin geliştirilmesi açısından daha faydalı olacağını belirtmiştir. Bölgede yetiştirilecek ürünlerin belirlenmesinde iklim şartlarının göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulamıştır. Özellikle bölgenin baklagil, tahıl bahçe ziraatı ve meyvecilik yanında hayvancılık, tatlı su balıkçılığı, ipek böcekçiliği ve arıcılık yapılmasına elverişli olduğunu, dokumacılık, iplik bez fabrikaları gibi tarıma dayalı sanayinin bu bölgede gelişmesi durumunda pazar imkânları sayesinde tarım sektörünün de gelişeceğini altını çizmiştir.⁸¹

1929 yılında Birinci Umumî Müfettişlik hâkimiyet alanında tarım uzmanlarının ve çiftçilerin katıldığı bir Ziraat Kongresi ayarlanmış ve Diyarbakır ilinin zirai sorunları ve ihtiyaçları üzerinde durularak önemli tespitler ortaya konulmuştur. Numune Çiftliği

⁸⁰ DİE, İstatistik Yıllığı, C.3, 1930, s. 162-163.

⁸¹ Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları (Umumi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliği'ne)*, Mikro Yayıncılık, Konya, 1998, s. 348-352.

bünyesinde ziraat kursları açılarak ipek böceği besleme yöntemleri öğretilirken bunun yanında salgın hastalıklardan koruma yolları da kursiyerlere gösterilmiştir.

1934 yılına gelindiğinde Diyarbakır'da düzenlenen iktisat kongresinde daha sonra Ankara'da düzenlenecek genel kongreye yönelik hazırlıklar yapıldığı gibi bölgenin tarım sorunları da masaya yatırılmıştır. Bölgede tarımın geliştirilmesi için alınması gereken önlemler ve öneriler şu şekilde sıralanmıştır; "1- Dicle kıyılarındaki sulak arazide pancar üretimi yapıldığından, bölgeye acilen bir şeker fabrikası kurulması 2- Üç seneden beri Mardin ve Urfa gümrüklerinde beklemekte olan malın ithaline müsaade edilmesi. 3- Bölgedeki derilerin yurt dışına ucuz fiyatlarla satıldığından bu derilerin sanayide kullanılması için bir belagat fabrikası kurulması, 4- Ziraat ve Osmanlı Bankaları memleket ihtiyaçlarına gayrikâfi geldiğinden Urfa'ya bir tane İş Bankası şubesinin açılması. 5- Zirai ihtiyacın korunması için yün, çuval ve pamuk fabrikalarının Urfa'da açılması."⁸²

II. Dünya Savaşı döneminde erkeklerin askere alınmasıyla bütün ülke ile birlikte Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de tarımsal üretimde düşüş yaşanmıştır. Tarım üretimindeki düşüşün diğer nedenleri ise, tarım zararlılarının olumsuz etkileri, tarımda makineleşmenin henüz tam sağlanamaması, iklim koşulları ve sulama imkânları olarak belirtilebilir. Her ne kadar bu unsurlar etkili olsa da bu dönemde tarımı olumsuz etkileyen en önemli etken savaş koşulları olmuştur. Bu süreçte silah altında bulunan asker sayısının giderek artması, tarım sektörünü önemli derecede etkilemiştir. Askeri seferberlik tarımla uğraşan nüfusunun önemli bir bölümünün kışlalara gitmesi ve çalışma çağındaki tarım işgücünün çekilmesi üretimde düşüşün yaşanmasına neden olmuştur.

Genel olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde tarım faaliyetlerini olumsuz etkileyen unsurların bir diğeri de ürün kaybına yol açan hastalık, zararlı ve yabancı otların verdiği hasarlar gelmektedir. Haşereler ise buğdayın ekmeklik, makarnalık ve tohumluk kalitesini bozmakta ayrıca rekolteyi düşürmekteydi. Süne haşeresi olarak 1927-1929 yılında Güneydoğu'da ortaya çıkmış 1939-41 tarihlerinde ise yine aynı bölgede tarımsal rekolteye büyük darbe vuran salgın hastalık haline gelmiştir. Bilhassa Urfa, Mardin, Diyarbakır'da sonra Siirt hatta Malatya'nın bir kısmında 1940-43 yılları arasında tarıma ciddi zararlar vermiştir.⁸³

⁸² Ayın Tarihi, Sayı.7, Haziran-1934, s. 117-118.

⁸³ Mehmet Duman, Celaleddin Gözüaçık, Vedat Karaca ve Çetin Mutlu, "Süne Mücadelesinde Çiftçi Davranışları: Adıyaman-Diyarbakır-Mardin-Şanlıurfa Örneği", *HR Ü.Z.F. Dergisi*, 12(4), 2008, s. 66.

Diyarbakır Milletvekili Kazım Sevüktekin Mayıs 1942'de mecliste ziraat vekilinden süne vb. zararlı haşereler yabancı ve zararlı otlarla ilgili yapılan çalışmalar hakkında bilgi istemiştir. Ziraat Vekili Muhlis Erkmen yapılan çalışmalarla ilgili şu bilgileri vermiştir; *"Efendim, epeyce bir zamandan beri süne haşeresi memleketimizde görülmüyordu. Bir zamanlar Adana'da süne haşeresi afet şeklini almıştı. Arkadaşlarım herhalde hatırlarlar, o zaman alman tedbirlerle bu, kökünden silinmişti. Fakat son senelerde Irak'tan ve İran'dan geçen süneler Diyarbakır'da hakikaten mahsulât üzerinde büyük zararlar yaptı. Bunu o zaman önlemeğe imkân yoktu. Kışın derhal ekipler önderdim. Çünkü bu hayvanlar yumurtladıktan sonra çıkan tırtıllar mahsulü mahveder, tekrar kâhil hale geçtikten sonra yukarıya dağlara çıkar ve orada geven ve çalılar arasında kışı geçirmek üzere saklanırlar Bunları kışın oralarda yakmakla mücadele yaptık. Bu suretle almış olduğumuz netice müspettir. 20 kişilik bir mücadele ekibini Diyarbakır ve Elâzığ'a gönderdik ve kendim de bizzat gidip gördüm. Zararı mahdut bir derecededir. Binaenaleyh süne işinde orada çalışan arkadaşlarını muvaffak olmuşlardır."*⁸⁴

Saraçoğlu Hükümeti Dönemi'nde de zararlılara karşı önemli çalışmalar yapılmıştır. Saraçoğlu Hükümeti'nde Tarım Bakanlığı yapan Şevket Raşit Hatiboğlu, 1944'de bütçe görüşmelerinde tarım zararlılarıyla olan mücadeleyi şu şekilde açıklamıştır; *"Şimdiye kadar daha bir zarar haberi almadım, mücadeleyi dikkatle yürütüyoruz. Diyarbakır'da bir mücadele reisliği açtık. Urfa'da mücadele teşkilâtı yaptık. Elâzığ'da kezalik... Elimizde bulunan en çalışkan en tecrübeli elemanları burada teksif etmiş bulunuyoruz. Daha evvelce de güz mücadelesini de yapmış bulunuyoruz. Hatta bu hususta ordumuz da bize yardım etmiştir. Yalnız bu yardım daha fazla olsaydı güz mücadelesinde bunların keven altındaki nesihlerini de kurutmak imkânı hâsıl olacaktı."* Mardin Milletvekili Aziz Uras, bu görüşmelerde zararlılarla yapılan mücadeleyi şu sözlerle açıklamaya çalışmıştır; *"Çekirge mücadelesine gelince Ziraat Vekâleti orada bir şahin hassasiyetiyle cenuptan gelecek bu âfeti karşılamak üzere memurlarını seferber etmiştir. Bu münasebetle idealist ve çalışkan Vekâleti tebrik etmeği bir borç bilirim."*⁸⁵

Bu dönemde savaş koşullarından dolayı ülkede tarımın gerilemesiyle birlikte temel gıda ürünleri temininde büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Bu bağlamda hükümetin

⁸⁴ TBMMZC, D. 6, B. 64, C. 25, 27.05.1942, s. 358-359.

⁸⁵ TBMMZC, D. 7, B. 64, C. 10, 29.05.1944, s. 390, 407-408

ürettiği politikalardan tüm yurttaki olduğu gibi Güneydoğu Anadolu Bölgesi de etkilenecektir. Savaş yıllarında bu bölgedeki üretimin, 1920 ve 1930'lu yıllardaki üretimle karşılaştırıldığında tarımsal üretimin oldukça azaldığı görülmektedir. Savaş sonrasında da tüm tarım ürünlerinde üretimdeki azalma giderek devam etmiştir.

Savaşın başlamasıyla tarımsal üretimde yaşanan azalma sonucu ortaya çıkan iâşe kıtlığını azaltmak için dönemin hükümeti büyük bir ekim seferberliği başlatmıştır. "*En Az İki Misli Ürün*" sloganıyla başlayan seferberlikte, alınan önlemlerle boş arazilerin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bununla beraber yapılan çalışmalarla topraktan alınan verimin de artırılması hedeflenmiştir. Bu konuya büyük ehemmiyet veren Saydam hükümeti, konuyla ilgili müfettişliklere ve yerel yönetimlere düşen vazifeleri 6 Temmuz 1940'ta yayınlanan bir genelge duyurmuştur. Yayınlanan genelgede seferberlikten dolayı erkeklerin kışlada olmasının tarım iş gücünde yaşanan düşüşün üretime yansımaması yönünde tedbirler alınması istenmiştir. Saydam Hükümeti, halkı bilinçlendirmek amacıyla akademisyenler ve ziraat vekâleti uzmanlarından oluşan heyetin, 30 ayrı ilde konferanslar düzenlemesi kararını almıştır. Bu konferanslar her vilayetin ortalama üç kazasında olmak üzere 90 kazada düzenlenmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde "*En Az İki Misli Ürün*" sloganıyla Diyarbakır, Bismil, Ergani, Çermik'te Lütfü Eker, bir dizi konferans vermiştir.⁸⁶

Savaşın getirdiği olumsuzlukların tarım sektörüne vurduğu darbe hükümeti yeni arayışlara itmiştir. İlk önlem olarak kooperatiflerin bölgedeki çiftçilere tohum dağıtılması olarak değerlendirilmiştir. Birinci Bölge müfettişi Abidin Özmen'in 7 Şubat 1942 tarihinde Başvekalete yazdığı yazı tarım sektöründeki düşüşü ve alınan önlemleri şu şekilde özetlemektedir.; "*Bugün başta gelen ekim işinin sağlam bir istatistiği yoksa da buğday ambarı olarak ad edilebilecek olan Diyarbakır, Urfa, Mardin ve Siirt'in batı tarafları ekimin geçen seneye nispetle 1/5 ile 1/3 arasında olduğu anlaşılmaktadır. Bu saydığım ekim yerlerinde yıllık ekim yerlerine göre mart on beşine kadar devam edebilir. Bu müddet zarfında bazı tedbirler alınmazsa ekim eksikliğini muhafaza edecektir. Ziraat vekâletinin 269 sayılı mektubunda bildirdiği üzere surf Diyarbakır vilayetinden talep edilen 1627 ton yerine pek az tohumluk verilebilmiştir. Çiftçi geçen seneki afetten dolayı*

⁸⁶ Sevilay Özer, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Ekim Seferberliği", *Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 15, 2012-Bahar, s. 40-49.

göçmenlerde dâhil tohumluğunu borçlanarak almaktadır. Ziraat bankası ise, 3242 sayılı kanuna göre buğdaydan başka tohumluk verememektedir. Ofis elinde tohum ihtiyacı olanlara satamadığı için kimseye verememektedir. Koordinasyon kararına göre, bu bölgelerde ziraat vekâletinin vermeyi vaad ettiği mısır, patates, darı ile beraber arpa ve nohutta ofislerce tedarik edilerek muhtaç çiftçilere verilmesinin ve bu işle iştigal edilmesinin ve yüksek ihtisaslı bir ziraat adamının bu işleri mahallinde kovalamasının temini şayanı arz edilmiştir.”⁸⁷

Savaş döneminde hükümet çiftçinin elindeki ürünleri satabilmesi için pazar imkânları sağlamak için çalışmalar yapmıştır. İhracatçılar birliği teşvik edilerek pazar imkânları alanında önemli adımlar atılmıştır. Kasım 1939'da kurulan Gaziantep Fıstık İhracatçılar Birliği buna örnek olarak gösterilebilir. Gaziantep, Urfa, Malatya ve Maraş vilayetlerinde hizmet veren bu birliğin, Hasankeyf Tütün İhracatçıları Birliği bünye ve mahiyeti örnek alınarak 10.11.1939 tarihli 3018 sayılı kanunun 7. maddesine binaen kuruluşu onaylanmıştır.⁸⁸ Kurulan bu birlik, bölgenin en önemli gelir kaynağı olan fıstık üretiminde önemli bir çalışma olmuştur. Yapılacak aşı çalışmalarıyla fıstık ve meyvelerdeki üretim arttırılmak istenmiştir. Bu çalışmalarla birlikte fıstık savaş yıllarında bölge ekonomisine büyük katkılar sağlamıştır. Bu gelişmeler CHP'nin parti teftiş raporlarında da kendine yer bulmuştur. 1937 yılına gelindiğinde Gaziantep'ten dış ülkelere 976 ton kabuklu ve 103 ton iç fıstık ticareti yapılmıştır. 1938 senesindeki dış satım 386 ton kabuklu ve 62 ton iç fıstık olmuştur. 1941 yılında kabuklu fıstık ihracatı 1057, iç fıstık ihracatı da 73 tona ulaşmıştır. Son 1943 yılında da kabuklu fıstık ihracatı 697, iç fıstık ise, 112 tonu bulmuştur. 1943-1944 yıllarında kabuklu fıstık 125 ve iç fıstık 250 kuruştan pazarlanmıştır.⁸⁹

Yine Saydam Hükümeti Dönemi'nde Tarım Bakanlığı'nın telkinleriyle faaliyetini yürüten Ağaç Koruma Cemiyeti, 1939 senesinde kapsamlı bir çalışma yaparak Ankara'dan başlayarak 27 vilâyete kadar çalışma sahasını arttırmıştır. Başta kıraç arazilerde bulunan ahlatta aşı çalışması yapılmıştır “*Cemiyet, ahlattan başka yabancı elmalar üzerinde çalışmıştır. Savaş döneminde bilhassa şark vilâyetlerinde yabancı fıstık, çitlembik, sakız ağaçları üzerinde faaliyete başlamış ve bu suretle Elâzığ, Urfa Diyarbakır, Siirt, Malatya bu beş vilâyet üzerinde fıstık aşısı tatbikine geçilmek suretiyle*

⁸⁷ BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0 Yer Bilgisi: 184.268.7, 17.2.1942.

⁸⁸ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 89.111.4, 24.11.1939.

⁸⁹ BCA, Fon Kodu: 490.01.0.0 , Yer Bilgisi: 654.178.1, 10.02.1945.

50 bin kadar yabancı ağaca fıstık aşılatmıştır. Bundan başka birtakım broşürlerle, faydalı risalelerle köylüye aşılama ve ağaç bakmayı anlatacak şekilde uygulamalı mahiyette neşriyatta bulunmuştur. İyi cins aşı kalemlerini muhtelif yerlerden getirip muhtelif yerlere göndermiş ve en son olarak da iyi çeşit meyve ağaçlarından tevziat yapmıştır.”⁹⁰

Savaş döneminde bölge de tarım sektörünü daha iyi noktalara getirmek için önemli çalışmalar yapılmıştır. Saraçoğlu Hükümeti 1943'de Urfa Grup Amirliği Çiftliğinin kurulmasını kararlaştırılmıştır. 1943 yılına gelindiğinde Ceylanpınar'da bulunan devlete ait hazinde bir çiftlik kurulmuştur. Saraçoğlu Hükümeti tarafından kurulan bu çiftlik, Zirai Kombinalara bağlı ve Urfa Grup Amirliği Çiftliği adıyla faaliyet göstermiştir. Gümüş Suyu Beyaz Kule ve Pınar adlarında üç üniteden oluşan Urfa Grup Amirliği Çiftliği; bahçe kültürleri, tarla tarımı ve hayvancılık şubelerini içinde bulundurmaktaydı. Tarla tarımı şubesi, kuru ve sulu tarım konularında çalışmalar yapmaktaydı. Bunun yanında Türkiye geneline dağıtmak üzere tahıl üretimine uyum gösterecek tohumları belirleyerek üretmekte idi.⁹¹

Tarım sektöründe yaşanan bu sıkıntılar bu bölgede görev yapan milletvekilleri tarafından da meclise taşınmıştır. Diyarbakır Milletvekili Kazım Sevüktekin, Tarım Bakanlığının 1943 yılı bütçe görüşmelerinde Diyarbakır'da yaşanan tarım sektöründe yaşanan sıkıntıları şu şekilde ifade etmektedir. "Efendim; yüksek huzurunuzda sıkça çıkıyorum. Bendeniz diğer arkadaşlarımla görüştim, Daire-i intihabiyem hakkında bazı dileklerde bulunacağım ve Ziraat vekilimizden bazı şeyler isteyeceğim. Diyarbakır'ın normal senelerde hasılatı bir kaç seneden beri düşmüş ve son seneler zarfında da bir takım böcekler, tarlada iken ekine hücum ederek, tanenin özünü emerek, hasılatı 4 te bire indirmiş okluğu gibi Tohumu da dejenere ederek bu işi büsbütün bozmuştur. Bundan dolayı Ziraat vekâletimizin orada bir tohumu islâh istasyonu yapmasını ve bir iki kazada mevcut olmayan selektörün temin edilmesini ve bir de geçen seneki kuraklıktan dolayı hemen hayvanatını elinden çıkarmış olan o mıntıkada bir kombine teşkilâtının vücuda getirilmesini ehemmiyetle rica ederim. Diyarbakır'ın ipekçilik sanatıyla dokumacılığı cümlenin malûmudur. Bir zamanlar kom şu memleketlere dahi bu ipeklileri işittiğimize göre, gönderilmiş. Şimdi ekle mevcut istatistiklere nazaran 1935 senesinde 132 631 kilo

⁹⁰ TBMMZC, D. 7, B. 64, C. 10, 29.05.1944, s. 391.

⁹¹ Abdullah Orak, *II. Dünya Savaşı Sürecinde Urfa (1939-1945)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2015, s. 97.

yaş koza (tıkarken, 1941 de 42 331 kilo hâsıl olduğuna nazaran ipekçilik gittikçe zâyî olmakta bulunmuştur. Halbuki, kozanın çoğaltılması memleketin ağaçlandırılmasını da temin edeceğinden buna ehemmiyet verilmesi lazım gelir kanaatindeyiz. ipeğin bir çok faydası olduğu gibi, askerî sanayide de kullanılmakta olduğundan bunun yeniden vücud bulmasını, canlandırılmasını ehemmiyetle rica ediyorum. Bir ka. sene evvel Diyarbakır'da Ziraat vekâleti bir ipekçilik enstitüsü kurdu. Fakat burada flatör olmadığı için yalnız bu gibi yaş koza yetiştiren halka kurs yapmaktan başka bir faydası olmadı. Ankara'da Hükümetin muavenetine mazhar olan bir arkadaşımızın çok büyük himmetiyle Ankara sofu imal edildiği gibi İran'a kıyâsen Diyarbakır'da da ipekçiliğin ilerletilmesi için Ziraat vekilimizin himmet buyurmalarını İstirham ediyorum."⁹²

Sevüktekin, bütçe görüşmeleri sırasında mecliste yaptığı konuşma da II. Dünya Savaşı döneminde bölgede yapılan çalışmaları şu şekilde değerlendirmiştir. Tarım Bakanlığının bölgede pamuk üretimini teşvik etmek amacıyla çiftçiye verdiği tohumun niteliğinden bahsederek, çiftçinin kullanılan marka tohuma alıştığını ancak kısa bir süre sonra Akala marka tohum dağıtıldığını çiftçinin bu markaya alışmakta ilk başta zorlandığını açıklamıştır.⁹³

Diyarbakır milletvekili Kazım Sevüktekin, tarımdaki sorunları dile getirdiği bir başka konuşmasında tütün üretiminde yaşanan sorunları da şu şekilde dile getirmiştir; "*Silvan kazasında diğer hububattan başka iyi evsafta tütün yetişir. Bu tütünü çiftçiler, yaprağının cinsine göre ayırıp demet yapmağı bilmiyorlar. Bunun için vekâletten oraya bu işi öğretecek bir ekisper gönderilmesini rica ediyorum. İkincisi; Bu tütün mubayaasını yapan ancak Urfa'da kırma makinesi bulunan bir atelyedir. Vekâlet, İnhisarlar idaresi buradaki tütünleri vaktüzamaniyle almazsa kızıyor, çiftçi zarar görüyor. Onun için tütün çiftçilerini tatmin edecek şekilde cenup istasyonlarından ihracına müsaade edilmesini ve Diyarbakır'da da böyle ufak bir atelye vücuda getirilmesini rica ediyorum*".⁹⁴

Yukarıda açıkladığımız gelişmelerden de anlaşılacağı gibi II. Dünya Savaşı boyunca yaşanan sıkıntılar tarım sektöründe de aksamalara sebebiyet vermiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de tüm ülkede yaşanan zirai sıkıntılar görülmüştür.

⁹² TBMMZC, D. 7, B. 29, C. 2, 27.05.1943, s. 287-288.

⁹³ TBMMZC, D. 7, B. 29, C. 2, 27.05.1943, s. 287-288.

⁹⁴ TBMMZC, D. 7, B. 19, C. 2, 05.05.1943, s. 16.

Dönemin hükümetleri ellerinde bulunan imkanlar dahilinde gidermeye çalışmıştır. Buna rağmen seferberlik halinin etkisiyle iş gücü sorunları, tarım zararlıları, zirai araç sorunları ve tohumluk sorunları sebebiyle sıkıntılar yaşanmıştır.

1.3.2.2. Hayvancılık Politikaları

Kırsal kesimler ekonomik anlamda ele alındığında tarım kadar hayvancılığın da çok değerli olduğu yadsınamaz bir gerçek olarak karşımıza çıkar. Atatürk Dönemini incelediğimizde tarım politikaları kadar hayvancılık politikaları da kalkınmanın en önemli önceliği olarak ele alınmıştır. Bu dönemde hayvancılık stratejisini, tohum ıslahı, çoğaltma ve hayvan sağlığın korunması olarak değerlendirmek doğru olacaktır. Bilinçsiz ve plansız olarak gerçekleştirilen hayvancılık faaliyetlerinde karşılaşılan sorunların başında, şüphesiz salgın hastalıklar gelmektedir. Bu dönemde hayvancılık politikalarının en önemli dönüm noktası salgın hastalıklarla mücadele ve hastalıklardan korunma tedbirleri teşkil etmiştir. Bu bağlamda hem ülkemize bağlı vilayetlerde hem de uluslararası anlamda çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar için gereken alt yapı ve mali destek devlet tarafından üstlenilmiş, bu konuda aşı üretim kapasitesinin artırılması için önemli oranda devlet hazinesinden pay tahsis edilmiştir. Hayvan hastalıklarıyla mücadele konusunda ihtiyaç duyulan kalifiye personelin hem yetiştirilmesine hem de istihdam edilmesine büyük önem verilmiştir. Yurt dışından çağrılan uzman veterinerler yanında Türk veterinerler de yurt dışına bilgi ve birikimlerini artırmak ve gelişimlerini tamamlamak üzere gönderilmişlerdir. Hayvancılık alanında gerekli uygulama çalışmalarına bu dönemde öncelik verilmiştir.⁹⁵

Ülkemizde hayvancılık sektöründe karşılaşılan en büyük problem Sığır Vebası olarak ortaya çıkmıştır. 3 Nisan 1924 tarihinde Bakanlar Kurulu "*Sığır Vebası ile Mücadele*" talimatnamesini yayınlamıştır. Vebanın hastalığının teşhisi ve yayılmasını önlemek için alınacak erken önlemler konusunda 20 maddeden oluşan bir talimatname yayınlanmış ve yaşanacak sıkıntılardan yerel idareciler sorumlu tutulmuştur. İhmal ve aksaklıklarda cezaların da olacağı belirtilmiştir.⁹⁶

Hayvancılık sektörünü tehdit eden salgın hastalıkların başında "kelebek hastalığı" ve "tufeylat hastalığı" gelmektedir. Bu salgın hastalıkları önlemek için 1928 yılında

⁹⁵ Mehmet Temel, "Atatürk Dönemi Hayvancılık Politikaları", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 24, 2010, s. 211.

⁹⁶Mehmet Temel, a.g.m., s. 213.

"Kelebek Hastalığının Distofajin Veya Mümasili İlaçlarla İmhası Diğer Tufeylat Hastalıklarının Tedavisi Hakkında Kanun" yayınlanmıştır.⁹⁷

Atatürk Döneminde hayvancılık politikaları incelendiğinde üretimin artması için çalışmaların yapıldığını görürüz. Bu çalışmalar kapsamında ıslah ve çoğaltma faaliyetleri yapılmıştır. Üretim miktarının artması ve iâşe sorunlarının giderilmesi için yapılması gereken en önemli çalışma olarak ıslah çalışmaları görülüyordu. Devletin bu konuya ciddiyle yaklaştığını İzmir İktisat Kongresinde bu konuda alınan kararları incelediğimizde görebiliriz. Kongrede alınan kararlar neticesinde hayvancılık sektörünün gelişimi için yapılacak çalışmalara ivedilikle başlanmıştır. Bu anlamda hayvan ıslahı amacıyla kurulan üreme çiftlikleri restore edilmiştir. Bununla beraber yeni kurulacak çiftliklerin inşasına başlanmıştır.⁹⁸

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde hayvancılıkla ilgili çıkartılan Mandıra ve Ağıl Kanunu, Islah-ı Hayvanat Kanunu, Hayvanat-ı Ehliye Rusumu vb kanunlar yeni kurulan Cumhuriyetin hayvancılık sektöründe gelişmesini sağlamıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesinin de içerisinde bulunduğu 6. mntıkada 1927 sayım istatistiklerine göre diğer bölgelerin önündeydi.⁹⁹

Maalesef ki cumhuriyetin ilk yıllarında hayvancılık sektörünün gelişimi için yapılan çalışmalar istenilen seviyede değildi. Hayvan hastalıklarının önlenememesi, modern teknolojilere geçilememesi ve hayvanların beslenme, barınma koşullarının iyileştirilememesi bölgede hayvancılığın gelişiminin önündeki en büyük sorunlar olarak öne çıkmaktadır. 1935 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımları incelendiğinde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki hayvan sayım sonuçları şöyledir; Diyarbakır'da koyun sayısı, 763.849, sığır sayısı 94.933, Mardin'de koyun sayısı, 287.969, sığır sayısı 33.041, Urfa'da koyun sayısı, 259.551, sığır sayısı 33.728, Gaziantep'te koyun sayısı, 158.134, sığır sayısı, 58.251, Siirt'te; koyun sayısı 68.600, sığır sayısı 19.799'dir.¹⁰⁰

Gaziantep'te Atatürk'ün girişimleriyle yapılan hayvancılık alanında yapılan yatırım olan "*Doğu ve Cenup Vilayetleri Canlı Hayvan İhracatçıları Birliği*" kurulmuştur. Nisan 1938'de Bakanlar Kurulu kararıyla kurulan bu birlik hayvancılık alanında önemli çalışmalar yapmıştır. Bu birliğin kuruluş amacı Doğu ve Güneydoğu

⁹⁷BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer Bilgisi: 3.16.32, 13.03.1928.

⁹⁸ Mehmet Temel, a.g.m., s. 222-223.

⁹⁹ DİE: İstatistik Yıllığı, C. 3, 1930, s. 165.

¹⁰⁰ DİE; İstatistik Yıllığı, C. 10, 1938-1939.

Anadolu Bölgesi'nden Sovyetlere yapılan canlı hayvan ihracatında yaşanan olumsuz fiyat dengesizliğini gidermek olmuştur. Bununla beraber bölgenin ekonomik gelişiminde önemli yer tutan canlı hayvan ticaretinde ortaya çıkan sorunların çözümü için de önemli adımlar atmıştır.

Saraçoğlu Hükümeti döneminde hayvancılığın geliştirilmesi için en önemli atılımlardan birisi Urfa Grup Amirliğinin kuruluşudur. 1943'te açılan Urfa Grup Amirliği şubesinde başta sığır ve koyunculuk olmak üzere çalışmalara öncelik verilmiştir. Bölgenin iklim koşullarına en iyi uyum sağlayacak hayvan türlerini belirlemeye, hali hazırda bölgede yetiştirilen hayvan ırklarının verimliliğini artırma ve üreticilerin damızlık gereksinimlerini karşılamaya yönelik faaliyetlerde bulunulmuştur. 1949 yılına kadar Urfa Grup Amirliği Çiftliği adıyla faaliyet gösteren bu çiftlik 1949 yılına kadar bölgede faaliyetlerini sürdürmüştür. 1949 yılında çıkartılan 5433 sayılı kanunla isim değiştirilerek Devlet Üretim Çiftliği adını almıştır.¹⁰¹

1.3.2.3. Sanayi Politikaları

Sanayi İnkılabı ile birlikte dünyada endüstri alanında önemli gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne kalan altyapı diğer sektörlerde olduğu gibi istenilen seviyede değildi. Bu da Genç Cumhuriyetin gelişimi ve ekonomik anlamda büyümesi için olumsuzluklar teşkil etmekteydi. Ekonomik rekabet içerisinde zayıf ülkeleri sömüren batılı devletler, Osmanlı Devleti gibi sanayileşme sürecine giremeyen ülkeleri ise, ekonomi anlamında dışa bağlı hale getirmekteydi. Dağılma dönemine geldiğimizde Osmanlı pazarları dış ülkelerin mamullerinden oluşmaktaydı. Bu da yerli esnafın kepenk kapatma noktasına gelmesine sebebiyet vermekteydi. Bu sayılan sebeplerle dış ülkelerin açık pazarı haline gelen Osmanlı'dan Cumhuriyet'e yok denecek kadar az bir sanayi altyapısı kalmıştı. Bu sanayi faaliyetlerin önemli bir kısmı Ege ve Marmara bölgelerinde bulunmaktaydı.¹⁰²

İzmir İktisat Kongresi bu süreçte ülkenin sanayi alanında gelişimini sağlayarak kendisine yeterli hale gelebilmesi için atılan ilk önemli adım olmuştur. Yerli üretim düşüncesinin hâkim olduğu kongrede alınan kararlar rehberliğinde bir millî kalkınma plânı hazırlanmıştır. Bu plan çerçevesinde öne çıkan konu, milli sanayi hamlesinin yerli sermaye ile gerçekleştirilmesi ve bu gelişimin yerli girişimcilerin öncülüğünde

¹⁰¹ Abdullah Orak, a.g.e., s. 97-98.

¹⁰² Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Malî Kaynakları*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1974, s. 61.

gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Her ne kadar yerli girişimciler olsa da onların ellerinde sermaye birikiminin olmaması bu çalışmaların neticelenmesini engellemiştir. Lozan Barış Antlaşması'yla beraber imzalanan nüfus mübadelesiyle birlikte Rum nüfusun göç etmesi tüccar ve müteşebbis konusunda boşlukların oluşmasına yol açmıştır. Zaten Osmanlı döneminde sanayi ve ticaret alanında Türkler geri kalmıştı. Dolayısıyla sermaye birikimi yanında Türk müteşebbis sayısı da bu nedenlerle sınırlı seviyede idi. Bütün bu olumsuzluklara rağmen sanayinin gelişmesi için mevzuatta düzenlemeler yapılır. Yabancı girişimcilerin göç etmesi hali hazırda Türk müteşebbislerin olmaması sanayi hamlelerini sıkıntıya soksa da mevzuatta bazı düzenlemeler yapılmıştır.

1924 yılında sanayi işletmelerinde kullanılacak hammaddeler için gümrük serbestliği getirilmiştir. Hammadde ihtiyacının giderilmesiyle birlikte sermaye ihtiyacı için 1925'te Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının kurulması kararlaştırılmıştır. Bu konuda en önemli atılımlardan birisi de 28 Mayıs 1927 tarihli 1055 sayılı Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun çıkartılmasıdır. Beklenen ilgiyi gören bu kanunla birlikte sağlanan sanayi desteklemelerinden yararlanan kuruluşların sayısı 1930'da 1857'ye kadar ulaşmıştır.¹⁰³

1927 sayımları istatistiklerine göz attığımızda Güneydoğu Anadolu bölgesinin sanayi çalışmaları hakkında bilgi sahibi olabiliriz. Buna göre tarıma dayalı sanayi, maden, kağıt ve kimya sanayinde bölgede Gaziantep'in ilk sırada yer aldığı gözükmektedir. Bunun temelinde bölgenin iklim ve coğrafi koşulları yer almaktadır. Gaziantep'te tarımın gelişmesi bu tarım ürünlerine dayalı endüstri kollarının da gelişmesine zemin hazırlamıştır. 206 inşaat işletmesinde ise 406 işçinin, bitki ve ağaca dayalı 426 işletmede ise 1282 işçi, çalıştığı görülmektedir. 1925'de açılan Gaziantep Konserve ve Mamulat-ı Zeriye Fabrikası şehre bundan sonra yapılacak yatırımların önünü açmıştır. Gaziantep'in bölgede sanayi anlamında öne çıkmasında devletin bu vilayete yaptığı teşviklerin de etkisinin olduğu bilinmektedir.

İşletmeler ve çalışan sayıları alanından istatistikleri incelediğimizde sanayi alanında daha geniş çerçevede değerlendirmeler yapabiliriz. Bu dönemde Diyarbakır vilayetinde 773 işyeri bulunmaktaydı. Bu iş yerlerinin alt sektörlerine göz attığımızda 348 Tarım ve hayvancılık kolu, 199 dokuma kolu, 50 ağaç sanayi kolu, 22 yapı sanayi kolu, 135 maden sanayi kolu, kimya sanayi kolu, 2 adet de kağıt üretimi sanayisinde

¹⁰³ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Yurt Yayınları, Ankara, 1986, s. 247-248.

endüstri işletmeleri bulunmaktaydı. Bu belirttiğimiz iş yerlerinde toplam 3276 işçi istihdam edilmekteydi. Bu işçilerden 1159'u tarım ve hayvancılık kolunda, 957'si dokuma kolunda, 570'iyapı sanayi kolunda, 390'ı maden sanayi kolunda, 136'sı ağaç işletmeleri kolunda, 40'ı kimya sanayi kolunda, 12'si kâğıt sanayinde çalışmakta idi.¹⁰⁴

Urfa vilayetini değerlendirdiğimizde 857 işletmenin bulunduğu görülmüştür. Bu sayıda işletme olmasına rağmen istihdam rakamları bu tabloya göre düşük kalmıştır. Bunun temel sebebi sanayi kollarının küçük işletmelerden oluşmasındandır. 1930 yılına geldiğimizde Urfa'da un fabrikası açılmış ve bu dönemde en fazla istihdamı gıda sektörü sağlamıştır. Gıdadan sonra bir diğer önemli sanayi kolu maden sektörü olmuştur. Maden sektöründeki işletmeler kuyumcu, bakırcı ve demirci olarak sayılabilir.¹⁰⁵

Aynı yıl yapılan sayımların sanayi verilerini incelediğimizde, Siirt ilinde 314 işyeri olup bu kurumlarda 1.278 kişi istihdam edilmektedir. Toprağa bağlı olarak ilerleyen endüstri kolunda faaliyet gösteren 137 işyerinde toplam 276 personel istihdam edilmiştir. En çok işçi istihdam eden sanayi kolu, 437 kişi ile dokuma sektörüdür. İnşaat sektörü ise 2 işyeri ve burada görev yapan 6 personel ile bu alanda en az işçi bulunduran iş kolu olarak göze çarpmaktadır. Bu verilere göre, 10 personelden fazla işçiye sahip büyük işletme olarak değerlendirebileceğimiz sadece 2 işyeri vardır. Bu istatistiklerde öne çıkan Cumhuriyet'in ilk yıllarında Siirt'te yeni teknolojilerden beslenmiş kalifiye eleman çalıştıracak seviyeye gelmiş işyeri sayısı yok denecek durumdadır.

"1938'de Yasin Aral tarafından açılan ve 75 beygir gücünde çalışan "Yeni Hayat" un fabrikası, Siirt ilinin modern sanayi için atmış olduğu ilk adım olarak değerlendirilebilir. Yeni Hayat Un Fabrikası 1939'da çıkan bir yangında büyük hasar almış ve üretimini durdurmak zorunda kalmıştır. Fabrikanın tekrar üretime başlayabilmesi için devlet desteği sağlanmıştır. Bu destekle Yeni Hayat Un Fabrikası 1941 yılında yeniden üretime başlamıştır. 1946 yılında günlük 10.000 ton üretim yapan fabrika yöredeki askeri ve kamu kurumlarının un ihtiyacını karşılayabilecek durumdaydı".¹⁰⁶

II. Dünya Savaşı yıllarında savaşın getirdiği şartlar ülkenin iktisadi yapısını olumsuz etkilemiştir. Bu da sermaye bulma sıkıntısını yarattığından istenen sayıda müteşebbisin olmamasına sebep olmuştur. Bu olumsuzluklara az da olsa Güneydoğuda

¹⁰⁴ DİE: 1927 Sanayi Sayımı; s. 31-37.

¹⁰⁵ DİE: 1927 Sanayi Sayımı; s. 36-42

¹⁰⁶ Barış Aslan, *Tek Parti Döneminde Siirt (1923-1950)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siirt, 2017, s. 68.

sanayi yatırımları yapılmıştır. Bu yatırımlarda bölge milletvekillerinin öncülüğünde gerçekleşmiştir. Yapılması istenen yatırımlar için Gaziantep Milletvekili Muzaffer Canpolat, şehirde bir şarap fabrikası açılması için 1944'te CHP Genel Sekreterliği'ne sunmak üzere rapor hazırlamış ve şu ifadelerle yer vermiştir." *Türkiye'deki bağların %17'si Gaziantep'tedir. Gaziantep Vilayetindeki bağ sahası Ziraat Vekâletinin 1938'de yayınladığı istatistiğe göre, 41 bin hektardır. Son yıllarda bu miktar daha da artmıştır. Merkez kaza etrafında 3 milyon bağ kütüğü mevcuttur. Bu kadar fazla üzüm yetiştiren bu vilayette yalnız bir rakı fabrikası mevcuttur. Fakat bu fabrika yeterli değildir. İlin en önemli tarım gelirlerinden olan üzümü değerlendirmek ve bağcılığı geliştirmek gerekir*"¹⁰⁷

Muzaffer Canpolat'ın hazırladığı rapora Gümrük İnhisarlar Vekili savaş şartlarından dolayı bu fabrikanın kısa sürede kurulamayacağını söylemiştir. Bu söylemi şu şekilde kaleme almıştır: "Yurdumuzda, hafif alkollü içkiler meyanında bulunan şarapçılığın inkişafını Vekâletimiz ehemmiyetle ele almış bulunmaktadır. Diğer mühim bağ mıntıklarında olduğu gibi Gaziantep'te de bir şarap fabrikası tesisi bu husustaki düşüncelerimizin başında gelmektedir. Ancak bu günkü şeriat tahtında fabrika kurmamıza imkân bulunmamaktadır. Bu sebeple mühim bağ mıntıklarımızda ve bu arada Gaziantep'te numune şaraphaneleri tesis etmekteyiz. Şimdilik bu şaraphanelerle mümkün mertebe şarap istihsalini ve şarapçılığın inkişafını teminine çalışıyoruz",¹⁰⁸ Hükümetin o günkü ekonomik durumda bir şarap fabrikası yapması mümkün olmadığından bu fabrika ancak 7 Eylül 1947'de hizmete girmiştir.

1.3.2.4. Maden Politikaları

Osmanlı Devletinde madencilik sektöründe yatırımlar olsa da bu yatırımlar büyük oranda yabancı hâkimiyetinde bulunmaktaydı. Bu sebeple Osmanlıdan yeni Türk devletine kalan madencilik altyapısı da diğer sektörlerde olduğu gibi yeterli sayıda değildi. Bu da Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte madencilik alanında da yeni işletmelerin tesis edilmesi için çalışmaların yapılmasını zorunlu kılmıştır. İzmir İktisat Kongresinde madencilik gündeme gelmiş ve bu konuda bir takım öneriler dile getirilmiştir. Bu önerilerin bazıları şunlardır; "Madenlerimizi birkaç havzaya ayırarak, buralarda Türk teknik elemanlarının çalışması, maden haritalarının yapılması, madenlerimizin değeri

¹⁰⁷ BCA, Fon Kodu: 490.01.0.0 , Yer Bilgisi: 654.178.1, 10.02.1945.

¹⁰⁸ BCA, Fon Kodu: 490.01.0.0, Yer Bilgisi: 654.178.1, 10.02.1945.

ve üretimi ile ilgili istatistik bilgilerinin yayınlanması, Bulunmuş madenlerin ihaleyle, mali gücü olan Türk vatandaşlarınca işletilmesi, maden ocaklarının hukuki sınırlarının çizilmesi, bu konuların yerinde inceleyecek uzmanların görevlendirilmesi."¹⁰⁹

Bu değerlendirmeler sonrası maden işletmelerinin müteşebbislerinin sermaye ihtiyaçlarını karşılamak üzere 24 Ağustos 1924'te İş Bankası ve yaklaşık bir yıl sonra 19 Nisan 1925 yılında 633 sayılı yasa ile Türkiye Sanayii ve Maadin Bankası kurulmuştur. Sanayii ve Maadin Bankası'nın görevleri arasında; maden işletmek, Türk sanayici ve madencilerine kredi vermek gibi çalışmalar mevcuttur. Bu girişimler neticesinde 1933-1940 yılları arasında faaliyetlerini günümüze kadar sürdüren birçok maden işletme ve kuruluşlar faaliyete geçmiştir. Yine aynı yıllarda çıkarılan Birinci 5 Yıllık Sanayi Planında toplam yatırımlar içinde madencilik sektörüne ayrılan pay % 26.9 oranında olmuştur.¹¹⁰

İzmir iktisat Kongresi kararları çerçevesinde güneydoğuda bu alanda çalışmalar yapılmıştır. Kongrede alınan yabancı işletmelerin millileştirilme kararlarından sonra Ergani'de bulunan Bakır madeni millileştirilmiştir. Kongre kararları çerçevesinde yapılan millileştirme çalışmaları yabancı bankalar üzerinde devam etmiştir. Osmanlı döneminde kurulan İtibar-ı Milli bankasının uluslararası alanda kurduğu şirketin ortakları arasında yabancılarda vardı. 1928 rakamlarına göre şirketin ortaklarından olan Deutsche Bank'ın %59.73 oranında hissesi bulunmaktaydı. I. Beş yıllık sanayi programında alınan kararlar doğrultusunda 1936'da Deutsche Bank'ın hisseleri Etibank tarafından satın alınarak Bakır madeni millileştirilmiştir. Yabancı işletmelerin devir alınmasının yanında yeni işletmelerde tesis edilmiştir. 1937'de Ergani İzabe Fabrikası'nın temeli atılmış, fabrika 23 Mart 1939'da resmi olarak üretime başlamıştır.¹¹¹

Maliye Vekili Fuad Ağralı, 1939 yılında bütçe görüşmelerinde Etibank maden işletmesinin ülke ekonomisine katkılarını anlatan konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır; *"Etibank tarafından idare edilmekte olan maden işletmelerimizde tedrici terakki ve inkişaflar görülmektedir. İktisadî hayatımızda olduğu kadar döviz ihtiyaçlarımızın tatmini bakımından da malî vaziyetimizle çok sıkı alakası bulunan maden işletmelerimiz*

¹⁰⁹ Ahmet K. Artalkanat, "Cumhuriyet Döneminde Madenciliğimizin Gelişimi ve Türkiye Madencilik Politikası", *Jeoloji Mühendisliği*, Sayı: 38, 1991, s. 51. Afet İnan, *Devletçilik ilkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1933, s. 70.

¹¹⁰ Artalkanat, a.g.m., s. 51, 53.

¹¹¹ Mehmet Çevik ve Özkan Demir, "Etibank Ergani Bakır İşletmesi'nin Kuruluşu ve Elazığ'ın Maden İçişine Getirdikleri", *Turkish Studies*, 9 (7), 2014, s. 31.

arasında önümüzdeki sene içinde Ergani Bakır madeninden beklediğimiz istihsal miktarını elde edeceğimizi ve bunun döviz cephemizde salâha yardımı olacağını ümit etmekteyiz.”¹¹²1942 yılında Ergani Bakır TAŞ Memur ve İşçileri İstihlak Kooperatifi kurulmuştur.¹¹³ 1944 yılına gelindiğinde şirket, İş Bankası'nın elindeki tüm hisseleri satın alarak yönetime tamamen hâkim olmuştur. Etibank, maden bölgesinde çalışan işçilerin ihtiyaçları için hizmet sektöründe de bazı çalışmalar yapmıştır. 1945'te maden alanında çalışanların faydalanacağı bir hastane tesis etmiştir. Savaş döneminde seferberlik şartlarına rağmen 1400 kişi maden sektöründe çalışmaya devam etmiştir. Ergani'de bakır madeninin bulunması bölgede bakırcılığın gelişmesine katkı sağlamıştır.¹¹⁴

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde maden sektörünün en önemli cevheri petrol olarak bilinmektedir. Bu alanda yapılan çalışmaların ilki 24 Mart 1926 tarih ve 792 Sayılı Petrol Yasası çıkarılması olmuştur. Bütün petrol ve petrol bileşiklerinin tabii olduğu madenlerin aranması ve işletilmesi ve bununla birlikte tümünün devlet eliyle olacağı kanunlaştırılmıştır. Hükümet bu yasa ile üzerine düşen sorumluluğu yeni arama tesisleri kurarak yerine getirmeye çalışmıştır. 20 Mayıs 1933 tarihinde 2189 sayılı yasa ile tesis edilen Petrol Arama ve İşletme İdaresi ile 20 Haziran 1935 tarihinde çıkarılan 2804 sayılı yasa ile kurulan Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü bu tesislere örnek olarak gösterilebilir. Bu müesseseler faaliyetlere başlasa da kalifiye eleman bulma ve araç konusunda sıkıntılar yaşanmıştır. Bu sıkıntıları asgariye çekmek amacıyla yurt dışından sondaj için gerekli ekipman ve petrol arama işinde uzman yabancı sondaj personeli getirtilmiştir. Ülkenin ve bölgenin ilk sondaj alanı olan Midyat civarındaki Baspirin-1 kuyusunun sondajı 1936 yılında tamamlanmıştır. “1934-1936 senelerinde Mardin civarında Baspirin'de 1327 metreye kadar inen bir sondaj yapılmıştır. Bu dönemde petrol bulmak hususunda Türkiye'nin en müsait yerleri olarak telâkki edilmişti. Bunun için buralarda müteaddit sondajlar yapılmıştır. 1327 metreye kadar inildiği halde netice menfi çıkmıştır. Ondan sonra gene o civarda Heris'te birinci kuyuda 940 metreye kadar giden bir sondaj yapılmıştır. 330 metrede bir miktar hava gazı verdiği gibi müteaddit petrol ve asfalt emarelerine de rastlanmıştır. Birçok tatlı sulara da rast gelinmiştir. Fakat ondan da bir netice çıkmamıştır”.¹¹⁵

¹¹² TBMMZC, D. 6, B. 14, C. 2, 22.05.1939, s. 132.

¹¹³ BCA;100.107.6,26.12.1942.

¹¹⁴Çevik ve Demir, a.g.m., s. 27-39.

¹¹⁵ TBMMZC, D. 6, B. 18, C. 2, 26.05.1939, s. 315.

“1937 yılında Siirt ilinde de petrol arama çalışmaları yapılmış ve müspet sonuçlar elde edilmiştir. 1940 baharında Beşiri ilçesi Raman Dağı'nda zengin bir petrol rezervi tespit edilmiştir. Elde edilen kaynakları değerlendirmek için 1941 yılına gelindiğinde günlük 3 ton üretim kapasitesine sahip Raman Tecrübe Tasfiyahanesi tesis edilmiştir. Daha sonra yapılan kararlı çalışmalarla bu rafinerinin kapasitesi 9 tona çıkarılmıştır. Rafineri kapasitesinin artmasıyla birlikte yeni petrol damarları bulmak için çalışmalar devam etmiştir. Mart 1948'de açılan 9. kuyudan günde 50 ton petrol elde edilebileceği tespit edilmiştir. 8. ve 9. kuyulardan yüksek verim elde edilmesi sonucunda elde edilen petrol miktarı artınca bu küçük rafineri yetersiz kalmıştır.”¹¹⁶

1941 yılında İktisat Vekili Hüsnü Çakır mecliste konu hakkında yapılan görüşmelerde, çalışmalar için şu ifadeleri kullanmıştır: "*Raman dağında bir sondajda 1050 metrede petrol tezahüratına tesadüf edilmiştir. Orada petrol zuhur etmesinin ehemmiyeti bilhassa şu noktadandır. Sondaja takaddüm eden zamanlarda maruf bir İngiliz petrol mütehassısı daha evvel buraya gelip gördükten sonra bilhassa Raman dağı jeolojik mıntikasında yapılacak sondajda petrol zuhur ederse burayı bir petrol mıntikası addetmek lâzım gelir yolunda bir rapor vermişti. Bu itibarla orada ilk sondajın müspet netice vermesi üzerine faaliyetimizi teksif ettik*".¹¹⁷

II. Dünya Savaşı'nın ekonomik ve sosyal yönden buhranlı geçen yıllarında ülkenin petrole olan ihtiyacı daha fazla artmıştır. Böyle bir ortamda ülkedeki petrol aramalarına Meclis duyarsız kalmayarak çalışmalar başlatmıştır. 1943'te İktisat Vekâleti bütçe görüşmeleri sırasında Diyarbakır Milletvekili Kazım Sevüktekin'in Raman'da petrol aramaları ile ilgili çalışmalar hakkında bilgi istemiştir. İktisat vekili F. Sirmen yaptığı bilgilendirmede şu ifadeleri kullanmıştır; "*Malûmu âliniz Raman dağında petrol taharriyatı yapılmaktadır. Bir buçuk iki seneden beri 6 numaralı kuyunun üzerinde sondaj ameliyesi devam etmektedir. Şimdiye kadar orada 4 kuyu üzerinde bu ameliye yapılmış, ikisinde petrol bulunmuştur, 1 ve 5 numaralı kuyularda. Bunlardan birisinde günde 400 litreye kadar petrol istihsal edilmiştir, Fakat bu miktar petrol işletmeğe asla kâfi olmadığından dolayı en ümitli olduğumuz yerde 6 numaralı kuyuda sondaj ameliyesi yapılmaktadır. Bu kuyudan beklediğimiz neticeyi alıp alamayacağımızı ancak 1300 metreye kadar İndikten sonra anlayacağız. Fakat bu ameliye esnasında fena tesadüf*

¹¹⁶ Aslan, a.g.e. s. 69.

¹¹⁷ TBMMZC, D. 6, B. 58, C. 18, 28.05.1941, s. 248.

neticesi olarak 1093 metreye kadar inmişken evvelâ 790 sonra da 810 metrede bir arıza ile karşılaştık. Bu yüzden 810 metreden gerisin geriye işlemeğe mecbur kaldık. Şimdi 860 üzerinde çalışmaktayız. 1300 metreye indiğimiz takdirde bizim ümitli bulunduğumuz bu kuyunun vereceği neticeye göre Raman dağında petrol vaziyeti hakkında müspet, menfi bir fikrimiz olacaktır. Petrol üzerindeki faaliyetimizin doğru olup olmadığını malûmu âliniz biz orada bir dünyaca tanınmış mütehassıslara tetkik ettirmekteyiz. Bundan evvel bir İngiliz mütehassısı gelmişti. Yakınlarda yine faaliyetimizi yakından tetkik ettirmek üzere dünyaca meşhur, bir Amerikalıyı celbe teşebbüs ettik. Ona şimdiye kadar olan petrol işimizi ve mesaimizi teknik bakımdan kontrol ettireceğiz, içimize tam bir itminan gelsin ki doğru ve esaslı yolda yürüyüp yürümediğimizi anlayacağız".¹¹⁸

1940-45 yılları arasında uygulanan ekonomik politika savaşın getirdiği şartların etkisinde ilerlemiştir. 1940 yılında yürürlüğe giren Milli Koruma Kanununda, "... sanayii İlgilendiren maddeler arasında sanayi ve Maden kuruluşlarından üretim programlarını istemek ya da program vermek..." gibi hükümler yer almakta olup, dönemin belirgin, niteliğini gözler önüne sermektedir¹¹⁹ Maden sanayisinde öncelik sanayinin ihtiyaçlarını ivedilikle gidermek olmuştur. Bu sebeple de Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde petrol arama konusunda yatırımlar yapıldıysa da istenilen seviyeye maalesef ulaşamamıştır.

¹¹⁸ TBMMZC, D. 7, B. 29, C. 2, 27.05.1943, s. 278.

¹¹⁹ http://www.maden.org.tr/resimler/ekler/cf666483bc8723f_ek.pdf

II. BÖLÜM: 1930-1945 ARASI TEK PARTİ HÜKÜMETLERİNİN SOSYAL VE KÜLTÜREL POLİTİKALARININ GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNE YANSIMALARI

2.1. BÖLGEYE YÖNELİK EĞİTİM POLİTİKALARI

2.1.1. Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları

Atatürk Dönemi eğitim politikasını incelediğimizde yeni kurulan cumhuriyetin ideolojik değerlerinin benimsenmesine yönelik eğitim politikaları geliştirildiğini görürüz. Bu dönemde Osmanlıdan kalan kültürel kalıntıların silinip yerine laiklik ve cumhuriyetçilik çerçevesinde yeni bir eğitim anlayışı tesis edilmek istenmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi düşünce yapısının batıcılık ve milliyetçilik fikirleri arkasında kendilerine göre elit bir bakış getiren kesim bu politikaları kendilerine malzeme etmek istemişlerdir. Aslında bu kavramlar cumhuriyet dönemine özgü kavramlar olarak görülsede Osmanlı'nın son dönemlerinde tartışmaya açılmıştır. Hatta Osmanlı batılılaşma hareketleri çerçevesinde birçok reform girişimi üzerinde de etkili olmuştur. Bu temel düşüncelerden bir tanesi de, milliyetçiliktir. Son dönem Osmanlı düşünce hayatında özellikle İttihatçıların bir hareketi olarak doğan Milliyetçilik, II. Meşrutiyet döneminde siyasal bir harekete dönüşmüştü. Son dönem Osmanlı siyasal hayatında başat rol oynayan İttihat ve Terakki Fırkası'nın politikaları belirleyici bir yönlendirme oluşturmuştu.¹²⁰

Batı ekseninde gelişen milliyetçilik kavramının oluşumlarını ve sonuçlarını incelediğimizde iki farklı ekol karşımıza çıkmıştır. Bunlardan ilki olan Fransız milliyetçilik yapısını incelediğimizde daha çok kültür milliyetçiliğinin ön planda olduğunu görürüz. Diğer bir ekol olan Alman milliyetçiliğine baktığımızda daha çok ırki özellikler üzerinde şekillenen bir anlayışı görürüz. Atatürk Dönemi'nde yapılan çalışmalara ve söylemlere baktığımızda ırki temelde olmayan daha çok orta kültür üzerinde kurulan bir anlayışın hâkim olduğunu görürüz.¹²¹

Kültür ekseninde bir ulus devlet anlayışını oturtmak istiyorsanız öncelikle yeni bir kimlik olgusu oluşturmalısınız. Kimlik anlayışı oluşturmak ve bunu benimsetmekse amaç, dil ve tarih gibi kültürel unsurlar bu anlamda önemli bir dönüm noktası olarak karşımıza çıkar. Bu değerleri ahenk içinde dizayn edilerek uygulama aşamasına geçirmekle beraber yeni bir toplum yapısı oluşturulmuş olunur. Genç Cumhuriyet'in

¹²⁰ Emine Erden Kaya, "Erken Cumhuriyet Dönemi Ulus İnşa Sürecinde Irk ve Irkçılık", *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 2(3), 2015, s. 26-27.

¹²¹ Dilşad Türkmenoğlu, "Tek parti Dönemi Ulus İnşa Politikalarının Eğitim Boyutu", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 5(1), 2007, s. 162.

gelişim dönemi kültür politikalarının temelinde bu amaç yer almaktadır. Kimlik anlayışı için şüphesiz eğitim faaliyetleri önemli bir işleve sahip olacaktır. Bu bağlamda eğitim politikaları bu anlayışa göre oluşturulacaktır.

Bu ekseninde yeni kurulan cumhuriyet gelişim döneminde Osmanlının ümmetçi kimliğinden farklı olarak daha ulusal bir kimlik oluşturmak istemiştir. Yeni nesillerin yetiştiği eğitim sahası da bunun en önemli aşaması olacaktır. Bunun ilk aşaması olarak Osmanlı'dan devralınan eğitim altyapısının değiştirilmesi olacaktır. Osmanlı eğitim sisteminden kalan binalar kullanılmak istense de bu kurumlar, hem fiziksel alt yapı hem de eğitim programları yönüyle çağın oldukça gerisinde kalmışlardı. Birçok restorasyon çalışması gerçekleştirilmişse de istenilen sonuçlar elde edilememiştir. Ayrıca eğitim anlayışı açısından da Osmanlı eğitimi üzerinden ulusal bir eğitim planlamak çok zor olacaktır. Çünkü Osmanlıda medreseler yanında batılılaşma hareketleri çerçevesinde açılan modern eğitim kurumları da bulunmakta idi. Bununla beraber azınlık okulları ve misyonerlerin açmış oldukları okullar da vardı.¹²²

Bu sebeplerden dolayı eğitimde yapılacak ilk çalışma eğitimde birliği sağlamak olacaktır. Bu minvalde Cumhuriyet döneminde eğitim alanında ilk önce gerçekleştirilen inkılaplarından birisi Tevhid-i Tedrisat Kanunu olmuştur. Böylelikle eğitim hayatında birlik sağlanmak istenmiştir. Bu kanunu, 1928'de harf inkılabı, 1933'te üniversite reformu izlemiştir. Halkevleri ve Köy Enstitüleri gibi kurumlar ise bu yapılan köklü değişimleri halka ivedilikle benimsetmek amacıyla kurulmuştur. Bu çalışmalara rağmen Osmanlının geleneksel yapısından gelen halka bu değişimleri benimsetmek kolay olmamıştır. Yeni kurulmakta olan genç Cumhuriyet'in eğitim politikalarını gerçekleştirmesinin önünde başta ekonomik faktörler olmak üzere birçok olumsuzluklar doğal olarak etkilemiştir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Atatürk'ün genel olarak eğitime yönelik teşhisini şu konuşması da özetlemektedir "*Toplumda yaygın bir bilgisizlik vardır. Eğitim öğretim yöntemlerimiz uygun değildir. Çocuklar üzerinde ailelerinin baskısı vardır. İstikrarlı bir eğitim politikamız yoktur. Eğitimimizin amacı, kendini, hayatı bilmeyen her konuda yüzeysel bilgi sahibi tüketici insan yetiştirmektir.*"¹²³

¹²² Emin Özdemir, "İslah çalışmalarından İlğasına Medreselere İslamcı Bir Bakış; SebilürReşad'da Tevhid-i Tedrisat kanunu ve Uygulamaları", *TurkishStudies*, 8(2), 2013, s. 206-207.

¹²³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Alfa yayınları, İstanbul, 1999, s. 702.

2.1.2. Eğitim Politikaları

Bütün bu olumsuzlukların getirdiği ortamda yapılan büyük eğitim hamlelerine rağmen Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde eğitim tesis alanlarının sayısı istenilen düzeyin çok altında kalmıştır. Bu durum da bölge halkının eğitimlerini Osmanlı'dan kalma kurumlardan almasına sebep olmuştur. Hükümet Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla medreseleri kapatsa da bu kurumlar illegal yöntemlerle eğitime devam ettirmektedir. Bununla beraber bölgedeki feodal güçler olan aşiretlerin yönlendirmeleriyle çocukların okula gitme oranı çok düşüktü Bölge halkının Türkçe bilme oranının düşük olması verilen eğitimin önündeki engellerden bir tanesiydi. Halkın yarı göçer olması eğitimi aksatırken kız çocuklarının da eğitime devam göstermemesi eğitimde istenilen sonuçların alınmasını engelliyordu.¹²⁴

Savaş dönemi bölgedeki sayımlara baktığımızda hem eğitim kurumu sayısı hem de öğrenci sayıları bazında beklentinin çok altında sonuçlar karşımıza çıkmaktadır. İstatistik Umum Müdürlüğü'nün hazırladığı 1923-1928 yılları arasında Türkiye genelinde eğitim kurumu sayısı ve okuryazarlık durumunun belirlendiği istatistik raporunda, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde gerek okul sayısı gerekse de okur-yazarlık durumunun oldukça düşük seviyede olduğu gözlenmektedir. Rapora baktığımızda Antep vilayetinde okul sayısı 85, Mardin vilayetinde okul sayısı 19 olarak tespit edilmiştir. Okuma yazma oranında erkeklerde Antep vilayeti %7,72, Mardin vilayeti %4,5 tir. Kızlarda okuma yazma oranına baktığımızda da durumun hiç iç açıcı olmadığı ortaya çıkar. Antep'te kızlarda okuma yazma oranı %1,58, Mardin'de %0,34 'tür.¹²⁵ Bu bölgedeki illerden Siirt ilini incelediğimizde 1925 yılında 4 ilkokul ve 1 ortaokul eğitim faaliyetini sürdürmekteydi. Şehirdeki okul sayısının sınırlı sayıda olmasının yanında bir başka olumsuzluk da öğretmen yetersizliği idi. İl genelinde 19 ilkokul ve 6 ortaokul öğretmeni görev yapmaktaydı. Okula devam eden öğrenci sayısı da beklenen düzeyde değildi. sayım verilerini incelendiğinde, merkezde 229 erkek öğrenci 18 kız öğrenci okula devam etmekteydi.¹²⁶

Urfa'da da durum bölge illerinden çok iyi değildi. 1925 yılına baktığımızda ilde 21 ilkokul faaliyet göstermekteydi.1927 sayımlarında bu sayı 40'a ulaşırsa da bölgenin

¹²⁴ Bahattin Demirtaş, a.g.m., s. 64.

¹²⁵ DİE, İstatistik Yıllığı, c.10, 1938-1939, s. 432-455.

¹²⁶ Aslan, a.g.e., s. 43-44.

ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde değildi.¹²⁷ Bölgenin diğer illere nazaran gelişmiş illerinden olan Diyarbakır'da da durum çok ilerde değildi. Eğitim ğretim daha çok Osmanlıdan kalma kurumlarla devam etmekteydi. Bu okullardan Muallim Mektebi (Darülmuallimin) aslında Osmanlı döneminde 1889 yılında Darülmuallimin-i Sıbyan adıyla açılmış, 1910 yılında yeniden tamir edilen sanayi mektebi binasına taşınmıştı. 1918 yılına geldiğinde kapatılan okul Cumhuriyet döneminde 1923-1924 ders yılında Diyarbakır Darülmuallimin'i yeniden açılmış ancak bu da çok sürmeyip okul 1930'da tekrar kapatılmıştır. Diyarbakır'da erkeklerin okuma yazma oranı %5.83 iken kızlarınki %1.3 idi. 1926-1927 eğitim ğretim döneminde Diyarbakır'da bir tane Erkek Orta Mektep ve bir tanede Erkek Muallim Mektebi olmak üzere iki ortaöğretim kurumu bulunmaktaydı.¹²⁸

Bununla beraber bölgenin iktisadi anlamda gelişimini sağlamak için sırasıyla 1927 senesinde Sanat Mektebi, 1930'da İpek Böcekçiliği, 1936 yılında da Urfakapı'da Kız Sanat Mektebi eğitime başlamıştı. Bu okulların içerisinde Kız Sanat Okulu için Birinci Umumî Müfettişliğin 1939 yılında çıkardığı Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi adlı kitapta "Yalnız Diyarbakır'ın değil şark bölgesinin ev kadını ve aile hayatında umulmadık terakki ve hamleler yaratmaya namzettii" ifadesi okulun bölge için ne denli önemli olduğunu ön plana çıkarmıştır. İpek Böcekçiliği Mektebi Birinci Umumi Müfettişliğinin öncülüğünde yapılan girişimler neticesinde Elazığ ilinden Diyarbakır'a nakledilmiştir. Okulda bir eğitim döneminde sadece üç ay ders yapılmaktaydı. Birinci dönemi ipekçilik hakkında teorik ve uygulamalı eğitimin verildiği dönem olup 10 Nisan-25 Mayıs tarihleri arasındaki sreye tekabül ediyordu. İkinci dönem tohumculuğun genel ve teorik esaslarının öğretildiği dönem olup 15 Eylül-30 Ekim tarihleri arasında gerçekleştiriliyordu.¹²⁹ Bunlarla beraber 1923-1927 yılları arasında, Diyarbakır'da Süryani Kadim Mektebi de örgün olarak ğrenci almaya devam etmiştir.¹³⁰

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde okul sayısının az olması okuryazar oranının düşmesine sebep olmuştur. Bu dönemde genel okur - yazarlık oranının % 5'ler olduğu

¹²⁷ Abdullah Orak, a.g.e., s. 37.

¹²⁸ Cemal Aküzüm ve Hasan Akgündüz, "Diyarbakır'da ğretmen Yetiştirme Deneyimleri", *Journal of The Computer Educations Research*, Cilt: 2, Sayı: 3, s. 31-32.

¹²⁹ Ercan ağlayan " Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır'da Eğitim (1923-1950)", *Journal of History School*, (19), 2014, s. 634-637.

¹³⁰ Ercan ağlayan, *Tek Parti Döneminde Diyarbakır, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010, s. 216.

bilinmektedir. Kızların durumunun ise bu seviyenin daha da altında olduğu anlaşılmaktadır. Ülke genelinde bu dönemde okur - yazarlık oranının %10'lar seviyesinde olduğu bilindiğinden Güneydoğu Anadolu Bölgesi de ülke ortalamasının altında kalmıştır.¹³¹

Okuma yazma oranında böyle olumsuz sonuçların çıkmasında savaş döneminin getirdiği ekonomik koşullar etkili olsa da sadece bu açıdan değerlendirmek yeterli olmayacaktır. Bu olumsuzlukların bir başka sebebi de dönemin hükümetlerinin bölgeye yaptığı ekonomik yatırımların yetersiz kalmasından dolayıdır. Osmanlı döneminde büyük yerleşim yerlerinde öğretmen açığını gidermek üzere öğretmen yetiştiriliyordu. Her ne kadar cumhuriyetin ilk yıllarında bu açığı gidermek için hamleler yapıldıysa da yeni eğitim sistemine uygun öğretmen sayısı yeterli olmamıştır. Cumhuriyetin ilanıyla bu ihtiyaçları gidermek için 1926'da Köy Öğretmen Okulları kurulmuştu. Bu okullardan yetişen öğretmenlerin Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki köylerde tutunabilmeleri için ek tedbirler alınmıştı. "*Şark vilayetlerine gidecek muallimlere itası muktezi maaş zamları hakkında talimatnamenin meriyedevaz'ına dair kararname*" ile bu bölgeler de görev yapacak öğretmenlere maaş desteği öngörülmüş ve şu şekilde ifade edilmişti; "*Doğu illerinin sakinlerinden olmadıkları takdirde öğretmenler maaş ve diğer ödeneklerinin toplamının yarısı kadar zam alacaklardır.*"¹³²

4 Mayıs 1927'de yayınlanan "*Uzak vilayetlerde istihdam olunan maarif memurlarıyla muallimlere verilmesi gereken zemaim hakkındaki talimatnamenin mevkiî meriyete vaz'ı hakkında*" kararname ile ülkenin uzak bölgelerinde görev yapacak öğretmenlere ek maaş verilmesi ile ilgili düzenlemeler yayınlanmıştır.¹³³ Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde en önemli sorunlardan biri olan eğitim altyapısının yetersizliği olarak görmüştür. Dönemin hükümeti, bu sorunu aşabilmek için 1928 yılı itibariyle illerinin eğitim için hazineden ayırdığı payı arttırmak için girişimde bulunmuştur. Bu bağlamda, kazanç ve arazi vergilerinden eğitime ayrılan payın artırılmasına gidilecektir. 1929 Dünya ekonomik buhranına rağmen bu artış devam ettirilmiştir.¹³⁴

Köy Öğretmen Okulları'ndan beklenen verim alınamamıştır. Bu durum üzerine önce sayıları azaltılan bu okullar 1933 yılında kapatılmıştır. 1932 yılında I. Umumî

¹³¹ DİE, İstatistik Yıllığı, a.g.e., s. 432-455.

¹³² Bahattin Demirtaş, a.g.m., s. 79.

¹³³ Bahattin Demirtaş, a.g.m., s. 79.

¹³⁴ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer Bilgisi: 26.58.10, (24.10.1927); BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer Bilgisi: 29.37.13, (15.06.1928) ("Erzincan İli Özel İdare Bütçesi maarif tahsisatının artırılması").

Müfettişi İbrahim Tali Bey, bölgede eğitim faaliyetlerinde bulunan okullarla ilgili İsmet İnönü'ye mektup yazmıştır: "*Diyarbakır ve Elazığ'daki Muallim Mekteplerinin kapatılması dört beş ay evvel taktim ettiği büyük raporun ruhuna pek muvafık olduğundan bu mekteplerin bir merkezde teksifi yolunda büyük faydalar temin edecek olan teşebbüsün başlangıcı olarak mucibi şükrandır, ancak Umumî Müfettişlik muntikasında zabitan ve memurların en büyük endişeleri evlatlarının tahsilsiz bırakılmaları olduğu gibi şark vilayetleri halkına yapılmakta olan birçok menfi propagandaların başında kendilerinin cahil bırakılacağı suretinde hükümete karşı ağır ithamlarda bulunmaktadır. Birçok fena zanların karşılanmasına ve payansız faydaların teminine vesile olacağı aşikâr olan bir lisenin 1932 ders senesinde El'azizde ilk sınıfının açılmasını zaruri addetmekteyim. Muayyen nikbette yatılı talebe kulübüne müsait bina ve bir kısım eşyası da vardır. Bu mektebin açılmasına müsaade buyrulmasını arz ve istirham ederim*"¹³⁵

Bölgenin eğitim durumunun yetersizliği ve yaşanan sıkıntılar birçok kez bölgeye güvenlik incelemelerine gelen kişiler tarafından hazırlanan raporlarda kendine yer bulmuştur. 1935'te bölgeyi ziyaret eden İsmet İnönü'nün bölgeye yönelik raporunda, bölgede güvenlik sorununun eğitim sorunun çözülmesinde güvenlik sorunlarının çözülmesinin önemine şu sözlerle değinirken bölgenin demografik yapısının eğitime olan yansımaları şu sözlerle özetlemiştir; "*Kürtlere okutma yapıp yapılmayacağı şimdiye kadar bir politika olarak mütalaa edilmiştir. Bu politikayı halk biliyor. Biz bundan hiç istifade edemediğimiz halde yalnız mahzurunu çekiyoruz. Daha Türk köylerindeki mektepleri yapamamışken ve en nihayet ona varmayan okutmada bir hususi siyaseti halkın diline düşürmekte hiçbir fayda yoktur. Sonra ilk tahsil için okutmakta faydamızın daha siyasi olduğu görüşümdedir. Kürtleşmiş ve kolayca Türklüğe dönecek yerleri okutmak, hatta Kürtlere Türkçe öğretmek Türklüğe çekmek için ilk tahsil ve onun iyi hocası çok etkili vasıta. Zaten sınırlı olan vasıtalarımızı daha çok Türk köylerinde kullanmak elimizdedir.*"¹³⁶

Diyarbakır I. Umumî Müfettişliği görevine atanan Abidin Özmen görevlendirildikten sonra bu bölgeye verdiği önemi artıran hükümet, Abidin Özmen'den Güneydoğu Anadolu bölgesi için bölgenin sosyal kültürel sorunlarını içeren bir rapor

¹³⁵Bahattin Demirtaş, a.g.m., s. 74., BCA: Fon Kodu: 030.10.0.0, Yer Bilgisi: 69.457.7, (04.08.1932) (1. Umumi Müfettiş'inin Elazığ'da bir lise açılmasına dair isteği).

¹³⁶Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s. 62-63. (aktaran, Bahattin Demirtaş, a.g.m., s. 66.)

düzenlemesini istemiştir. İsmet İnönü' nün bölge ziyaretinde üzerinde durduğu konuların başında olan Türkçe öğretimi bu hazırlanan raporun temelini oluşturmuştur. Bölgede eğitim faaliyetleri için gerekli altyapı çalışmaları üzerinde durulan raporda, yatılı okulların kurulması gerektiği, bu okulların, bünyesinde hastane eczane gibi sosyal üniteleri de barındırması gerektiğinin bölgenin gelişiminde öncelik olacağına değinilmiştir. Bu amaçla kurulacak okullarda başta Türkçe konuşmayı sevdirecek kapsamlı bir program ile üç yıllık öğrenim verilecektir. Ancak okullar kaza ve bazı nahiye merkezlerinde genel beş yıllık okullara engel olmayacaktır. Bu konulara rapor da yer alırken raporun devamında şu konulara değinilmiştir: *"Bugün vilayetlerin bütçeleriyle ancak kazalarda ve bazı nahiyelerde çok sınırlı köylerde üç sınıflı okutan öğretmenlerle idare edilebilmektedir. Büyük Türk köylerinde de beş sınıflı program üzerine kurulu okulların varlığı kabul edilebileceğine göre vilayetlerin zirai, veteriner birçok işleri kanuni, idari ve içtimai birçok yardımları bırakmadan parasız okul meydana getirmelerine maddeten imkân görüyorum. Hükümetçe seneden seneye bir program altında uygun yerlerden başlayarak böyle müesseseler kurmak gerekiyor. Böyle müesseseler ilk olarak Van'ın Gevaş, Hakkari'nin Beytüşşebap, Bitlis 'in Hizan, Muş 'un Malazgirt, Siirt 'in Pervari, Diverbekir'in Şerbatı, Urfa'nın Viranşehir kazalarında kurulabilir."*¹³⁷

Atatürk Dönemi Hükümetleri'nin eğitim politikaları incelendiğinde ülkede yaşanan ekonomik sıkıntılara rağmen yatırımlar yapılmaya çalışılmıştır. Ancak, gerek ülke genelinde olsun gerek de Güneydoğu bölgesi için yapılan okul sayısı yetiştirilen öğretmen sayısı ve okuma yazma oranlarının düşük olması gibi sorunlar tamamen çözüme kavuşturulamamıştı.

II. Dünya Savaşı döneminde Refik Saydam iki dönem başvekil olarak görev almıştı. Bu iki kabinede de Milli Eğitim Bakanlığı görevi Hasan Ali Yücel'e verilmişti. Refik Saydam her iki hükmet programı sunuşunda, parti programında da eğitim konusu önemli yer tutar. Programın eğitimle ilgili kısmı da bu içerikte oluşmuştur. Buna göre, *"ülkenin maddi refahı ve iktisadi kalkınmasının ancak kültürel gelişmeyle birlikte olacağı belirtilmiştir. Ayrıca, ilköğretim, mesleki ve teknik eğitim, yükseköğrenim, öğretmen ve eğitimci yetiştirilmesinin önemine"* işaret etmiştir. İnkılaplara bağlı kalacağını şu sözlerle

¹³⁷ Saygı Öztürk, a.g.e., s.78-80. (aktaran, Bahattin Demirtaş, a.g.m., s. 67.)

açıklar, *"Türk çocuğunun ahlakı temiz, ruhça ve bedence sağlam, milletine, vatanına, Cumhuriyete ve inkılâba sadık yetiştirmek maarifimizin başlıca hedefidir"*.¹³⁸

Cumhuriyet'in ilk yıllarında eğitim alanında karşılaşılan en büyük problem kırsal bölgelerdeki nitelikli ve yeni eğitim anlayışına uygun öğretmenlerin olmamasıydı. Bu açığı kapamak yeni kurulan cumhuriyetin temel ideolojisini halka benimsetmek açısından son derece önemliydi. Savaş döneminin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ve İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç tarafından geliştirilen Köy Enstitüleri Projesi ile köy öğretmenleri yetiştirmek ve diğer sektörler için kalifiye elemanlar oluşturmak amaçlanmıştı. İsmet İnönü, köy eğitimi ve yapılan çalışmalar konusundaki düşüncelerini şöyle açıklamaktaydı: *"...İlköğretim konusunda milletçe işbirliği yapılması, XX. yüzyılın ileri ve güçlü bir milleti olabilmek için mutlaka ilköğretim sorununun çözülmesi, seferberliğe en uzak köyden başlanması, devlet bütçesinin bu iş için yeterli olmadığı ancak az masrafla çok öğrenci okutacak bir yöntem bulunması, konuyla ilgili esaslar gösterilir ise bunlardan faydalanabilecekleri..."*. İlköğretim sorununu, bir insan ve ulus olma sorunu olarak gören İnönü, yeni uygulamaya desteğini verirken şu açıklamayı yapar; *"İlköğretimi olmayan memlekette Ortaçağ yönetimi bütün şekilleriyle devam eder... Hür vatandaşlardan birleşik bir ulus olmanın çarelerinin başında ilköğretim çaresi gelir... İlköğretim sorunu, insan olmak, ulus olmak sorunudur."* Enstitülere yalnızca köy çocuklarının alınması iyi niyetli bir çalışma olsa da ülkede kentli-köylü ayrımına neden olacağına dair olası tepkilere karşı Hasan Ali Yücel yapmış olduğu açıklamada; *"Bizim arzumuz köyün içerisinde bilgili, sıhhatli, memleketine bağlı ve müstahsil vatandaş yetiştirmektir. Yoksa köylüyü, bu arz ettiğim bilgi ve melekelerle teçhiz edip onları şehre akın eder vaziyete getirmek değildir. Onları müstahsil, kendi tarlasında ve muhitinde kuvvetli yapmak ve istihsal kabiliyetini artırıp memleketin sosyal seviyesi kadar ekonomik seviyesini de yükseltmektir"* demiştir.¹³⁹

Köy Enstitüleri kuruluş aşamalarında tartışma konusu olmuş ve toplumun bazı kesimlerinden dolayı tepkiler almıştır. Kurulmasına yönelik yasa tasarısı meclise geldiğinde tasarının kabul edilmesi için eğitim sistemindeki eksiklikler şu şekilde özetlenir; *"İlköğretimi yapmak zorunda olan çocukların şehir ve kasabalarda %80'i,*

¹³⁸ Birgül Bozkurt, "Türkiye'de "Milli Şef" Dönemi CHP Politikalarının Eğitim Sistemine Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belgi*, (2), Yaz 2011, s. 189-190.

¹³⁹ Nejdet Aysal, "Anadolu'da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (35), 2005, s. 273-274.

köylerde ise %20'si okutulabilmektedir. Şimdiye kadar köy okullarımızın çoğu üç yıllık ilkokullardı. Onun için bu okullara giden öğrenci de normal beş sınıflı ilkokulu bitiremiyordu. Bu durum, ilköğrenim görmek ya da bu öğrenimi tamamlamak zorunluluğunda olan çocukların büyük çoğunluğunun köylerde olduğunu ve ilköğrenimi yayma işine köylerimizin önemle konu olması gerektiğini gösterir... 40.000 köyün ancak 4959'unda öğretmenli ve 4.000'inde eğitimli okulumuz vardır. 31.000 köyümüz okulsuzdur. Şimdiye kadar köylere hep büyük şehirlerde kurulmuş olan öğretmen okullarında yetiştirdiğimiz şehrili gençleri yolladık... Bu kuruluşlardan yetişen öğretmenlerimizin köy koşullarına gereği gibi uymadıkları görülmüştür. Geleceğin köy öğretmenlerini, görecekleri hizmetin gereklerine daha uygun şekil ve koşullar altında yetiştirmek zorunda bulunmaktayız. Bu nedenle köye öğretmen yetiştirmede şu ilkelere uyulur: 'Öğretmen adayını köyden almak, köyden alınmış çocukları köy hayatından uzaklaştırmayan bir çevrede iyi bir çiftçinin bilgilerine sahip ve bildiklerini uygulayabilecek bir halde yetiştirmek, bu çocuklara öğretmenlik mesleği ile birlikte köyde geçecek demircilik, yapıcılık, kooperatifçilik; kız öğrencilere çocuk bakımı, dikiş, ev idaresi gibi işleri öğretmektir.'¹⁴⁰

1940 yılından itibaren ülkenin dört bir yanında Köy Enstitüleri açılmıştır. Eğitim alanında öğretmen açığını ve diğer alanlarda kalifiye eleman açığını kapatan bu kurumların Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de açılması gündeme gelmiştir. 1943 yılının mayıs ayında Mecliste Maarif Vekâleti bütçesi görüşmelerinde Diyarbakır Milletvekili Sevüktekin, Diyarbakır ve bölgedeki sorunları dile getirerek ülkenin genelinde açılarak fayda veren enstitülerin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin ihtiyaçlarını nasıl karşılayacağını şu sözlerle talep etmiştir; "Birinci umumî müfettişlik dâhilinde bulunan vilâyetlerde ve bu meyanda Diyarbakır vilâyetinde tahsil çağında bulunan ve kanunen tahsil gösterilmesi mecburi bulunan çocuklar, mevcut mektepler ihtiyacı karşılayamadığından açıkta kalmaktadırlar. Vilâyet hususi idaresinin, hatta tamir edilecek mekteplere yetecek kadar tamir tahsisatı koyacak kudreti olmadığından, Maarif vekilimizden bunu düşünmesini bilhassa rica edeceğim. ' İkincisi; tam devreli mektepleri ikmal eden çocuklar tahsile heveskârdırlar. Bunların ameli bilgilerle köylerinde faydalı olmalarını ve köylerine bağlanmalarını temin için çok umutlar beslediğimiz ve köy

¹⁴⁰ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 373-374. (aktaran, Aysal, a.g.m.,s. 273.)

kalkınmasında çok faydalı olacağını umduğumuz, bir köy enstitüsünün Şark mıntıkası için Diyarbakır'da açılmasını rica ediyorum."¹⁴¹

Aynı toplantıda Sevüktekin'in talebine cevaben dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel bütçeyle ilgili açıklamalar yapmıştır. İlköğretime dört milyondan fazla bütçe ayırdığını söyleyerek bunun 3.999.000 lirasının Diyarbakır'a bir Köy Enstitüsünün açmayı amaçladıklarını belirtmiştir.¹⁴²

Bu vaatler çerçevesinde 1944 yılına gelindiğinde Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde 850 dekarlık bir alan üzerine bir köy enstitüsü açılmıştır. Enstitünün müdürlüğüne Çifteler Köy Enstitüsünde görev yapan Nazif Evren atanmıştır. Enstitünün yapımı için Çifteler (Eskişehir), Kızılcıllu (İzmir), Pazarören (Kayseri), Cılavuz (Kars), Hasanoğlan (Ankara) gibi enstitülerde görev almış ekip tahsis edilmiştir. Bu desteklerle birlikte 1944 yazında başlayan çalışmalar tamamlanarak Dicle Köy Enstitüsü, aynı öğretim yılı içinde eğitim öğretime başlamıştır. Zülküf Dağı eteğindeki Hoşot Ovasındaki yerleşkeye kurulan enstitü Enstitüsü günümüzde Ergani Anadolu Öğretmen Lisesi olmak üzere eğitim öğretim faaliyetlerine devam etmektedir.¹⁴³

Enstitü müdürü Nazif Evren okula müdür olarak atandıktan sonra okulun eksiklerini gidermek için çalışmalar yapmıştır. Bununla birlikte okul yerleşkesinde bulunan alanın ağaçlandırılması için de emek sarf etmiştir. Nazif Evren, kuruluş aşamasındaki yaşadıkları imkânsızlıkları şu şekilde açıklamıştır: *"1945 yılının sonbahar aylarında idi. Dicle Köy Enstitüsünün kuruluşu tamamlanmaya çalışılıyordu. Bir yıl içinde öteki enstitülerden yardıma gelen ekiplerle 17 parça bina yaptırılmış, yurdun Diyarbakır, Mardin, Urfa, Bingöl, Van, Bitlis, Siirt illerinden 350 öğrenci alınmış öğrenime başlanmıştı. Fakat enstitüyü aydınlatacak elektriğimiz yoktu. Gemici fenerleri, lükslerle gece etkinliklerimizi yürütmeye çalışıyorduk. Bakanlık, ordudan edindiği bir sahra elektrik motorunu bize göndermişti. Ama bunun montesi, binalar, alanlara tesisat yapılması gerekli idi. Bu iş o günün geçer pahasına göre 25 bin liranın üstünde bir ödeneği gerektiriyordu. Durumu o günlerde enstitüye gelen rahmetli Tonguç'a açtım, ödenek istedim. Tonguç: Ben sana bir ekip gönderirim, kısa zamanda yaparlar, ışığa kavuşursun dedi. Verilen sözden bir aydan fazla zaman geçtiği halde ekip gelmemişti.*

¹⁴¹ TBMMZC, D.7, B. 28, C.2, 26.05.1943, s. 234.

¹⁴² TBMMZC, D.7, B. 28, C.2, 26.05.1943, s. 246.

¹⁴³ Cemal Aküzüm ve Hasan Akgündüz, a.g.m., s. 33-34.

Biz, gene geçen yılda olduğu gibi kış gecelerinin karanlığını gidermek için önlemler düşünmeye başladık. Bu günlerin bir sabahında Ankara - Diyarbakır - Kurtalan treninin üçüncü mevki vagonundan bir çocuk indi. Doğru yanıma geldi. Ben Hasanoglan Köy Enstitüsü öğrencisiyim. Adım Hasan Gülel. Yapılacak elektrik işleriniz varmış. Yapmaya geldim. Bu çelimsiz, kavruk Anadolu çocuğunun bu işi yapabileceğine inanamadım. İçimden geçeni de belli etmeden kendisine: Yoldan geldin, yorulmuşsunur. Biraz uyu, dinlen. Sonra görüşürüz, dedim. Gerekenin yapılması için de okul başkanına görev verdim. Aradan iki saat kadar bir zaman geçmişti ki, Hasan Gülel'i tekrar karşımda buldum. Elinde bir liste vardı. Uyumamış, okul başkanıyla binaları gezmiş, ölçmüş biçmiş, motorun ambalajını açmış kontrol etmişti. Sipariş listesini aldım. Satın alınması için muavin arkadaşım Nuri Bayer'i görevlendirdim. Bu hazırlığın içinde 20 tanede direk vardı. Yüksekliği 7,5 - 8 metre olacak üst çapı da 15 cm. den aşağı olmayacak, düzgün, budaksız kavakda olabilirdi. Ismarladıklarının alınmasını bekliyorduk. Bir ara, gene Hasan Gülel'i karşımda buldum. Bu defa Hasan, uslu bir öğrenci değildi. Bozuk giden işlerden öfkelenmiş bir enstitü müdürü pozunu içinde: «Size listeyi vereli iki gün oldu. Hala hiçbir şey yok ortada.' Hani direkler? Niye ilgilenmiyorsunuz bu işle?» dedi. «Çok haklısın Hasan» dedim. Beraberce kamyonu binip Diyarbakır'ın yolunu tuttuk. Orada da verilen boyutta direk bulmağa olanak yoktu. Mardin yolu üstündeki bir kavaklıkta bulabildik istediğimiz direkleri. Gece yarısı enstitüye getirdik. Hasan Gülel memnundu. Ertesi sabah öğrencilerimizden bir ekiple işe başladı. On gün içinde bizi ışığa kavuşturdu. Bütün masrafımız iki bin beş yüz lirayı geçmedi. O günlerin geçer pahasına göre 25 bin liralık bir işti bu.»¹⁴⁴

Dicle Köy Enstitüsü kurulup öğrenci alımına başladığında çevredeki illerden öğrenci alımına başlamıştır. Çünkü Diyarbakır, Mardin, Urfa, Hakkâri, Van, Bitlis gibi illerin köylerinde 5 sınıflı ilkokul bulunmamaktaydı.¹⁴⁵ 850 dekarlık bir geniş bir araziye sahip olan Dicle Köy Enstitüsü'nde eğitimin yanında oluşturulan sermayeyle hayvancılık ve bahçe faaliyetleri de yürütülmüştür. Damızlık boğa ve inek beslenerek, tavuk çiftçiliği yapılarak okulun fiziksel ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır. Eğitimin dışında öğrencilere verilen pratik eğitimle hem meslek edinmeleri sağlanmış hem de ekonomik gelir elde edilmiştir. Bu sayede okul derslikleri, atölyeleri, yemekhanesi,

¹⁴⁴ Nazif Evren, *Köy Enstitüleri Neydi? Ne Değildi?*, Güldikeni Yayınları, Ankara 1998, s. 176-177.

¹⁴⁵ Cemal Aküzüm ve Hasan Akgündüz, a.g.m., s. 33-34.

sinema, konferans salonu, fırını ve lojmanlarıyla okul büyük bir eğitim yerleşkesi haline gelmişti.

Bu bölgenin ilk ve tek öğretmen yetiştiren okulu olmasından dolayı Güneydoğu Anadolu bölgesinde önemli bir görev üstlenmiştir Güneydoğuda adeta bir üniversite gibi işlev gören okul birçok genç, yetenekli ve idealist öğretmeni yetiştirmiştir. Kurulduğu yerleşkede olan Ergani halkına da önemli faydalar vermiştir. Bölgede yapılan eğitim faaliyetleriyle hem bölgede hem de çevre köylerdeki halkın aydınlanmasını sağlamışlardır. Bunun yanında yaptıkları diğer faaliyetlerle bölgedeki gençlere iş imkânları sağlamışlardır.¹⁴⁶

1943 yılında Milli Eğitim Bakanlığı bütçe görüşmeleri sırasında Diyarbakır milletvekili Sevüktekin, Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde görev yapan memur ve subayların kız çocuklarının eğitim ihtiyaçlarını karşılamak için Diyarbakır'daki akşam kız sanat mektebinin enstitüye dönüştürülmesini talep etmiştir.¹⁴⁷ 1938-1939 ders yılı eğitim öğretim sezonunda dört öğretmenin çalıştığı akşam kız sanat mektebinde 105 öğrenci eğitim alırken, Sevüktekin'in istediği gibi bu okulun enstitüye dönüştürülmesi 1949 yılında sağlanabilmiştir.¹⁴⁸

Kız Enstitüleri ve Kız Sanat Mektepleri ile birlikte yapılan eğitim yatırımları kadının toplum hayatına kazandırılması gayesiyle başka bir boyut kazanmış ve toplumun başka bir açığını da kapatmıştır. Bu sayede yeni kurulan devletin ideolojisini halka benimsetmek isteyen hükümet kendi ideolojindeki tarifle Cumhuriyet kadınları yaratacağı. Hem kadınları topluma kazandıran bu kurumlar hem de, kızların temel becerilerini geliştirerek onları üretime katılmaya teşvik etmekteydi. 1942 yılında Urfa'da da toplumsal kalkınma açısından son derece önemli olan bir kız enstitüsü açılır.¹⁴⁹ Dönemin ekonomik olumsuzluklarından dolayı bu kuruma bir bina tahsis edilemediği gibi yeni bir bina da tesis edilmemiştir. Bu sebeple eğitim İnönü İlkokulunda yapılmıştır. Enstitünün açılışı yerel basında "*Yenilik*" isimli gazetede "*Vilayetimiz için çok hayırlı faydalı bir iş*" haberle kamuoyuna duyurulmuş ve Enstitü ile ilgili şu bilgilere

¹⁴⁶Şehmus Aslan, *Ergani*, Diyarbakır, 1998, s. 78.(aktaran, Güneş Akhan, Ergani Anadolu Öğretmen Lisesi'nin kurumsal Biyografisi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2011, s. 57.

¹⁴⁷ TBMMZC, D.7, B. 28, C.2, 26.05.1943, s. 234.

¹⁴⁸ Ercan Çağlayan, Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır'da Eğitim, s. 638.

¹⁴⁹ Yenilik, 12 İkinciteşrin 1943: 1 (aktaran, Gülşah Eser ve Abdullah Orak, "Cumhuriyet Dönemi Kadın Eğitiminde Bir Atılım: Urfa Kız Enstitüsü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(41), 2015, s.429).

yer verilmiştir; "İlkokul mezunlarına beş senelik bir öğrenim devresi içinde ortaokul derecesinde öğrenim vermekle beraber bir taraftan biçki-dikiş, çamaşır, nakış, ev idaresi-yemek pişirme, şapka, yapma çiçekçilik, çocuk bakımı gibi uygulamalı ve teorik derslerle kızları ev ve aile hayatına hazırlayan, bir taraftan da gerektiğinde, kızların bu bilgi ve sanatlarla hayatı kazanmalarını temin eden ve böylece aile bünye ve düzenini kuvvetlendirecek, iktisadi ve sosyal kalkınmamız üzerinde müspet şekilde olan bu müessesenin, Urfa için çok büyük ihtiyaca karşılık teşkil edecektir. Orta okul mezunları ise iki senelik öğrenim devresinde, orta okulu da öğrenmeye imkan bulamadıkları aile birliği ve maharetlerini, bir anne için yetebilecek bilgi, kadın iş ve sanatlarını öğreneceklerdir."¹⁵⁰

Kız Enstitüsünün kurulması ilk başlarda bölgede tepkiyle karşılanmıştır. Okuma yazma oranının düşük olması halkın aydınlanma konusunda geri olması sebebiyle yerel halk kız çocuklarını okula göndermek istememiştir. Dönemi kaleme alan yazar Naci İpek, Urfa halkının enstitüye yaklaşımını şu şekilde tasvir etmiştir: "Eve kapalı, dört duvar arasında yaşayan analarımız, kız evlatlarının biraz serbestiye kavuşacağı düşüncesi ile daha önemlisi okuyup cehalet perdesini aralayacağı inancıyla, okulu umut, coşku ve sevinç ile karşıladılar. Hatta bazı babaların Kız okuyup da ne olacak? Soru ve dayatmasını kırmak için çaba sarf ettiler, fikir ve çaba birliğine girdiler. O zamanlar ilkokul öğrencisi olan ben bu müşahedeleri aile efradı ve yakın çevremdeki büyüklerimden, okulda hocalarımızın müspet telkinlerinden sezinliyordum. Kısacası, okulu istemeyenlere karşı genel ve sessiz fakat etkili bir dayanışma seferberliği kendiliğinden başlatılmış gibi idi." Her ne kadar tepkiler olsa da yapılan çalışmanın niteliğini görüp verilen fırsatın önemini benimseyenler çocuklarını okula kayıt yapmışlardır. Savaş döneminin ekonomik imkânsızlıklarla geçen günlerinde böyle bir eğitim tesisinin varlığı bölge için hem eğitim anlamında hem de ekonomik anlamda büyük bir şans olmuştur.¹⁵¹

Ülke genelinde hükümet eğitim politikaları çerçevesinde kız sanat okullarının sayısı hızla artmıştır. Seferberlik döneminde bir kız sanat okulu da Gaziantep'te tesis edilmiştir. Okula kayıt yapan ailelerin talepleri doğrultusunda 1941-1942 öğretim yılında şimdiki Veliç İş Hanının yerinde bulunan göz doktoru Orhan Bey'in konak türündeki

¹⁵⁰ Yenilik, 28 Eylül 1942: 2 ; Yenilik, 29 Eylül 1942: 2 ; Cumhuriyet, 30 Eylül 1942: 2. 1 (aktaran, Gülşah Eser ve Abdullah Orak, a.g.m., s. 429).

¹⁵¹ Gülşah Eser ve Abdullah Orak, a.g.m.,s.429.

evinin bir bölümünde Kız Sanat Enstitüsü ve Akşam Kız Sanat Okulu olarak eğitim ve öğretime başlamıştır.¹⁵²

Savaş dönemi hükümetleri ekonomik kalkınmayı hızlandırmak için mesleki eğitime çok önem vermişlerdir. Bu amaçla 1936 yılında hazırlanan "*Meslekî Tedrisatın İnkişaf Planı*", çerçevesinde kurulacak sanat okullarının niteliği bu plana göre saptanmıştır. Okullardaki öğretmen sayısı ve öğretmenlerin temini, çalışmaların hangi sanat kollarını kapsayacağı okulların ve dersliklerin kaç öğrencilik olacağı, ayrıntılarıyla belirlenmiştir. Bu plan 1940'tan sonra uygulamaya konmuştur.¹⁵³

Bu çerçevede Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de ciddi çalışmalar yapılır. Bölgenin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik ve gençlerin istihdamı için sanat okulları açılır. 1914 yılında faaliyete başlayan; terzilik, marangozluk, demircilik ve kunduracılık bölümleri bulunan ancak 1925'te kapatılan Urfa Sanat Okulu, tekrar faaliyete geçmiştir.¹⁵⁴

Savaş yıllarında Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik eğitim politikaları ana hatları ile değerlendirildiğinde, savaşın ülke ekonomisine yüklediği zor şartlara rağmen bölgede eğitim faaliyetleri kesintisiz sürdürülmüşse de ülke ortalamasına ulaşamamıştır. Bunda savaşın getirdiği bütçe darlığı kadar bölgenin kapalı yapısı da etkili olmuştur. Bu dönemde mevcut okulların yanında mesleki anlamda fayda verecek okullar da açılarak ihtiyaçlar karşılanmaya çalışılmıştır. Özellikle erkek egemen bir toplumsal yapıya sahip olan bölgede kız çocuklarının eğitimine ve aynı zamanda onların üretime katılmalarına imkân sağlayacak kız sanat okullarının açılması dikkate değer bir gelişmedir. Yapılan eğitim çalışmalarını değerlendirdiğimizde okuma yazma oranının artması, halkın aydınlanması, mesleki eğitim verilmesi ve en önemlisi yeni kurulan cumhuriyetin değerlerinin halk tarafından benimsenmesi amaçlanmıştır.

2.2.BÖLGEYE YÖNELİK KÜLTÜR POLİTİKALARI

2.2.1. Erken Cumhuriyet Dönemi Kültür Politikaları

Eski zamanlardan beridir dilimize pelesenk olan ancak tanımı konusunda çok farklı bakış açıları olan kültür kavramını, Mümtaz Turhan, "*Kültür, bir cemiyetin sahip*

¹⁵² Metin Kopar, "CHP Teftiş Raporlarına Göre II. Dünya Savaşı Yıllarında Gaziantep", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(3), 2011, s.1044.

¹⁵³ Filiz Meşeci Gioretti ve Betül Batır, "İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı Döneminde Eğitim Politikaları", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (13-14), 2008, s. 31.

¹⁵⁴ Abdullah Orak, a.g.e., s. 40.

olduğu maddi ve manevi kıymetlerden teşekkül eden öyle bir bütündür ki, cemiyet içinde mevcut her nevi bilgiyi, alâkaları, itiyatları, kıymet ölçülerini, Umumîtatitüt, görüş ve zihniyet ile her nevi davranış şekillerini içine alır. Bütün bunlar birlikte, o cemiyet mensuplarının ekserisinde müşterek olan ve onu diğer cemiyetlerden ayırt eden hususi bir hayat tarzı temin eder" şeklinde tarif eder. E. Sapir ise kültürü "atalardan devralınan maddi-manevi değerlerin yekûnu" olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda kültür politikası, "devralınan mirasın geliştirilip zenginleştirilerek kullanılmasını kolaylaştıracak, toplum fertlerinin bu mirasla ilgili müştereklerini azami seviyeye çıkaracak" uygulamalardır.¹⁵⁵

Cumhuriyet Dönemi'nde, Osmanlıdan döneminden farklı olarak devletin otoriter yapısı içerisinde devlet tarafından belirlenen politikalarla kültür organize edilmeye çalışılmıştır. Atatürk dönemi iç politika değerlendirildiğinde kültür politikası iki dönemde incelenebilir 1923-1930 arasında geçen sürede kurulan yeni anlayışın ve inkılapların halka benimsetilmesi için atılan adımlardan oluşan dönemdir. 1930-1938 arasını ise, rejimin güçlendirilmesi ile birlikte artık Osmanlı'nın ümmetçi anlayışından koparak ulusal bir kimlik oluşturma süreci olarak görebiliriz. Bu bağlamda ikinci dönemde Atatürk, Cumhuriyet'in yeni kültür politikalarının belirlenmesine ve bu konuda önemli adımlar atılmasına yönelik çalışmalar gerçekleştirmiştir. Nitekim bu çalışmalarla, 1930 ve sonrasında Cumhuriyet dönemi kültür hayatı şekillendirilerek daha ulusal resmi bir mantalite oluşturmak istemiştir.¹⁵⁶

Kültür konusunu medeniyetten ayırmayan Atatürk ülkenin kültür politikasını belirlerken ulusal ekseninde ilerlemiş ve milli bir kültürün olması gerektiğini savunmuştur. Bu milli anlayışta ilerlerken akılcılığı temel ilke edinilmiştir Atatürk'ün kültür politikasını oluştururken kendisine yayınladığı ilkeleri temel belirleyici unsur olarak belirlemiştir.¹⁵⁷ Osmanlı ıslahatları döneminde ön plana çıkan pozitivist yaklaşım, kültürel kimlik oluştururken laiklik ilkesiyle yoğrulmuştur.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Kadir Koçdemir, "Atatürk Dönemi Kültür Politikası ve Küreselleşme", *Türk idare Dergisi*,(429), 2000, s. 148-149.; Seda Bayındır Uluskan, *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, ATAM Yayınları, Ankara, 2010, s. 4-5.

¹⁵⁶Seda Bayındır Uluskan, a.g.e., s. 2-5.

¹⁵⁷ Nermin Erdentuğ, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Eğitim ve Kültür Münasebetleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981, s. 55. (aktaran Seda Bayındır Uluskan, a.g.e., s. 14.)

¹⁵⁸ Seda Bayındır Uluskan, a.g.e., s. 14.

Atatürk yurt içi seyahatlerinde İnkıpların halka daha iyi anlatılması ve benimsetilmesi amacıyla bir takım sıkıntılar fark etmişti. Bu eksikliğin giderilmesi için çağdaş temellerde kaynağını milletten alan bir ulus kimliğinin oluşması yolunda geliştirilen politikaların uygulama alanlarında topluma anlatılması ve benimsetilmesi gerekiyordu. Özellikle Osmanlı'dan itibaren yaşanan aydın kesim ile halk arasında bulunan kopukluk okuma yazma oranının getirdiği sıkıntılarla artmıştı. Bu bağlamda inkıpların halka benimsetilebilmesi için yeni bir düzenlemeye ihtiyaç olduğunu anlamıştır. Bu da Halkevleri projesiyle vücut bulmuştur. Bu örgütlü oluşumla birlikte halkın bütünleşmesi, kaynaşması ve mevcut kopukluğun giderilmesi amaçlanmıştır. Başlatılan bu kültür mücadelesinin ana unsurları Halkevleri, halk terbiyesi, köycülük, dil ve tarih çalışmaları ile sanat olmuştur.

Halkevleri projesi 1929 Ekonomik Buhranı'nın yaşandığı kıtlık günlerine denk gelmişti. Halkevlerinin kuruluşunun temelinde bir kültür mozaiği oluşturmak vardı. Bunu da yaparken 1912 yılında kurulan Türk Ocaklarının bilgi birikimi sermaye olarak kullanılmıştı. Kurulduğu günden kapanışına kadarki süreçte Bir kültür örgütü olarak tanımlayabileceğimiz Türk Ocakları, özellikle halk eğitime ve terbiyesine yönelik faaliyetleri ile anılmaktadır. Gönüllü ya da ücretli olarak görevlendirilen öğretmenler, Ocak bünyesinde okuma yazma kursları açmış, ocak kütüphaneleri ve okuma salonlarındaki kitap ve günlük gazeteler halkın kullanıma sunulmuştu. Böylelikle halkın aydınlanma sürecine önemli katkılar verilmişti. Kendi yayın organını olan Türk Yurdu mecmuası, yapmış olduğu yayınlarla Türk kültürü çalışmalarına katkı sunduğu gibi yerel ve ulusal ölçekte de kültür imajının yayılmasına önemli katkılar sunmuştu. Mustafa Kemal Paşa'nın telkinleriyle Ocak, meclisteki milletvekillerinden de hatırı sayılır destek görmüştü. Buna rağmen bağımsız bir yapıya sahip olan Türk Ocakları, 1927'den sonra CHP'nin kontrolüne girmiş ve daha yanlı bir taraf kazanmıştı. 1931 yılında Türk Ocaklarının kapatılması üzerine 1932 yılında edindiği görev itibarıyla onun devamı olarak görülen Halkevleri açılmıştır.¹⁵⁹

Halkevlerinin temel amaçları halk ile aydınlar arasındaki kopukluğu gidermek ve inkıpların halk tarafından benimsenmesini sağlamaktır. Bununla birlikte halkı modern, birbirini anlayan bir halkla beraber, milliyetçi ve halkçı bir kültür oluşturmayı

¹⁵⁹ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları Ankara, 1981, s. 296. ; Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2000, s. 84

amaçlamıştı. Bununla birlikte diğer amacı gençleri hem eğitip hem de onlara meslek kazandırıp onları zararlı alışkanlıklardan korumaktı. Kısacası, Genç Cumhuriyet'in ihtiyaç duyduğu eğitimli, modern, inkılapları anlamış, rejimin ilke ve düşünce sistemini benimsemiş vatandaş tipini yetiştirerek köyle kent arasındaki uçurumu da ortadan kaldırmak amaçlanmıştı.¹⁶⁰

Bu amaçlarla kurulmasına karar verilen halkevleri 1932 yılında 14 merkezi olmak üzere açılmıştı. 1933--1940 yılları arası hızla kurumsallaşarak merkez sayısını arttıran Halkevlerinin bu başarılı ve hızlı yükselişi, 1940 yılına doğru yavaşlamıştır. Bu durumun temelinde yine savaşın getirdiği ekonomik sıkıntılar yatmaktadır. Halkevlerine istenilen arz gelmeyince ve işlevsel sıkıntılar yaşanınca yerine Halkodalarının kurulması planlanmıştır. 1939 yılına gelindiğinde 20 maddeden meydana gelen Halkodaları talimatnamesi hazırlanmış ve 19 Şubat 1940 tarihinde 141 Halkodası açılmıştır. 1950 yılına gelindiğinde ise 3500'ü bulmuştur. Halkevleri bünyesinde açılan, a) Tarih ve Müze, b) Köycülük, c) Temsil, d) Spor e) Sosyal Yardım, f) Halk dersaneleri ve Kurslar, g) Kütüphane ve Yayın, h) Güzel Sanatlar, ı) Dil ve Edebiyat şubeleriyle faaliyetler yaparak önemli katkılar vermişlerdir.¹⁶¹

2.2.2. Bölgeye Yönelik Kültür Politikaları

2.2.2.1. Türk Ocaklarının Bölgedeki Faaliyetleri

Halkevlerinin açılmasına kadar geçen süreçte her ne kadar yatırımlar yapılsa da istenen başarı elde edilememiştir. Bunun temelinde güvenlik konusunda yaşanan sıkıntılar bölgenin geri kalmasına sebep olmuştur. Halkevlerinin de yaygınlaşmasıyla birlikte 1930'dan sonraki dönemde daha müspet ilerlemeler görülmüştür. Cumhuriyetin kurulmasından sonra bu saydığımız sebeplerden dolayı kültürel faaliyetlerde Türk Ocakları görev almıştı. Atatürk 1925 yılında Türk Ocaklarının delegeleri ile yapmış olduğu görüşmede İnkılapların Doğu illerinde yerleştirilmesinde Ocaklara düşen almaları gereken sorumlulukları şu şekilde dile getirmiştir; "*Bu gibi içtimai Ocakları hep Garp memleketlerinde tekâsüf etmiştir. Şimdi Şark bu boşluğun cezasını çekmektedir. Türk Cumhuriyeti'nin inkılâbı, Ocaklara istinat etmektedir.*"¹⁶²Dönemin başbakanı İsmet İnönü ise 1925 yılında toplanan kurultayında "*Türk Ocakları'nın ihtiyaçlarının hükümet*

¹⁶⁰ Yavuz Özdemir ve Elif Aktaş, "Halkevleri", *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (45), 2011, s. 242-243.

¹⁶¹ Yavuz Özdemir ve Elif Aktaş, a.g.m, s. 250, 258.

¹⁶²Seda Bayındır Uluskan, a.g.e., s. 32.

tarafından karşılanacağını" dile getirmiştir. Genelkurmay başkanı Fevzi Çakmak ise 1927 yılında Şark vilayetlerine yaptığı seyahat sonrasında Bakanlar Kurulu toplantısında "Sizden ocakları Şark'ta takviye etmenizi rica ediyorum" demektedir.¹⁶³ Bu görüşmeler ve fikirler sonrasında Ocaklar 1927 yılında CHP'nin kontrolüne geçerek şube sayılarını arttırmışlardır. Güneydoğu bölgesinde, Gaziantep, Kilis, Diyarbakır, Siirt ve Urfa gibi şehirlerde de şubeleri açılmıştır.¹⁶⁴

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik yapılması gereken yatırımlar Türk Ocaklarının 1927 kurultayında Mehmet Emin Erişirgil, tarafından şu şekilde ifade edilmiştir "Doğu ve Batı Anadolu'da farklı politikalar ve amaçlar doğrultusunda hareket etmesi gerektiğini, doğuda Türk kültürünü tam olarak yerleştirmek için Türkçenin yaygınlaştırılması gerektiğini, batıda ise gençlerin düşünce ve beden terbiyesinin geliştirilmesini hedefleyen bir yol takip edilmesinin daha doğru olacağını" belirtmişti.¹⁶⁵

Bölgede faaliyete başlayan Diyarbakır Türk Ocağı başkanı 4 Mayıs 1926 tarihinde Türk Ocakları Genel Merkezine gönderilen yazıda: "tarihî ve etnoğrafi teşkilatıyla tamamen bir Türk şehri olan Diyarbakır'da yabancı harslardan bakiye kalan tesiratu silmek üzere çaba sarf ettiklerini ve Diyarbakır'da Türklüğü ikame etmek için Ankara'dan destek beklediklerini" belirtiyordu.¹⁶⁶

Doğu ve Güneydoğu illerinde Türk Ocakları'nın yaygınlaştırılmak istenmesinin altında yatan ana düşünce öncelikle bölge halkına Türkçenin öğretilmek istenmesiydi. 1924-1928 yılları arasında gerçekleştirilen Türk Ocakları kurultaylarında en çok üzerinde durulan konu doğu vilayetlerinde yaşayan halkın Arapça ve Kürtçe konuşan halk için "Türkçeyi konuşulan bir dil yapma" konusuydu. Mardin Delegesi Doktor Cevdet Bey, 1927 Kurultayı'nda Türk Ocakları'nın Doğu'da en önemli uğraşlarından birinin dil meselesi olduğunu belirtirken şu ifadeleri kullanmıştır, ; " Herhangi esbaptan gelirse gelsin kendi neslimden olan, kendi milletimden olan bir kavmin, bir milletin böyle delalette kalmasına bir ocaklı rıza gösterebilir mi? Elbette gösteremez. Binaenaleyh Türk

¹⁶³Ercan Çağlayan, "Türk Ocakları'nın Vilayat-ı Şarkiyede Teşkilatlanması ve Kurultaylarda Şark İle İlgili Tartışmalar (1924-1928)", e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, 8(2), 2016, s. 789.

¹⁶⁴ Yusuf Sarınoy, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Milliyetçiliği (1912-1931)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994, s. 275-276.

¹⁶⁵ Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 227. (Aktaran, Ercan Çağlayan, "Türk Ocakları'nın Vilayat-ı Şarkiyede", s. 787).

¹⁶⁶ Ercan Çağlayan, *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası(1923-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 18.

*Ocağı, Mardin Türk Ocağı bu vadede lisan meselesiyle çok uğraşmış fakat hiçbir şeye muvaffak olamamıştır. Bu husustaki bütün mesaisi pek ufak bir neticeye varmıştır. Türk vatanında Türk olduğunu iddia eden ve Türklüğü tescil edilmiş olan her ferdin lüzum olmadıkça, ihtiyacı kati olmadıkça suret-i katiyede Türk lisanından başka (bilhassa şarkta Arapça ve Kürtçe cereyanı vardır) hiçbir lisanla konuşulması ve bunları takid edecek maddelerin tedvinini teklif ederim "*¹⁶⁷

Türk Ocaklarını bölgede yeni Türk harflerinin öğretimi için Mardin Türk Ocağı da 20 Ağustos- 31 Ağustos 1928 tarihleri arasında kurslar açmıştır. 1928 yılında Mardin Türk Ocağı'nın açmış olduğu okuma yazma kurslarına 20 kadın 180 erkek olmak üzere 200 vatandaş katılmıştır. Mardin şubesi bunun yanında kadınların meslek hayatında aktif olabilmesi için muhtelif kurslar da düzenlemiştir. Bunun temellinde Cumhuriyet Kadını oluşturma gayesi hükümet tarafından planlanmaktadır. Bunun dışında Ocağın eğitim faaliyetleri kapsamında bulunan eğlenceler, seyahatler, müsamereler, münazaralar halkın hem sosyalleşmesine katkı sağlamış hem de fikir alışverişini arttırarak birleştirici unsur olmuştur. Bayanlara Singer dikiş nakış makineleriyle kurs verilmiştir. Bu kursların ve çalışmaların sonunda kursa ilgiyi arttırmak amacıyla Mardin Türk Ocağı tarafından düzenli olarak yarışmalar tertiplenmiştir.¹⁶⁸

2.2.2.2. Halkevlerinin Bölgedeki Faaliyetleri

Türk Ocaklarının misyon olarak devamı olarak görülen Halkevlerin 1932 yılından itibaren Halkevlerinin Güneydoğu Anadolu bölgesinde zamanla yaygınlaşarak önemli çalışmalar yapmıştır. İlk açılan 14 il arasında sadece Diyarbakır olsa da zamanla Halkevleri Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli yerleşim merkezlerinde açılarak bölgeye hâkim bir eğitim organı haline gelmiştir. Bunlara daha sonra Halkodaları eklenmesiyle bölge eğitimi ve sosyal hayatına büyük etkiler bırakmışlardır.

Halkevlerinin bölgedeki ilk şubesi 1932 yılında açılması kararlaştırılan Diyarbakır Halkevi olmuştur. Şubenin açılmasına yönelik düzenlenen törende IV. Murat'ın Bağdat seferi sırasında Diyarbakır'a uğraması konulu piyes izleyenlerin beğenisine sunulmuştur. Yapılan tören ve etkinliklerin etkisiyle ilk gün bine yakın üye kaydı alınmıştır. Böylelikle Halkevleri Diyarbakır'ın kültürel yapısı içinde yerini almış ve benimsenmeye başlamıştır. Bu kısa süre içerisinde yerel yayın organları yazılarında Halkevlerinin bölgeye yaptığı

¹⁶⁷ Ercan Çağlayan, "Türk Ocakları'nın Vilayat-ı Şarkiye'de", s. 792-796.

¹⁶⁸ Hızır Dilek, "Mardin Türk Ocağının Eğitsel Faaliyetleri ve Tasfiye Sürecinde Yaşanan Sorunlar", *Asia Minor Studies*, 2(4), 2014, s. 72-74.

katkıları neticesinde olumlu görüşler kaleme almışlardır. Diyarbakır gazetesi şu ifadelerle haber yapmıştır; *"Diyarbakır'daki ticaret ahlakı üzerinde tartışan aydınlar kısa bir fikir teatisinin ardından tüccarlardaki ticari anlayışı düzeltebilecek zihniyetin ancak Halkevinde verilecek konferanslarla ve Halkevinin insanları aydınlatmasıyla çözüleceği üzerinde fikir birliğine varmışlardır."*¹⁶⁹

Yerel ve Ulusal anlamda destek gören Halkevleri bu sayede bölgede çok fazla rağbet görmeye başlamıştır. Cumhuriyet ideolojisinin yerleştirilmesinde önemli araç olarak görülen Halkevlerinin bölgede sayısını da hızlı bir şekilde arttırmıştır. Bunlardan Gaziantep Halkevi, ikinci aşamada açılan Halkevleri olarak tarihe geçer. 24 Haziran 1932'de 700 kişinin katıldığı büyük bir törenle açılan Halkevi, 9 şube ile faaliyete başlamıştı. Erkeklerin yanında kadınlardan da rağbet gören şube 1942'de kadın üye sayısını 207'e ulaştırır. Bölgenin kültürel kalkınmasına ön ayak olan Gaziantep Halkevi, bölgeyle ilgili yürütmüş oldukları dil, edebiyat ve folklor gibi kültürel çalışmalarıyla da önemli bir boşluğu doldurmuştur.¹⁷⁰

1934 yılına gelindiğinde Türkiye'de Halkevlerinin sayısı 80'ı bulmuştur. İönü Hükümeti de bu gelişmeleri destekleyecek açıklamalar yapmışlardır. 19 Şubat 1934 günü düzenlenen Halkevlerinin ikinci kuruluş yıldönümünde Başbakan İsmet İönü bir konuşma yaparak 23 tane daha Halkevinin açılacağını duyurmuştur. Bunlar arasında Urfa, Siirt ve Silvan Halkevleri de bulunmaktadır. 23 Şubat 1934'te Başbakan'ın direktifleri doğrultusunda Urfa Halkevi, faaliyetlerine başlamıştır. Urfa Halkevi'nin açılışı vesilesiyle Uray sinemasında bir tören tertip edilmiştir. Başbakan İsmet İönü'nün Halkevlerinin ülkenin geleceği üzerindeki önemini belirten konuşmalara yaptığı tören, Ankara Radyosu'ndan canlı olarak yayınlanmıştır.¹⁷¹ Tören sonrasında Urfa Halkevi'nin ilk başkanı olan Eczacı Musa Kazım Yazgan'ın CHF Genel Sekreterliğine gönderdiği raporunda Urfa Halkevi'nin açılış töreni hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir; *"Halkevi'nin açılışı soğuk havadan dolayı sinema salonunda yapılmıştır. Sinema salonunda Cumhuriyet ideolojisini gösteren bir tablo ile bir Atatürk büstü de bulunmaktadır. Tören,*

¹⁶⁹ "Ahlakî Tüccarî Lazım", *Diyarbakır*, 07.03.1932. (aktaran, İsmail Özer, Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, s. 367.

¹⁷⁰ Ömer Temiz, "Gaziantep Halkevi Dergisi Başpınar'da Yayımlanan Ömer Aksoy Yazıları", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, (10), 2006, s. 198.

¹⁷¹ Yüksel Yıldırım, "Urfa'nın Sosyo-Kültürel Yaşamında Mihenk Taşı Bir kurum: Urfa Halkevi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:9, Sayı: 45, 2016, s. 320.

Turan Mektebi Başöğretmeni İhsan Özdemir'in salonunda bulunan halka yüksek sesle Gazi'nin Andını okutturmasıyla başlamıştır. Daha sonra Şehit Nusret Mektebi öğretmenlerinden Müeyyet Hanım, Dumlupınar manzumesini; Vatan Mektebi öğretmenlerinden Nafi Bey, Behçet Kemal Çağlar'ın Halkevleri için yazmış olduğu şiiri; Orta Mektep Müdürü Cevdet Bey, Halkevleri talimatnamesini okumuştur."¹⁷²

Güneydoğuda şubeleşme çalışmaları devam etmiş 23 Şubat 1934 tarihinde Siirt'te de Halkevi açılmıştır.¹⁷³ Açılış töreni, İstiklal Marşı'nın okunmasıyla başlamış törende bir ortaokul öğrencisi tarafından "Sakarya" şiirini okunmuştur. Ardından Halkevi başkanı Mir'at Aykim, tören konuşmasını yapmıştır. Daha sonra Gazi Mustafa Kemal Paşa için saygı duruşu yapılmış ve törene katılanlara şekerlemeler dağıtılarak tören sonlandırılmıştır. Aynı günün akşamı düzenlenen etkinlikler İstiklal Marşımızın okunmasıyla başlamış, günün anlam ve önemiyle ilgili şiirler okunduktan sonra, yerli ve yabancı müzik dinletisi yapılmıştır. Ardından "İstiklâl" isimli piyes sergilenmiştir. Halk tarafından beğeniyle karşılanan etkinlikler tezahürat ve sevinç gösterileri altında -sonlanmıştır.¹⁷⁴

Güneydoğuda açılan ve önemli çalışmalarıyla ön plana çıkan bir diğer halkevi de Mardin Halkevi olmuştur. 23 Şubat 1934 tarihinde açılan Mardin Halkevi vilayette bulunan Türk Ocağı'na ait binada faaliyetlerini yürütmüştür. Mardin Türk Ocağı'nın devamı olarak faaliyet gösteren Mardin Halkevi, aldığı bilgi birikimle Dil, Tarih ve Edebiyat şubesi, Halk Dershaneleri ve Kurslar şubelerinde faaliyetlerde bulunarak bölgeye önemli katkılarda bulunmuştur. Eğitim seviyesi yüksek olan kişilerden oluşan halkevlerine mensup 107 üye bulunmaktaydı ve Mardin Halkevi'nde bir araya gelmişlerdir. Türkçeye büyük önem veriliyordu. Konuşma dilinde Türkçenin yaygınlaşması için toplantılar düzenlenmekteydi. Bu toplantıların birinde Halkevi Başkanı Aziz Uras, Mardin halkı ve Türkçe ile ilgili düşüncelerini şu şekilde belirtmiştir; *"Mardin her fırsatta söylediğim ve yazdığım gibi ispata bile tenezzül etmeyecek kadar açık ve sarıh mazisi; eserleri; belgeleriyle Osmanlılardan evvel Türk idi. Ter temiz Türk kaldı. Bu iş kolay değildi. Bir taraftan mülki taksimat bakımından Bağdat'ta ekonomik münasebetler bakımından Suriye'ye bağlı ve Suriye çölünün aşiretlerine Pazar yeri idi.*

¹⁷² BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer Bilgisi: 844.339.2, (09.07.1935).

¹⁷³ Ömer Obuz, *Siirt'in Cumhuriyet Serüveni (1923-1950)*, Akıl Fikir yayımları, İstanbul, 2017, s. 218

¹⁷⁴ Said Olgun, "Siirt Halkevi ve Faaliyetleri (1934-1951)", *HistoryStudies*, 5(2), 2013, s. 290.;BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer Bilgisi: 961.720.1, (07.12.1948) ("Siirt ilindeki halkevleri ile halkodalarının açılış merasimleri").

*Bağdat'tan gelen tüccar, çölden gelen bedevi, Türk kültürüne derinden derine bağlı Türk Mardinlilere dil bakımından kar etmemişti. Mardin hep Türkçe konuşurdu. Zaman geldi ki Bağdat Valisi Mardin'deki hâkim ve kadıllardan aldığı şikâyetlerden bıktı. İstanbul sarayından Mardin'de geçer dilin Arapça olmasına ferman çıkardı. Bu iş Üçüncü Selim, Dördüncü Murat zamanlarında tekerrür etti. Tarihin, İktisadın, Siyasanın zorlandığı ve yerinden söktüğü Türk Dili yerine yarısı Türkçe bir Arapçadan meydana çıktı ki bunu Arapça demek çok müşküldü. Fakat daha fazlasını yapmaya imkân bulunamadı. Zamanımıza kadar bu berbat ucube dil akışında devam etti. 300 küsur senelik mazisi olan bu dili kullanan Mardinlilerin bunu benimsediklerini Cumhuriyet devrinden sonra hayrete değer bir değişiklik yaparak hemen Türkçeyi bilmeyenlerin sayısı 12 sene evvel % 90 iken bugün Türkçeyi bilmeyenlerin sayısı % 10'na çıkarmakla ispat ettiler."*¹⁷⁵

Cumhuriyet Dönemi ile birlikte kültürel anlamda gelişime kadınlar başta olmak üzere çok önem verilmiştir. Bu gelişim için Türkçe öğretimi başta önemli olduğundan bu konudaki çalışmalara öncelik verilmiştir. Batı medeniyetlerinin tanıtılmasının yanında Latin harflerinin öğretimi, Türk kültürü ve kadının sosyalleşmesine önem verilmiştir. Bu çalışmalar önce Türk Ocaklarında yürütülürken 1932 yılından sonra Halkevlerine devredilmiştir.

II. Dünya Savaşı sırasında da Cumhuriyet ideolojisinin getirdiği kazanımları halka benimsetmek üzere çalışmalara devam edilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Güneydoğuda oluşan güvenlik problemlerinin temelinde halkın yukarıda saydığımız kültürel değerlerden mahrum olmasının temel teşkil ettiği düşünülmüştür. Halkın üzerinde bu anlamda kimlik inşası sağlanmaya çalışılmıştır. Savaş öncesi halkevlerinin Şubeleşmesi hızlı ilerlemişse de savaş şartları nedeniyle içinde bulunulan güçlükler nedeniyle 1940'lı yıllardan sonra yeni halkevi açılmamıştır. Bu dönemin başında 1940 yılında bölgedeki Halkevi ve Halkodası teşkilatlanması şöyleydi; Halkevleri, Diyarbakır merkezde ve Çermik, Lice, Osmaniye, Silvan, kazalarında, Gaziantep merkezde ve Kilis, Nizip Kazalarında Fevzipaşa nahiyesinde, Siirt merkezde, Şırnak kazasında, Urfa merkezde, Birecik, Siverek, Suruç, Viranşehir kazalarında, Mardin merkezde, Cizre, Derik, Gercüş, Midyat, Nusaybin, Savur kazalarında mevcuttu. 1940 yılında bölgede yeni açılan halkodaları şunlardır; Diyarbakır'da, Hani Lice, Bismil, Kulp, Eğil kazalarında,

¹⁷⁵ Hızır Dilek, "Halkevlerinin Eğitim Çalışmaları: Mardin Örneği", III. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu, Sakarya, 2014, s. 142-143.

Mardin, Kızıltepe kazasında, Siirt'te Pervari, Şirvan, Kurtalan, Beşiri, Erüh kazalarında, Urfa'da Yaylak ve Halfeti halkodasıdır.¹⁷⁶

2.2.2.2.1. Konferans Etkinlikleri

Halkevlerinin halka benimsetilmesi ve katılımın artırılması için yapılan çalışmalardan bir tanesi de konferans etkinlikleridir. Halkın eğitilmesi bilgi ve görgülerinin artırılması için halkevlerinin düzenlediği konferanslar bu amaçlara ulaşılması için oldukça önemlidir. Halk bu konferanslar yoluyla hem sosyalleşmiş hem de eğitim çalışmalarından istifade etmişlerdir. Halkevlerinde tertip edilen konferanslar genelde CHP tarafından üst düzey eğitim personellerine verdirilen konferanslardı. Halkevleri mensupları tarafından belirlenen konular üzerine halka planlı bir düzen içerisinde konferanslar da düzenlenmekteydi.¹⁷⁷

Halk eğitim faaliyetleri içerisinde savaş döneminde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Halkevlerinde de konferanslar önemli yer tutar. Çoğu zaman dönemin sosyo-ekonomik koşulları ile ilgili olan konferanslar, sağlık, ziraat, hayvancılık gibi bölgeyi ilgilendiren konularda olduğu gibi, yaşanan savaştaki gelişmeler hakkında malumat vermeyi amaçlayan ya da dil, tarih veya inkılaplarla alakalı olabilmekteydi. Savaşın başladığı süreçte arz talep dengesi bozulmuştu. 1939'un Aralık ayında Yerli Mallar ve Tasarruf Haftasında Şerif Kışmır ve Kazım Baykal tarafından " Milli İktisat ve Tasarruf" konulu konferans düzenlendi.¹⁷⁸

16 Şubat 1940 Cuma günü, Diyarbakır Halkevi Salonunda Türk Hava Kurumunun 16. yıldönümünü kutlamak üzere bir tören düzenlenir. Yüzlerce kişinin katıldığı tören Genel Merkezden gelen Osman Ocak tarafından yapılan konuşmayla başlar. Ocak, havacılık davasının milletçe benimsenmesinin ve kavranmasının önemi üzerinde durur. Alkışlarla kesilerek devam eden konuşmanın ardından halkevi orkestrasının verdiği konserle tören tamamlanır.¹⁷⁹

Haziran 1941 tarihinde Diyarbakır'da Üniversite Haftası dolayısıyla Halkevi tarafından bir konferans düzenlenir. Konferansa İstanbul Üniversitesi Rektörü Cemil Bilselin Başkanlığında, Dr. Ali Fuat Başgil, Dr. Ömer Celal Sarc, Pof. Dr. Tevfik Remzi

¹⁷⁶CHP, *Halkevleri*, Ulus Matbaası Ankara 1940, s. 21-31.

¹⁷⁷ CHP, *Halkevleri*, s. 10.

¹⁷⁸ "Yerli Mallar ve Tasarruf Haftası" *Karacadağ*, C. 2, S. 23, 1939, s. 24.

¹⁷⁹ "Türk Hava Kurumunun 15. Yıldönümü Münasebetiyle Bir Toplantı Yapıldı, Toplantıyı Halkevi Konseri Takip Etti" *Diyarbakır*, 19 Şubat 1940. (aktaran, İsmail Özer, *Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği*, s. 461.

Kazancıgil, Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay, Prof. Dr. Mükrimin Halil Yinanç gibi üst düzey hocalar davet edilir.¹⁸⁰ 1 Haziran 1941 tarihinde Halkevi konferans salonunda Rektör Cemil Bilsel'in açılış konuşmasıyla başlayan konferansta davetli hocalar kendi alanlarında konuşmalar yaparlar.¹⁸¹

Siirt'te de benzer konferanslar düzenlenir. Genellikle Cumhuriyet hükümetlerinin prensip ve politikalarının anlatıldığı konferanslarda "Türk Edebiyatında Vatanî Konular", "Doğu Anadolu Türkleri", "CHP'nin Başarıları", "Trahom ve Göz Hastalıklarından Korunma", "Çocuk Terbiyesi" gibi konular seçilir. II. Dünya Savaşı'nın devam ettiği, 1941 yılında halkı bilinçlendirmek, birlik ve beraberlik arzusunu arttırmak istemiyle konferanslar düzenlenir. Şehrin muhtelif noktalarına yerleştirilen hoparlörler vasıtasıyla daha geniş bir kitleye ulaşılmaya çalışılır. Böylece halka içerisinde bulunan nazik ve olağanüstü durum hakkında bilgi vermek, halkın şuur, birlik ve temkinini artırmak amaçlanır.¹⁸²

Savaş yıllarında Urfa Halkevinde ve Uray sinema salonunda birçok müsamere ve konferans düzenlenmiştir. Hava sıcaklığından dolayı halkın bunalması üzerine gerekli tadilatlar yapılmış konferans salonunun bahçesi onarılarak halk bahçeye alınmıştır. Yapılacak olan ilk yaz temsili için kahvelerden ve Öğretmenler Birliğinden, 200 sandalye toplanarak 400 kişilik oturma yeri ayarlanmıştır.¹⁸³ Savaş yıllarında pek çok farklı konuda konferansın düzenlendiği Urfa Halkevinde toplumsal alanda kadınları ön plana çıkaracak eğitimler verilmiştir. Halkevi bu anlamda çok çeşitli konulardaki konferans ve müsamerelere ev sahipliği yapmaya devam etmiştir. Bunlardan birinde Kız Enstitüsü Müdürü Nedime Kamışlı tarafından, 9 Mart 1944 Perşembe günü Halkevinde sunulan konferansta Kamışlı, "Türk Kadınları" konulu konuşma yapmıştır. Yoğun katılımın olduğu konferans halk tarafından oldukça beğenilmiştir.¹⁸⁴

2.2.2.2.2. Temsil Etkinlikleri

Bu dönemde gerçekleştirilen bir diğer kültür aktivitesi ise tiyatro ve temsil gibi görsel sanatlardır. Cumhuriyet döneminde inkılapların benimsenmesi için çok önemli bir kültür faaliyeti olan tiyatroya halkevleri faaliyetleri arasında sıkça rastlanmaktadır. Savaş döneminin buhranlı günleri ve ekonomik şartlarından dolayı, mesajların topluma hızlı ve

¹⁸⁰BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer Bilgisi: 1009-893-2, (18.06.1941).

¹⁸¹İsmail Özer, Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği, s. 513-514.

¹⁸²Said Olgun, a.g.m., s. 294.

¹⁸³"Halkevi'nde Müsamere", *Urfa'da Milli Gazete*, 28 Temmuz 1934 Cumartesi, s. 1.

¹⁸⁴"Halkevi'nde Konferans", *Yenilik*, 8 Mart 1944, s. 1

etkili bir şekilde ulaştırması açısından çok büyük maliyet ve hazırlık gerektirmemesi ve her yerde sunulabilmesi açısından ideolojik söylemlerinin etkili bir şekilde topluma ulaştırabilmesi açısından tiyatro önemli bir mecra olmuştur. Genellikle "*mektep temsilleri*", "*10. Yıl Kutlamaları için yazılan oyunlar*", "*Türk Tarih Tezi ile ilgili oyunlar*" ve "*Köy hayatını ilgilendiren oyunlar*" halkevlerindeki tiyatro gösterilerinde konu edinilmiştir. Sanatsal amaçlardan daha çok ideolojik konular işlenmiş, modernleşmeci anlayış ve Milliyetçilik vurgusu dikkat çekmiştir. Atatürk devriminin ilkelerini ve değerlerini işleyen piyesler, tiyatro çalışmaları yapıldıkça yeni Türk tiyatrosunun temelleri de halkevlerinde atılması amaçlanmıştır.

Bu düşüncelerle Parti Genel Sekreterliği Ankara ve İstanbul Şehir tiyatrolarını da yurt çapında gösteriler yapmak ve sunmak üzere görevlendirmiştir. Bu süreçte İstanbul Şehir Tiyatrosu, Güneydoğu Anadolu şehirlerinde de temsiller yapmıştır. 1939'un Mayıs ayı başında Diyarbakır Halkevi'nde bir temsil vermişlerdir. Bununla beraber Diyarbakır Halkevi temsil şubesinin önderliğiyle de İstanbul Şehir Tiyatrosu sanatçıları şerefine Halkevinde bir şölen tertip edilmiştir. Diyarbakır Halkevi Temsil Şubesi de Diyarbakır Halkevi salonunda Haziran ve Ağustos ayları arasında piyesler düzenlemişlerdir. Temsil Şubesi yalnızca Diyarbakır merkezde faaliyet göstermekle yetinmemiş 14 Temmuz 1939'da Büyük Kadı Köyü'ne turneye giderek köylülerin yoğun teveccühü ve alkışları arasında "*Kanun Adamı*" piyesini sergilemişlerdir.¹⁸⁵

Savaş yıllarında da Cumhuriyetin kazanımlarını halka benimsetmek için düzenlenen tiyatro gösterileri Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki halkevlerinde hakla buluşur. Ancak tiyatro gösterilerinde bölgenin kültür dokusundan kaynaklanan bazı sorunlarla da karşılaşılır. Diyarbakır Halkevinin kadın üye sayısı oldukça fazla olmasına rağmen kadın oyuncular piyeslerde rol almak istemezler. Halkevi Reisi Cahit Çubukçu bunun sebebini, "*bekâr bayan öğretmenler evliliğe mahzur olur diye çekinirken, evli bayan öğretmenler de eşlerinin izin vermemesi*" olarak belirtmiştir.¹⁸⁶Bu problem sonraki yıllarda da devam etmiştir. Konu ile ilgili 10 Ocak 1940 tarihinde, Diyarbakır Silvan Halkevi Reisinin CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği yazıda, kadın oyuncu temininde yaşadıkları sıkıntıyı şu cümlelerle ifade etmiştir: "*Evimizin Temsil Şubesi'nin karşılaştığı amiller ve müşküller arasında, muhitte sahneye çıkacak kadın ve kız bulunmaması belli*

¹⁸⁵ "1939'da Diyarbakır Halkevi", *Karacadağ*, C.3, S. 25, 20 Şubat 1940, s. 25.; "Evimizin Bir Aylık Çalışması", *Karacadağ*, C.2, S.17, 20 Haziran 1939, s. 21.

¹⁸⁶İsmail Özer, *Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği*, s. 541-542.

*başı bir yer tutmaktadır. Bu vaziyete çare bulabilmek için yalnız erkekler tarafından temsil edilebilecek piyesleri tercih etmek ve muhiti tedricen bu vazifeye hazırlamak zaruri görülmekte ise de evimizin kütüphanesinde mevcut eserlerin ekserisi, birkaç kadına ihtiyaç gösterecek kitaplardan ibaret olduğundan, bu hususta yüksek yardımınızı dilemeye karar verdik. Eserler arasında yalnız erkekler tarafından temsili kabil olanlardan bir düzine kadar piyesin gönderilmesini istirham ederim."*¹⁸⁷

Siirt Halkevi de kadın oyuncu bulma konusunda sıkıntılar yaşamıştır. 1944 yılında "Şenlik Palas", "Bir Gemi", "Bir Ses", "Züğürtler", "Yapışkanlar", "Akça", "Şikago Çiftçisi", "Okumuş Adam" gibi piyes ve komedileri oynayan Siirt Halkevinde kadın oyuncu bulunamadığı için bu roller erkekler tarafından icra edilmiştir. 1942 yılında dönemin Halkevi Başkan vekili Nuri Başaran üç kadın üyenin komiteye girmesini sağlamış. Bu kadınlardan Hikmet Göksel Hanımefendi komite başkanlığı görevini icra etmiştir.¹⁸⁸

2.2.2.2.3. Yaygın Eğitime Yönelik Etkinlikler

Cumhuriyet Dönemi'nin eğitim politikasına damga vuran halkevleri, Cumhuriyet ideolojisinin temellendirilmesi ülke sınırları içerisinde toplumun çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşması için tesis edilmiş, *"boş zamanları sosyal ve kültürel gelişmeyi sağlayan bir ortam içerisinden geçirterek ve yararlı davranışlarla değerlendirecek"* yaygın bir eğitim modeli olarak önemli çalışmalara imza atmıştır. Türk İnkılabının kazanımlarını uygulamaya koymak için halkevleri, yerleşim yerlerinde teşkilatlanmışlardır. Böylelikle Güneydoğu bölgesindeki eğitim eksikliklerini gidermek istemişlerdir.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren bölgeye yönelik amaç Türkçenin yaygınlaştırılması ve okuryazar sayısının artırılmasıydı. Bu amaçla bölgede kurulan halkevleri, bu çerçevede önemli sorumluluklar almışlardır. Örneğin Mardin Halkevleri, dil konusuna yapılan çalışmalarda merkez ilçe, kazalarda önemli köy ve nahiyelerde cemiyetler kurmuştur. Şube merkez ilçede işbirliğine gittiği cemiyetlerle birlikte yılda 12 kurs açmış ve bu sayede 1939 yılına kadar yirmi bine yakın vatandaşa okuma yazma öğretilmiştir. Bununla yetinmeyen şube memur ve esnaf zaman zaman bir araya gelerek

¹⁸⁷Ömer Karakaş, "Halkevlerinin Merkezden Kadınsız Piyas Talebi Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:13, Sayı:1, Mart 2015, s. 351.,BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer Bilgisi: 920.583.2. (Diyarbakır ilindeki halkevleri ile bazı kurumların CHP Genel Sekreterliği'nden kitap ve piyes talebi)

¹⁸⁸ Said Olgun, a.g.m., s. 296.

geceleleri kahvelerde olsun veya farklı mekânlarda halka dil ve kültür hakkında fikir telakilerinde bulunmuştur. Merkezde 46, merkeze bağlı ilçelerde ise 94 konferans verilmiştir.¹⁸⁹

Urfa Halkevinde de okuma yazma kurslarının yanında 15 Ocak 1944'ten itibaren kadınlara ve erkeklere de İngilizce kursları verilmeye başlanmıştır. Urfa Halkevi 1946 yılında özellikle halk dersaneleri ve kursları konusunda başarılı bulunan Halkevleri arasına girmiştir.¹⁹⁰ Siirt'te de benzer bir şekilde 1942 yılında ilk defa kadınlar için bir okuma yazma kursu açılmıştır. Halkın yoğun katılım göstermesi üzerine 1945 yılında ilin farklı yerlerinde biri cezaevinde olmak üzere 8 kurs faaliyete başlamıştır.¹⁹¹

2.2.2.2.4. Kütüphane ve Yayın Etkinlikleri

Halkevleri, yaygın eğitimin bir devamı olarak halk eğitimine yeni yön kazandıran, kütüphanecilik ve yayın şubeleri vasıtasıyla kitap okuma kültürünü, ülke genelinde yaygınlaştırmayı sağlayarak bu yolla devletin ideolojisini yaymaya çalışmıştır. Halkevi üyeleri ile beraber bölgede yaşayan vatandaşların kitap okuma alışkanlığı kazanabilmeleri için kütüphane ve yayın şubesi, her türlü tedbiri alarak, bu amaçlarla büyük kütüphaneler kurarak halkın ihtiyaç duyduğu yayınları sağlamayı amaçlamıştır. Bununla birlikte kitap sergileri düzenlemek, okuma yazma odaları oluşturmak, güncel ve öz bilgi veren basın yayın araçları oluşturmak ve arşivler kurup halka açmak gibi faaliyetler yürütmüştür. Kitaplık ve yayın kolu, bölgesel gelişmelerle ilgili haberler ve bilgiler veren yerel yayınlar da yaparak toplumun bilgilenmesine önemli katkılar sağlamıştır. Bunun yanında, ülkenin ekonomik, sosyal kültürel ve siyasal durumu ile ilgili ve yörenin sosyo-ekonomik durumunu belirten çalışmalarda bulunmuştur.¹⁹²

Halkevleri kütüphane şubesi Güneydoğu Anadolu Bölgesinde toplumun kültür seviyesini arttırmak amacıyla önemli çalışmalar yapmıştır. Bu anlamda Diyarbakır halkevi kütüphane şubesi 1930 yılında 10000 kitabı fişleyerek vatandaşın kullanımına açmıştır. Bazı köylerde Okuma Odaları tesis edilerek köylünün kütüphanelere rağbet göstermesi

¹⁸⁹ Hızır Dilek, Halkevlerinin Eğitim Çalışmaları, s. 142.

¹⁹⁰ Mehmet Pınar ve Yunus Özduygün, "Urfa Halkevi ve Faaliyetleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 2016, s. 875.

¹⁹¹ Said Olgun, a.g.m., s. 298.

¹⁹² Fatih Anameriç ve Fatih Rukancı, "Belgelerle Türk Kütüphanecilik Tarihi (1938-1960): Retrospektif Bir Değerlendirme (I)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(1), Mart 2017, s.50-51.

amaçlanmıştır. İmkânların zayıf olduğu merkeze uzak köylerde kitap dolapları oluşturulmuştur.¹⁹³

1939 yılında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Diyarbakır'ı ziyaretinde Halkevinde önce kütüphaneyi teftiş etmiş ve kütüphanedeki kitap sayısının fazlalığı dikkatini çekmiş yapılan çalışmalar beğenisini kazanmıştır.¹⁹⁴ Bölgede Halkevlerinin bölge halkının eğitimine katkı veren en etkili şubeleri kütüphaneler olmuştur. Diyarbakır Milletvekili Cahit Çubukçu, 1941 yılının aralık ayında yaptığı teftişlerden sonra hazırladığı raporda halkevlerine bağlı kütüphaneleri değerlendirmiş ve günde 100 vatandaşın hizmetten istifade ettiğini belirtmiştir.¹⁹⁵ Urfa Halkevi de Diyarbakır Halkevi gibi okuma salonları bölge halkının kültürel gelişimine katkı sunmuşlardır.¹⁹⁶

Halkevlerinin yayın faaliyetleri de kültür tarihimiz açısından büyük önem teşkil eder. Bu şubeler yörenin tarihi, dili, edebiyatı, folkloruna ve kültürel dokusuna yönelik yaptıkları yayınlarla günümüze kalıcı eserler bırakmışlardır. Bu yayınlar içerisindeki öne çıkanlardan bazıları şunlardır: Şevket Beysanoğlu tarafından 1940'da Diyarbakır Folkloru, Umsan Eti tarafında 1940'ta Diyarbakır'da Gazete ve Dergiler Neşriyatı Tarihi, Kazım Baysal tarafından 1940 tarihinde Atatürk'ün Hayatı, Memleket ve Millete Yaptığı En Büyük Hizmetleri, dönemin Siirt Müftüsü Ömer Atalay tarafından 1946'da yayınlanan Siirt Tarihi isimli çalışmalar günümüze kalan en önemli eserler arasındadır.

Halkevlerinin yayıncılık çalışmaları içerisinde süreli yayınlar da önemli yer tutar. Bunlar arasında Gaziantep Halkevi'nin 9 Şubat 1939 tarihinde yayınlanmaya başladığı Başpınar dergisi Gaziantep ve çevresinin tarih, coğrafya, ekonomi, tarım, arkeoloji, folklor alanlarında bölgeye yönelik çok değerli yayınlar yaparak savaş yıllarında kültürel hayatın canlı kalmasına destek olmuştur. Diyarbakır'da yayınlanan Karacadağ Dergisi, ve diğer çalışmalar kültürel açıdan kayda değer katkılar vermişlerdir.

2.2.2.2.5. Beden Terbiyesi ve Spor Etkinlikleri

Halkevleri sporun yaygınlaştırılması için de önemli çalışmalar yapmıştır. Milli hayatın kültürel çalışmalar dışında sporunda yaygınlaşmasıyla sağlanabileceğini savunmuştur. Bu anlamda spor terbiyesinin de önemli olacağını savunmuştur. İktidar

¹⁹³ “Kitapsarayın Tasnifi” *Karacadağ*, C.2, S. 15,1939, s.23.; Evimizin Bir Aylık Çalışması”, *Karacadağ*, C.2, S.17 Haziran 1939, s.2.1

¹⁹⁴ “Milli Şef Evimizde”, *Karacadağ*, C.2, S.24., s. 24.

¹⁹⁵ BCA,Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer Bilgisi:269.1072.1, (05.12.1941), (CHP Diyarbakır Milletvekili Cahit Çubukçu'nun İntihap Dairesi ile ilgili raporu).

¹⁹⁶ “Okuma Evi”, *Yenilik*, 03. 07. 1935, s. 1

partisi beden terbiyesini milli bir dava olarak görmüş ve yurt genelini içine alan bir teşkilatın içine bağlanmasını savunmuştur. Bu amaçla Beden Terbiyesi Kanunu ile bu anlamda devletleştirme çalışmalarını gerçekleştirmiştir. Fakat kurulan beden terbiyesi kurumunun parti genel direktörlüğü ile müşterek çalışması kararlaştırılmıştır. Beden Terbiyesi ve Jimnastik hareketleri (bazı evlerde aletli jimnastik, müzikli jimnastik, millî ve plâstik danslar, sportif oyunlar, spor müsamereleri yapılmaktadır. Bunların başında Beyoğlu Halkevi gelmektedir.) Güreş, Atlı Cirit, Boks, Eskrim, Deniz sporları (ırmak, göl, havuz bulunan yerlerde de su sporları yapılmaktadır.), Dağcılık ve Kayak, Bisiklet (gençliği motor kullanmaya teşvik), Spor gezileri, ziyaretler ve müsabakalardır. Talimatnamenin sıraladığı bu spor çeşitlerinden başka halkevlerinde atletizm, voleybol, basketbol, tenis, gülle atma gibi, spor faaliyetleri de göze çarpmaktadır.¹⁹⁷

Savaşın buhranlı dönemlerinde Güneydoğu Anadolu'nun en ücra köylerine kadar Beden Terbiyesi'nin yaptığı çalışmalar hükümet tarafından desteklenmiştir.¹⁹⁸ Siverek'te 1936 yılında açılan Halkevinde bu çalışmalar neticesinde spor şubesi kurulması kararlaştırılır. 1943 yılında kurulan spor şubesinde yapılan çalışmalar halk tarafından büyük ilgi görür. Halkevine ait 160 metre uzunluğunda bir spor salonu, ayrıca Halkevi bahçesinde futbol, voleybol ve tenis sahaları mevcuttur. 2 Mart'ta CHP Genel Sekreterliğine gönderilen telgrafta dönemin Halkevi Başkanı Yusuf Ünsal, spor şubesinin bölgedeki ehemmiyetini şu sözlerle ifade eder:¹⁹⁹ "44000 nüfuslu Siverek'te münevver bir gençlik kitlesi vardır. Bu gençlerin hepsinin halk evinden istedikleri şeylere tam olarak cevap verebilmek için evimizin noksanı olan spor şubesinin de açılmasına lüzum vardır. Esasen daima açılmasını arzu ettiğimiz bu şubenin açılmamasının yegâne sebebi halk evimizin bütçesinin dar olması idi."²⁰⁰ CHP Genel Sekreteri Nafi Atuf Kansu cevaben şu ifadelerle yer verir; "Halkevleri yıldönümünde açılmış olan spor şubenize çalışmalarında başarılar dilerim. Bu seneye ait spor tahsisatımız tamamıyla yerlerine sarf olunduğu cihetle, malzeme gönderilmesi hakkındaki dileğinizin önümüzdeki yıl yerine getirilmesine çalışılacaktır. İsteddiğiniz malzemenin bir kısmı kapalı salonlarda kullanılabilceğine

¹⁹⁷ CHP, *Halkevleri ve Halkodaları 1932-1942*, Alaeddin Kırıl Basımevi, Ankara 1942, s. 6-7. (<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/532>)

¹⁹⁸ BCA, 490.1.0.0 / 1517.174.1, 06.02.1940

¹⁹⁹ Yunus Özduygün, "Urfa'daki İlçe Halkevi Teşkilatları (1936-1951)", *YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:35, 2017, s. 463.

²⁰⁰ Yunus Özduygün, a.g.m., s. 463-434.; BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer Bilgisi: 1126.109.2. ("Urfa'daki halkevlerinin spor kolu çalışmalarına destek olmak üzere malzeme yardımı yapılması"), (06.07.1945).

göre mevcut salonunuzun vaziyet ve ebadının bildirilmesini diler, sevgilerimi sunarım."²⁰¹

Siirt Halkevinin spor şubesi gençler için önemli bir faaliyet alanı olmuştur. Spor şubesi tatil günlerinde gençleri bir araya getirerek futbol, voleybol ve masa tenisi müsabakaları ve idmanlar düzenlemiştir. Gençler için birçok spor aleti getirilerek hizmete sunulmuştur. Spor şubesi düzenlediği gezilerle spora olan ilgiyi arttırmaya çalışmıştır. Başur Köprüsü, Billeris Kaplıcaları, Bade Boğazı, Botan Vadisi gibi yerlere yürüyüşler düzenlenmiştir. 1942 yılında dört yüz üyeye ulaşan bu kalabalık şube çalışmalarıyla, zaman zaman köylere yapılan ziyaretlerde köy çocuklarına sporun faydaları anlatılmış ve çocuklar spora teşvik edilmiştir. 1942 yılında Halkevinin gayretleri neticesinde sarı ve lacivert renkleri kendisine forma rengi olarak belirleyen "*Siirt Spor Kulübü*" adıyla bir kulüp kurulmuştur.²⁰²

Aynı zamanda Halkevlerinin spor şubeleri düzenlediği müsabakalarla sadece sporun gelişmesine katkı sağlamamışlar bunun yanında faaliyet gösterdikleri belgede yaşayan halkın da sosyalleşmesine katkı sağlamışlardır. Diyarbakır'ında 1942 yılında Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü tarafından yedi il arasında düzenlenen bölgeler arası kır koşuları müsabakaları Diyarbakır Halkevi Spor Şubesinin organizasyonu ile 22 Mart 1942 Pazar günü Diyarbakır'da yapılmıştır. Bu atletizm müsabakalara Diyarbakır atletleriyle, Hatay, Seyhan, İçel, Sivas, Gaziantep, Malatya ve Elazığ'dan gelecek atletler katılmışlardır.²⁰³ 1943 senesi Nisan ayı içerisinde Diyarbakır Halkevi Spor Şubesi tarafından şehirdeki dört spor kulübü arasında bir kupa maçı düzenlendi ve yarışmalar neticesinde Hava Okulu Kulübü birincilik kupasını kazanır.²⁰⁴

2.2.2.2.6. Köycülük Etkinlikleri

Halkevleri Köycülük şubesi, Osmanlıdan itibaren gelişmeye başlayan köycülük düşüncesinin fiiliyata geçmesine katkı sağlar. Osmanlının son döneminde Halide Edip, Reşid Galip gibi isimler, 1919 yılında, Türk Ocakları bünyesinde, köylere eğitim ve sağlık yardımları götürmek amacıyla Köycüler Cemiyeti adı altında bir örgütlenmeye gitmiş ve bu konularda birtakım girişimlerde bulunmuşlardı. Türkiye'de köycülük

²⁰¹ BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer Bilgisi: 1126.109.2.

²⁰² Said Olgun, a.g.m., s. 296- 297.

²⁰³ "Bölgeler Arası Kır Koşuları Birincilik Müsabakaları", *Diyarbakır*, 23 Mart 1942. (aktaran, İsmail Özer, Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği, s. 659).

²⁰⁴ "Halkevi Kupa Maçı" *Karacadağ*, C.6, S.62, Haziran 1943, s. 774. (aktaran, İsmail Özer, Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği, s. 660).

çalışmaları Halkevlerinin kuruluşu ve Ülkü Dergisi'nin yayın hayatına başlaması (1933) ile gittikçe artan bir ilgi uyandırmaya başlamıştır.²⁰⁵

Köylülerin sosyal, sağlık, ekonomik gelişmelerine ve köylü ile şehirli arasında karşılıklı sevgi ve tesanüt duygularının güçlendirilmesi amacıyla 1942 yılına kadar 383 halkevinin 325'inde kurulan ve faal duruma geçirilen köycülük şubeleri açılmıştır. Köycülük şubelerinin köy çalışmalarını mevcut elemanlara ve imkânlarla tertip ve takibi esaslandırılarak köylere geziler yapılmış ve köylüye çeşitli suretlerle yardımlar yapılarak faydalı olunmaya çalışılmıştır. Köycülük şubesinin elemanları içerisinde ihtisaslarından köylü faydalandırılmak ve ihtiyaçların yerinde görülmesi için doktorlar, öğretmenler, dişçiler, veterinerler ve ziraatçılar bulunmaktaydı.²⁰⁶

Bölgenin kırsal özelliklerinden dolayı Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde köycülük şubesi ve faaliyetleri önem kazanmıştır. Köycülük şubesi faaliyetleri arasında sadece köy gezileri ve bilgilendirici toplantılar yer almayıp bunların yanında sorunların çözümü için somut gelişmeler görülmekteydi. Bu çalışmalara örnek olarak 1940 yılında hazırladığı raporla mahsulün azlığı dikkat çekerek çalışmalar yürütüp bunu Halkevi başkanlığına bildiren Diyarbakır Halkevi Köycülük Komitesi'dir. Diyarbakır Halkevi bu duruma dikkat çekip önlem almak için köylünün vaziyetini Ziraat Vekaleti'ne arz ederek yardım talebinde bulunmuştur. Ayrıca su sıkıntısı yaşanmasından dolayı Halkevi Köycülük Şubesi tulumbalı kuyular yapmak üzere çalışmalar yapmıştır.²⁰⁷

Siverek Halkevi Köycülük Şubesi bu konudaki amacını şöyle belirtmiştir: "*Düne kadar bütün haklarından mahrum ve her hususta ihmal edilmiş köylüye Cumhuriyet idaresinin verdiği kıymet ehemmiyet aşikârdır. Köylünün dertlerini dinlemek, ihtiyaçlarını gidermek, onları refah ve saadete kavuşturmak için günden güne yeni tedbir ve vasıtalar aranmaktadır.*"²⁰⁸ Bölgede faaliyet gösteren bir başka halkevi köycülük şubesi olan Silvan Halkevi Köycülük şubesi köylerin rejim ve inkılapların kazanımları konusunda aydınlanması için köy gezileri düzenlemiştir. En büyük sıkıntılar arasında maddi sıkıntılar gösterilse de şube, köy gezlerinde ücretsiz poliklinik hizmeti, ilaç

²⁰⁵ Funda Gençoğlu Onbaşı, "Halkevleri ve Ülkü Dergisi: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycülük Tartışmaları", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 20 (3), Temmuz 2011, s. 76.

²⁰⁶ CHP, *Halkevleri ve Halkodaları 1932-1942*, s. 14.

²⁰⁷ "Halkevi Köycülük Komitesinin Mühim Bir Kararı", *Diyarbakır*, 1 Ekim 1940

²⁰⁸ *Siverek Halkevi*, İstanbul, 1939, s. 41. (aktaran, Yunus Özduygün, "Urfa'daki İlçe Halkevi", s. 463).

dağıtımını ve çocuklara hediye alma gibi faaliyetler gerçekleştirmiştir. Yaşanılan ekonomik sıkıntılar ve vasıta yetersizliği şubenin faaliyetlerine engel teşkil etmiştir.²⁰⁹

Tüm General Cevdet Bilgin ve Vali Hasip Kayhan'ın da katıldığı 1 Mayıs 1945'te Urfa Halkevi bir gezi düzenlemiştir. Sultantepe köyüne giden 50 kişilik heyet önce köyde incelemelerde bulunmuş sosyal yardım şubesi üyelerinden Doktor Hasan Basri tarafından hastalar muayene edilip ilaç yardımı yapılmıştır. Ayrıca gezide köylülere güzel bir gün yaşatmak için bando takımı parçalar çalmıştır.²¹⁰

2.2.2.2.7. Sosyal Yardım Etkinlikleri

Bölgenin her anlamda gelişmesi için sosyal yardım konusunda yapılan çalışmalar halkevlerinin bölge açısından öncelik verdiği faaliyet olmuştur. Bölge halkının sosyo-ekonomik durumu özellikle savaş yıllarında ülkenin iktisadi durumundan dolayı yetersizdi. Yaşanılan yetersizliği gidermek sosyal yardım kurumlarının esas amacını teşkil etmiştir. Toplumda duyarlılığın geliştirilmesi özellikle yörede bulunan yaşlılar, hastalar, kimsesiz kadınlar ve çocuklar gibi zor durumda olan vatandaşlara yardım etmek sosyal yardım şubelerinin hedefleri arasında yerini almıştır. Ayrıca sosyal yardım şubelerinin bölgedeki cemiyetler, bakımevleri ve kimsesizler yurdu gibi kuruluşlara destek olmak sorumlulukları arasında bulunmuştur. Halkevleri merkezden gelecek kaynaklara bağımlı kalmayıp çeşitli faaliyetlerle kaynak yaratabilmek için balo ve konser gibi çeşitli etkinlikler tertip ederek halkın sağlık bilgisini arttırmayı amaçlamıştır.²¹¹

Urfa Halkevlerinin, 1942 yılında başlattığı sağlık muayene taraması yapılan çalışmalara güzel bir örnektir. Halkevinde ücretsiz bir şekilde kimsesiz ve fakir halkın muayene ve tedavisi için yapılacak etkinliği Halkevi Başkanı Salahattin Atabay başlatmıştır. Etkinliğe bölgede görev yapan doktorlar ve sağlık görevlileri mesai saatleri dışında katılmış, halkın katılımı için gazeteler tarafından duyurular yapılmıştır.²¹² Diyarbakır Halkevi Sosyal Yardım Şubesi Hasanpaşa Hanı civarında 15 Haziran 1930 tarihinde 10 uzman doktor tarafından idare edilen dispanser açarak halkın sağlık ihtiyaçlarını gidermeyi amaçlamıştır.²¹³ 1941 yılının ilk faaliyeti sosyal yardımlara gelir

²⁰⁹Yunus Özduygün, "Urfa'daki İlçe Halkevi", s. 463.,BCA Fon Kodu: 490.100,Yer Bilgisi:1004.875.1, (14.03.1946), (Urfa ilinde bulunan halkevlerinin teftiş raporları).

²¹⁰ "Halkevi Gezisi", *Yenilik*, 2 Mayıs 1944, s. 1.(aktaran, Mehmet Pınar ve Yunus Özduygün, "Urfa Halkevi ve Faaliyetleri", s. 877.

²¹¹C.H.P. *Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Ankara, 1940. s. 19-22.

²¹² "Halkevimizde Ücretsiz Tedavi Günleri", *Yenilik*, 25 Kasım 1942, s. 1.

²¹³ "Halkevi Polikliniği" *Karacadağ*, C.2,S.17,1939.

yaratmak için Sosyal Yardım Şubesi, Çocuk Esirgeme Kurumu ile birleşip balo düzenlemesidir. Düzenlenen balodan elde edilen gelirlerle Diyarbakır'da Çocuk Esirgeme Kurumu bünyesinde fakir, yetim ve öksüz çocukların barınacağı 50 yataklı yurdun hizmete açılması Diyarbakır Milletvekili Cahit Çubukçu'nun Halkevi ile ilgili hazırladığı raporda yer almıştır.²¹⁴

²¹⁴ BCA,Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer Bilgisi: 269.1072.1, (05.12.1941). ; “Halkevi Haberleri” *Karacadağ*, C3. S.32,33,34,35, Birinci Kanun 1941, s. 170.

III. BÖLÜM: TEK PARTİ HÜKÜMETLERİNİN GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNE YÖNELİK ULAŞIM, SAĞLIK VE GÜVENLİK POLİTİKALARI

3.1. ULAŞIM POLİTİKALARI

Osmanlının Cumhuriyet'e devrettiği bayındırlık alt yapısı o dönemin Avrupa devletleri ile karşılaştırıldığında oldukça eskimiş ve bir o kadar da yetersizdi. Kırsal kesimlerde yaşayanların oranı yaklaşık 10 milyon nüfusun %80 i kadardı. Toplam nüfusun %80 ini kapsayan ve kırsal bölgelerde yaşayanlar eğitim başta olmak üzere sağlık, bayındırlık hizmetleri gibi diğer alanlarda da sıkıntılar yaşamaktaydı. Ulaşım alanındaki yetersizlikler bölge halkının mağduriyetlerinin en önemlilerinden birisidir. Ulaşım imkânlarının geliştirilmesi Cumhuriyet'in insani ve doğal kaynaklarından en üst seviyede faydalanabilmesi, sınırlar içerisinde yaşayan tüm bireylerin, sosyal, kültürel ve ekonomik yönlerden bütünleştirilmesi bakımından önemliydi. Ülkelerin kalkınmışlık seviyesini iktisadi yapıların belirleyeceğini düşünen Mustafa Kemal, Milli mücadeleyi başarıyla sonuçlandırdığı gibi iktisadi alanlarda da yapılacakları başarıyla sonuçlandırmak istiyordu. Bu yolda yapılması gerekenlerin başında ülke genelinde bütünleşmiş bir sistemin inşa edilmesi idi. Ekonomik, politik ve sosyal alanlarda yoğunlaşma Cumhuriyet Dönemi ulaşım politikasının temel fonksiyonları arasında görülmektedir. Ulaşım konusunda bu derece yoğunlaşılmasının sebepleri arasında geçmiş deneyimler ve ülkenin coğrafi yüzey şekilleri gelmektedir. Özellikle ülkenin coğrafi yüzey şekillerinin ortaya çıkardığı problemler ülkenin iktisadi ve sosyal yapısının oluşturulmasında etkiliydi. Ülke topraklarının yükseltisinin fazla olması, Anadolu'nun dağlarla çevrili ve bölünmüş olması ulaşım alanında yapılacaklara engel teşkil etmiş ve bu durum ülkenin ekonomik yapısını da olumsuz etkilemişti.

Ulaşım ağının örülmesi ile gerçekleştirilmek istenen düşünce iktisadi hayatı bütünleştirmek ve ülke genelinde mal dolaşımının kolaylaştırılması sağlamaktır. Buda gerekli ulaşım ağının örülmesi ile gerçekleştirilebilecekti. Böylelikle, eğitimin memlekete yayılması ve en önemlisi de üretimin tüketiciye kolayca ulaşması neticesinde hayatın ucuzlaması sağlanacaktı.²¹⁵ Atatürk bu konu hakkında henüz cumhuriyet ilan edilmeden önce şunları belirtmişti;

“Milletimiz fakir düşmüştür. Memleketimiz harap olmuştur. Bu fakirliğin ve haraplığın çeşitli sebepleri vardır. Bunların en önemlisi, ekonomideki geriliğimizdir ve

²¹⁵ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, s. 233.

bu geriliği doğuran yegâne sebep de yolsuzluktur. Bugün dünya yollara fevkalade önem vermiştir. Denizyolları, karayolları vücuda getirmişlerdir. Yollarımızı asrın, mevcut gelişmelerin gerekli kılacağı mükemmel bir duruma getirmek lazımdır. Ancak bu suretle memlekette hüküm süren fakirlik ve sefaletle çare bulabiliriz.”²¹⁶

Cumhuriyetin ilk yıllarında bayındırlık alanındaki yatırımların genellikle ulaşım alt yapısının gerçekleştirilmesi için düzenlenmesinin nedenleri arasında ulaşım alt yapısının yetersizliği ile ulaşım hizmetlerinin farkına varılması gelmektedir. Cumhuriyet ilan edildiğinde Türkiye’de ulaşım ağı olarak 18.300 kilometre kara yolu, 4138 kilometre demiryolu ağı bulunmaktaydı.²¹⁷ Cumhuriyetin ilk yıllarında ulaşım alanında yapılanlara bakıldığında ağırlık demir yollarına verilmiştir. Cumhuriyetin ilanı ile başlayan her alanda millileştirme politikası yabancıların kontrolünde olan demir yollarında da görülmüş ve ülkenin dört bir yanı demiryolu ağlarıyla örülmek istenmiştir. Ulaşım alanında demiryollarının yapımı ile birlikte demir yollarını ve limanları iç bölgelere ulaştırılmak amacıyla kara yollarının yapımı da planlanmıştır.

3.1.1. Demir Yolları Politikaları

Milli Mücadele Dönemi’nde ulusal bütünlüğün sağlanması ve ulaşım ağının genişletilmesi yönündeki başlatılan çalışmalar, Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki iktisadi ve politik anlayışta yerini almış ve bu çerçevede demiryolu politikasının önemsenmesini sağlamıştır. Cumhuriyet’in ilk bütçesine 1924 yılında demiryolu inşaatı için 13 milyon liradan fazla para ayrılmış ve bu yönde ray döşeme faaliyetine başlanması kararlaştırılmıştır. Demir yolu ağının genişletilmesi ve planlananların bir an önce hayata geçirilmesi için 1927’de Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demir yolları İdaresi kurulmuştur. Cumhuriyet’in kuruluş aşamasında karşılaşılan finansal sorunlar nedeniyle ülke genelinde sosyal ve ekonomik bütünlüğü sağlamak amacıyla ulaşım alt yapısının oluşturulmasında önemli bir ilerleme sağlanamamıştı. 1930’lu yıllarda 633 kilometre ile sınırlı kalmış demiryolu inşasına 1930’lu yıllardan sonra Anadolu Demir Yolları Tahvilleri çıkartılıp devlet bütçesinden de önemli miktarda pay ayrılarak hız verilmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ne yönelik demir yolu politikası Cumhuriyet hükümetlerinin ülke geneline yönelik politikalarıyla eşdeğerdir. Bölgenin merkezle

²¹⁶ Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, C.I, Ankara, 1989, s. 301.

²¹⁷ Mehmet Evsile, “Cumhuriyet Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri (1923-1950)”, *History Studies*, Cilt:10, Sayı:4, 2018, s. 98.

bağlanması için ülke bütünlüğünü sağlayacak demir yolları inşaatlarının gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir.

Ülke genelindeki çeşitli hatlarla birlikte Diyarbakır – Ergani demir yolu hattının inşası da Nafia Vekaleti tarafından planlanmıştır. 1931 yılında işletmeye açılan Fevzi Paşa Diyarbakır Hattı'nın Malatya 'ya kadar olan kısmının inşası 1930 yılında tamamlanmıştır. Sürdürülen çalışmalar sonucunda Sivrice İstasyonu'na ulaşılmasıyla 407 km ye kadar kısım tamamlanmış ve 1935 yılında Nafia Vekili Ali Çetinkaya'nın katılımıyla açılışı gerçekleşmiştir. Yine Nafia Vekili Ali Çetinkaya Kasım 1935'te de hattın Diyarbakır kısmının açılışını yapmıştır. Demir yollarının soysala ve iktisadi açıdan önemini Çetinkaya burada yaptığı konuşmasında şöyle vurgulamıştır: *“Bu hat eski Bağdat yolu üzerindeki Fevzipaşa İstasyonun'dan başlayarak Seyhan, Maraş Gaziantep, vilayetlerinin topraklarından geçmekte ve şimali şarki istikametinde Malatya ve Elazığ vilayetlerine uğrayarak Yolçatı istasyonunda bir kof ayrıldıktan sonra cenuba doğru dönerek, Ergani bakır madenlerine Diyarbakır'a varmaktadır. Şu suretle hattın içerisinden geçtiği altı vilayetin nüfusu, 1700000 ve civarında bulunan diğer dört vilayetin nüfusu 75000 olduğuna göre hemen iki buçuk milyonluk bir halk kitlesi bu yolun feyzinden istifade etmiş olacak. Bu bakır yolunun Fevzipaşa'dan Diyarbakır'a kadar olan uzunluğu 505 kilometredir. Üzerinde 37 adet istasyon tulünde 64 adet tünel menfez ve küçük köprü vardır. Bunlar arasında Göksu viyadüğü ve Fırat nehri üzerindeki betonarme köprü yeryüzünde sayılı fen ve sanat eserlerinden birer örnektir.”*²¹⁸

Fevzipaşa'dan Diyarbakır'a kadar uzanan 505 kilometre uzunluğundaki hat için 65 milyon TL harcanmıştır.²¹⁹ Diyarbakır Gazatesi'ne demiryolunun Diyarbakır'a ulaşması şu şekilde yansımıştır; *“Bugün demir yolu Diyarbakır istasyonuna ulaştı ve ilk lokomotif sesi duyuldu. Halk bunu büyük sevinçle karşıladı.”*²²⁰

Cumhuriyet Hükümeti Diyarbakır hattının uluslararası bağlantısını sağlamak için İran- Irak sınırlarına ulaşacak yeni bir hat yapımı için planlamalar yapmıştır. Uluslararası yeni bir hat inşası Diyarbakır istasyonunun Irak-İran sınırlarına kadar uzatılması ve Van Gölü sahilinde gerekli tesislerin yapılması doğrultusunda planlamalar yapılmış ve 14 Haziran 1937 tarih 3262 sayılı kanunla 978 kilometre olarak belirlenip bütçede 50 milyon

²¹⁸ Aydın Tarihi, Aralık 1934, Sayı.24, s. 34-35. (aktaran, Bahattin Demirtaş, “Atatürk Dönemi Cumhuriyet Hükümetlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları”, s. 311).

²¹⁹ Ercan Çağlayan, *Tek Parti Döneminde Diyarbakır*, s. 287.

²²⁰ *Diyarbakır*, 28 İlkteşrin (Ekim) 1935. (aktaran, Ercan Çağlayan, *Tek Parti Döneminde Diyarbakır*, s. 285).

TL ödenek ayrılmıştır. Mustafa Kemal'in 16 Kasım 1937 tarihinde Diyarbakır' ı ziyareti sırasında Diyarbakır – Irak - İran demir yolları inşaatının temeli atılmıştır.²²¹ Cizre - Diyarbakır inşasının açılış konuşmasında Ali Çetinkaya hattın önemini şu şekilde vurgulamıştır; *“Irak hududumuza kadar uzanan arazi petrol tabakalarının tesadüf olunduğu yurt sahalarıdır. (...) Mümkün olan süratle bu havaliye uzanacak olan bir demir yolu asırlardan beri bir sükûn içinde kalmış olan güzel ve sevimli yurt parçalarına nur saçacak bir mesele olacaktır.”*²²²

Güneydoğu Anadolu'daki mevcut demiryolu ağıyla ilgili savaşın başında 1939 Temmuz'unda güney illerinin ulaşım sistemleri ile ilgili hazırlanan tetkik raporunda şu bilgilere yer verilmiştir, *“halen cenubi şarki bölgemizin nakliyat ve irtibatını Nusaybin hattı karşılamaktadır. Bu hattın Nusaybin'den itibaren Çobanbey istasyonuna kadar takriben 380 kilometresi hudutlarımız dâhilinde ve bu kısmın mülkiyeti devletimize ait bulunmaktadır. Bu hat Çobanbey istasyonundan itibaren Suriye 'ye dâhil olarak bir hayli miktar kilometresi Suriye hududu dahilinde kaldıktan sonra meydana Ekbez istasyonunda tekrar hududumuza dahil olmaktadır. Fevzipaşa İstasyonu'nda da Adana ve Malatya 'dan gelen hatlarla birleşmektedir.”*²²³

Siirt'in de inşası başlanan Cizre- Diyarbakır hattına dahil edilmek istenmesi savaş döneminde ekonomik durumun olumsuzluklarından dolayı kabul görmemiştir. Ülkede ekonomik alanda yaşanan sıkıntılar savaşın da başlamasıyla artmış ve gerçekleştirilmek istenen bir takım projelerin aksamasına neden olmuş, 1940'ta Diyarbakır - İran hududu, Elazığ - İran hududu şeklinde güzergâh değişikliğine dahi uğramıştır.²²⁴ Eski güzergâhın değiştirilip Diyarbakır, Batman, Beşiri, Garzan ve Cizre şeklinde belirlenmesinin nedeni eski güzergâhın coğrafi şekillerden kaynaklı sarp, meyilli, engebeli olması, harcanacak tutarın daha fazla olması, önceden ayrılan 50 milyon TL'lik ödeneğin yetmemesidir. Ayrıca dönemin savaş koşulları da hattın değiştirilmesinde etkili olmuştur.²²⁵

Demir yolları projelerinin tamamlanması ya da yeni projelerin oluşturulması noktasında bir takım sorunların oluşmasında II. Dünya Savaşı'nın ülke üzerinde

²²¹ Bahattin Demirtaş, *“Atatürk Dönemi Cumhuriyet Hükümetlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları”*, s. 311.

²²² Ercan Çağlayan, *Tek Parti Döneminde Diyarbakır*, s. 291-292.

²²³ BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer Bilgisi: 67.447.4, (03.07.1939) (Hatay ve Güneydoğu Anadolu illerindeki demiryolu, karayolu ve liman durumları hakkında).

²²⁴ Yücel Mutlu, *Bayındırlık Bakanlığı Tarihi (1920-1988)*, Ankara, 1989, s. 97.

²²⁵ Ercan Çağlayan, *Tek Parti Döneminde Diyarbakır*, s. 293.

oluşturduğu mali baskılar ile teknoloji alanında dışa bağımlılık gibi olumsuzlukların etkisi şüphesizdir. Cumhuriyet hükümetleri bunca zorluklara rağmen savaş döneminde iç ve dış güvenlik açısından da son derece önemli olan demiryolu yatırımlarını kıt kaynaklar ile gerçekleştirmek için büyük çaba sarf etmişlerdir. Irak ve İran hudutlarına doğru yapılmakta olan demiryolları projesinin tamamlanması için TBMM’de 3262 ve 3813 sayılı kanunlar kabul edilerek ödenek ayrılmıştır.²²⁶

Hükümet tahvil satışına karar verip 35 milyon liralık tahvili satışa çıkartarak Diyarbakır istasyonundan Irak – İran hudutlarına kadar yapılacak demir yollarının ikmali projesinin gerçekleştirilmesi konusunda kararlılığını göstermiştir. Bu amaçla çıkartılan “2 Haziran 1941 Tarih ve 4057 Numaralı Diyarbakır ve Elazığ İstasyonlarından Irak ve İran Hudutlarına Kadar Yapılacak Demiryollarının İkmali İçin İstikraz Akdine Dair Kanun’un” 1. Maddesi ile ilgili kanunun nitelikleri şu şekildedir; “*Hasılı Diyarbakır ve Elâzığ istasyonlarından Irak ve İran hudutlarına kadar uzatılacak demir yollarının inşasına tahsis edilmek ve senelik faiz ve ikramiye tutarı yüzde yedi olmak ve itibarî kıymeti her sene on beş milyon lirayı geçmemek ve yirmişer senede itfa edilmek şartile otuz beş milyon liralık hâmiline muharrer tahvil ihracı suretile istikraz akdine Maliye vekili mezundur.*”²²⁷

1943 yılında işletmeye açılan Diyarbakır – Cizre hattının 159 kilometrelik kısmı üzerindeki çalışmalara savaş yılları içinde de devam edilmiştir. Ayrıca Türk mühendislerinin emeği ile inşa edilmiş, inşası için gerekli olan demir ve diğer malzemelerin tedarikinde hükümetin her türlü kolaylığı sağladığı 500 metre uzunluğundaki Batman Köprüsü’ de bu hat üzerinde yer almaktadır.²²⁸

Savaşın ortaya çıkardığı zorluklara rağmen Diyarbakır’dan Siirt’e 100 kilometrelik demir yolu inşası tamamlanmıştır. Irak sınırına giden demir yolu ağında çalışmalar hızla sürmüştü, 47. kilometrede yer alan Bismil istasyonu 1 Eylül 1941’de, 75. kilometredeki Sinan istasyonu 10 Ocak 1942’de hizmete girmiştir. Demir yolu ağının 91. kilometresinde bulunan Batman’a 29 Haziran 1943’te varılmıştır. 1941 yılında demiryollarının inşası için yayınlanan Tahvil İstikraz Akdi’ne dair kanun revize edilerek 35 milyondan 85 milyona yükseltilmesinin nedeni savaş koşullarından dolayı maliyet

²²⁶ TBMMZC, D.7, B.28, C.2, 26.05.1943, s. 260.

²²⁷ TBMMZC, D.6, B. 54, C. 18, 21.05.1941, s. 117.

²²⁸ BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Bilgisi: 155-93-4, (12.08.1940) (Diyarbakır-Cizre yolunda yapılacak olan köprülerde kullanılmak üzere demir malzemenin Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi Müdürlüğü’nden verileceği)

artışlarının fazla olmasıdır. Ayrılan bütçe de yeterli olmayınca 2 Aralık 1944 tarih ve 4643 numaralı kanun ile 40 milyon lira daha ek ödenek ayrılmıştır. Batman istasyonunun tamamlanmasıyla, Batman – Beşiri arası inşaat faaliyetleri başlamış ve 15 Mayıs 1944’te faaliyete geçmiştir. Garzan istasyonu da Beşiri’den sonra 14 Ağustos 1944’te açılmıştır. Diyarbakır’ dan 159 kilometre uzaklıkta ve en son istasyon olan Kurtalan istasyonunun açılışı Cumhuriyetin 11. Yılında 29 Ekim 1944’te gerçekleştirilmiştir.²²⁹

1943 yılı haziranda meclis oturumunda Tunceli milletvekili Necmeddin Sahir SILAN hükümetin doğu ve güneydoğu bölgelerinde demiryollarına yönelik yatırımlar ve bu konuda yaşanan sıkıntılar ile ilgili şu bilgileri vermiştir; *“ilk devrede etüt ve aplikasyon işlerinden sonra 1941 yılında verimli görülen çalışmalar, geçen yıl içinde oldukça aksamıştır. Bu aksayıta, içinde yaşadığımız fevkalâde hallerin tesiri olmuştur. Fakat bu işleri taahhüt edenlerin de bu aksayıtlarda hisseleri vardır. Bu bakımdan bu işlere kısaca dokunmak yerindedir. Eski ve yeni seçim bölgemin bulunduğu bu çevre içindeki incelemelerime göre aksayış sebeplerinde iki Önemli unsur görülmektedir: Amele ve malzeme. Son dünya harbinin yurdumuzdaki iktisadi ve umumî akisleriyle amele, işçi gündeliklerinde ve malzeme fiyatlarında birçok yükselmeler ve değişmeler olmuştur. Amele gündelikleri 100 - 120 kuruştan 300 - 350 kuruşa, usta gündelikleri 300 kuruştan 600 kuruşa yükselmiş, elli liraya alınan bir metre mikâbı kereste 120 liraya fırlamıştır. Bu vaziyet karşısında 1941 yılı yaz aylarına kadar eski şartlarla işlere devam edilmekle beraber, demiryolu inşaatı müteahhitleriyle imzalanan mukaveleler işlemez hale gelmiştir.”*²³⁰

Demir yolu projelerinin tamamlanması hususunda Necmeddin Sahir Sılan, yaşanan sıkıntıların aşılması için yapılan ek mukavelenamelerle ilgili şunları ifade etmiştir: *“demir yolu inşaatının durdurulmaması matlup ve mültezem olduğundan evvelce imzalanan mukavelenameler günün şartlarına uydurmak, suretiyle inşaata devam edilmesi Hazine menfaati ve memleket siyaseti bakımlarından uygun görülmüştür. Bu prensip kararından sonra müteahhitlerle evvelce vâki müracaatları üzerine, Umumî muhasebe kanununun, o zaman mer’i olan 136. maddesi gereğince devlet şurasının tasvibiyle 1942 yılında ek mukavelenameler imzalanmıştır. Bu ek mukavelenameler hükümlerine göre, esas itibariyle tatbik olunan vahit fiyatlar yerine derişik fiyat usulü*

²²⁹ Ercan Çağlayan, *Tek Parti Döneminde Diyarbakır*, s. 293.

²³⁰ TBMMZC, D.7, B. 28, C.2, 26.05.1943, s. 261.

konulmuştur. Bu suretle bir yandan amele-işçi fiyatlarının artmış olması, diğer yandan becerikli ve güçlü amelenin bulunduğu sınıfların millî vazifelerine çağırılması yüzünden çok genç, çok yaşlı, sakat ve acemi amele çalıştırılması zaruretleriyle ortadaki verimsizliği gidermek için türlü inşaaata göre işçilik emsali kabul edilmiştir. Yine bu ek mukavelenamelere göre taşıt vasıta ve benzerlerindeki farklar göze alınmış, çimento fiyatlarında taahhüt zamanına nazaran % 10 dan fazla olacak olan farkın tesviyesi için esas mukavelenamelere konulan hükme ilâveten çimento çuvalları parasında yüzde ellisinin hükümetçe ödenmesi kabul olunmuştur. Bu arada, kereste fiyatlarındaki yükselmeleri Önlemek için memleketin kereste piyasalarındaki ticaret odalarından alınacak fiyatların vasatı kabul edildiği gibi müteahhitlerin, çimento ve kereste ile birlikte akaryakıt maddelerinden, “benzin, mazot, yağ ve benzerleri gibi” vücuda getirecekleri stoklar için, fiyat yükselişleri yüzünden temine sermayeleri yetmeyeceğinden ve yetse bile uzun müddet sermayeleri bağlı kalacağından mevzu bahis malzemenin iş başına getirilen kısmının parasının, malzemenin sarfından önce ödenmesi esas kabul edilmiştir. Akaryakıt, kamyon, kompresör, vantilasyon tertibatı konkasör tedarikinde müteahhitlere bazı kolaylıklar gösterilmesi taahhüt olunmuştur. İlk hesap ve keşiflere nazaran 134 kilometrelik altı kısmın inşaa bedeli, 16 000 000 liradır ve bu birinci, üçüncü kısımlarda 5, dördüncü kısımda 4,5, beşinci kısımda 4, altıncı kısımda 2,5 milyon lira olarak tesvit edilmiştir. Ek mukavelenamelerle kabul edilen yeni fiyatlara göre ise, evvelce kabul edilen bu inşaaat bedelleri ortalama bir hesapla yüzde 75 - 80 arttırılmıştır”.²³¹

Necmeddin Sahir Sıla'nın açıklamalarına göre demiryolları inşasında işçi, malzeme ve nakliyat fiyatlarının artması sebebiyle müteahhitlerin fiyat farkı talep etme sıkıntıları, hükümetin demiryolları inşası konusunda fedakârlıklarına rağmen devam etmiştir.²³² Ana mukaveledeki değişikliklere rağmen müteahhitler hala mütereddit görünmekte ve bu da sermayenin azlığına atfedilmektedir.²³³

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik demiryolları projelerinin tamamlanması yönünde gayret sarf edilmiş olunup ek tedbirler alınarak savaş döneminde ortaya çıkan bütün sıkıntılara rağmen hükümetler önemli adımlar atmıştır. Bir yandan devletin bölgeye

²³¹TBMMZC, D.7, B. 28, C.2, 26.05.1943, s. 262.

²³² BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer Bilgisi: 152.74.20 (15.05.1943) (Diyarbakır-Cizre hattı 6. ve 7. kısım müteahhidi Arif Molo'nun fiyat farkı talebi).

²³³TBMMZC, D.7, B. 28, C.2, 26.05.1943, s. 262-263.

ulaşmasını sağlayan diğer yandan toplumsal, kültürel ve iktisadi sirkülasyon fonksiyonu görülmesine Fevzipaşa – Diyarbakır ve Diyarbakır- İran – Irak hatlarının inşa edilmesi sebep olmuştur.²³⁴ Urfa milletvekili R. Sonyer'in 1944 yılı Nafia Vekaleti bütçe görüşmelerinde yaptığı konuşması hükümetlerin savaş döneminde tüm sıkıntılara rağmen gayretlerinin neticelerinin anlaşılması bakımından açıklayıcıdır: “*Siird ve Bitlis; bunlar yaz mevsiminin en müsait zamanlarında bile araba ile Diyarbakır'dan beş altı günde gidilebilen, hele kış o aradaki Dicle, Ambar çayı, Pamuk çayı, Salât çayı, Batman çayı, Garzan çayı gibi geçilemez büyük coşkun sular yüzünden ve şiddetli kar fırtınalarından dolayı senenin altı, yedi ayında gidilemez varılamaz yerlerdi. Birkaç ay sonra ise oraları İzmir'e İstanbul'a seyahat eder gibi rahatça ve selâmetle gidilebilir yakınlaşmış yerler olacaktır. Bütün dünyanın yanmakta ve yıkılmakta bulunduğu bu sıralarda böyle medeniyet ve ümran eserleriyle aziz yurdumuzu günden güne daha mesut ve daha mamur bir hale koymak imkânlarını bulan ve demiryollarımızın banivehâmisi Büyük Millî Şefimiz İnönü'nün şimendiferlerimiz için koyduğu «Daima bir karış ileri» düsturunu bu müşkül yıllarda dahi tahakkuk ettirebilen Muhterem Hükümetimize; başarıcı Nafia Vekâletimize ve çok kudretli ve kıymetli fedakâr mühendislerimize ve artık tamimiyle olgun bir hale gelmiş bulunan kıymetli işçilerimize bu kürsüden teşekkür etmeyi bir borç bilirim.*”²³⁵

3.1.2. Kara Yolları Politikaları

Cumhuriyetin ilk yıllarında kara yollarının daha çok demiryollarını destekleyecek, bütünleyecek bir ulaşım sistemi olarak görülmesinin nedenleri: kara yolu ulaşımının petrole dayanması, motorlu araç sayısının az olması, demiryolu inşaatına öncelik tanınması, demir yollarının bağlayıcı niteliği ve askeri ihtiyaçları karşılama derecesine göre zorunlu olarak kabul edilmesidir. Kara yolu çalışmalarını olumsuz yönde etkileyen etkenler arasında var olan mevzuatın yetersizliği ve kullanılan teknolojinin sınırlılığı yanında idari yapılanmanın elverişsizliği de yer almaktaydı. Sonuç olarak ülkenin birçok bölgesi ulaşım yönünden birbirinden kopuk hale gelmiş ve illeri hatta kimi şehirlerde ilçeleri birbirine bağlayan bir yol ağı oluşturulamamıştır.²³⁶

²³⁴Ercan Çağlayan, *Tek Parti Döneminde Diyarbakır*, s. 21.

²³⁵ TBMMZC, 26.V.1944, D.7,İ.F,C.10, s. 316

²³⁶ Erol Tuncer, “Cumhuriyet Döneminde Karayolları”

Milli Mücadele sürecinde kara yolları inşası konusunda gerekli kanuni alt yapı 21 Şubat 1921 tarih ve 102 sayılı Tarik- i Bedel-i Nakdisi Kanunu ile el alınmıştır.²³⁷ Meşrutiyet Devri'nde kanunlaşmış olan 13 Mart 1329/1911 tarihli İdare-i Hususiye-i Vilayet Kanunu'nun 78. Maddesinin 1. Fıkrası ile birlikte yeni çıkarılan kanun çerçevesinde yol işlerinde çalışmalara başlanmıştır. Vilayetlerin Nafia işlerindeki vazifelerini tarif ve tespit eden kanunun bu fıkrası şu şekildedir: “*Memalik-i Osmaniye’de devair-i devletçe görülecek lüzum üzerine küşâd ve tesviyesi ve tamiri Nafia Nezareti’ne ait olan Turuk-ı Umumiye’den maada vilayet dâhiline münhasır olarak liva, kaza ve nahiyeleri yekdiğerine bağlayan Turuk ve Meabir’inküşâd ve inşası ile tamirat-ı mütemadiyesi ve gerek Turuk-ı Umumiye’nin ve Turuk-ı Hususiye-i Vilayetin şehir ve kasabalar dâhilinde tesadüf eden aksamının inşa ve tamiri dahi nevine göre Nafia Nezareti’ne ve vilayete aittir.*”²³⁸

Bedeni mükellefiyetin tasarlanması için 19 Ocak 1925 tarihli ve 5542 sayılı Yol Mükellefiyeti Kanunu kabul edilmiştir. Kabul edilen kanunun 1. Maddesine göre:“*Türkiye’de bi’l-umum erkek nüfus 18 yaşından 60 yaşına kadar yol mükellefiyetine tabi, ancak maluliyeti sabit olan fakirlerle bi’l-umum talebe, silâh altında bulunan ordu ve jandarma efradı ve hayatta 6 evladı olanlar bu mükellefiyetten müstesna*” idi. Yol inşasının küçük ölçekte de olsa planlaması yol işlerinde çalışma hükümlülüğü yılda altı gün ve beş yıllık yol planlarının da illerde yapılması şeklindeydi.²³⁹ İş gücü ve nakit temininde kısmi kolaylık elde edilmesini sağlayan vatandaşlara on gün çalışma veya sekiz lira ödeme yapma zorunluluğu 1929’da kabul edilen “ Şose ve Vergiler Kanunu” ile getirilmiştir.²⁴⁰

Yol yapım çalışmalarında ilk sırada daha çok ekonomik getirisi yüksek bölgeler tercih edilmiş ve 1923-1929 yılları arasında yol şebekesinin uzunluğu 13.900 kilometreden 14.400 kilometreye çıkarılmıştır. İkinci Dünya Savaşı’na kadar Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ne yönelik Diyarbakır – Urfa kara yolu güzergâhındaki Hacı Kamil Köprüsü gibi birkaç yatırım dışında kayda değer bir gelişme yaşanmamıştır. Bir hayli ihmal edilen karayollarında savaş şartlarına rağmen özellikle hükümetlerin yol

²³⁷ Nuray Özdemir, Cumhuriyet Dönemi Karayolu Politikası (1923-1960), (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 21.

²³⁸ Filiz Çolak, “Atatürk Dönemi’nde Türkiye Cumhuriyeti’nin Ulaşım Politikasına Genel Bir Bakış”, *Turkish Studies*, 8 (2), 2013, s. 347

²³⁹ Filiz Çolak, “Atatürk Dönemi’nde Türkiye Cumhuriyeti’nin”, s. 347.

²⁴⁰ İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye’de Köy İktisadiyatı*, İstanbul 1990 , s. 32.

tamiratlarına yönelik bazı adımlar atıkları gözlenmiştir. Diyarbakır - Silvan yolunun tamiri için Diyarbakır iline yirmi bin liralık yardım kararı 4 Mart 1940 tarihli kararname ile alınmıştır.²⁴¹ Diyarbakır - Eğil yolu otomobil ulaşımını sağlayabilecek duruma getirilebilmek için baştan sona ıslah edilmiştir. Hani - Darahini yolu tesviyesi tamamlanarak yeniden açılmıştır. Kulp - Muş yolu yapılan ıslah işlemleri sonunda ulaşımaya yeniden başlamıştır.²⁴²

İrtibatlı yollardan olan Siirt, Kurtalan ve Haydar Köprüsü yolu bölgede inşası planlanan yollardandır. Bu güzergâh için aralık ayında yolun tamamlanması şartıyla 84.500 lira keşif bedeli üzerinden yüklenici firma ile yolun inşası noktasında 9 Nisan 1942'de anlaşılmıştır. Bu anlaşma yüklenici firmanın elektrik, akaryakıt tedarikinde sıkıntı yaşamamasından dolayı 31 Temmuz 1943 tarihine kadar süresi uzatılmıştır.²⁴³

Savaş döneminde ülke geneli ulaşım ağı demiryolları vasıtasıyla sağlanması düşüncesi ağır bastığından karayollarına yatırımları daha çok yerleşim yerlerini demiryolları istasyonlarına bağlayacak şose yolların inşasına yönelik şekilde gerçekleşmiş ve karayolları daha çok tali yol şeklinde planlanmıştı. Nafia Vekâleti bu düşüncüyü 1944 yılı bütçe görüşmelerinde Aydın demir yolu Tamirat Müdürlüğü görevinde bulunmuş aynı zamanda Hicaz Demiryolunda Mühendis olarak çalışmış ve olan Urfa milletvekili Razi Soyer'de şu şekilde aktarmaktadır: “*Kurtalan istasyonundan Bitlis'e doğru gayet mükemmel bir şose yapılmakta olup bu şose Siirt hizasını geçmiş ve Bitlis'e on kilometre kadar yaklaşmıştır. Binaenaleyh demiryolu Kurtalan'a varıncaya kadar bu şose dahi tamamlanmış olacak ve önümüzdeki Cumhuriyet bayramı'nda Bitlis'ten ve Siirt'ten arabası ve otomobili ile yola çıkan Bitlisli ve Siirtli yurttaşlarımız hiç yorulmadan ve zahmet çekmeden Kurtalan'a gelebilecek ve malî vaziyeti müsait olanlar yataklı vagonlara ve isteyenler kadın, çoluk çocuk hasta veya ihtiyar herkes, birinci ikinci ve üçüncü sınıf vagonlara binerek rahatla Ankara'ya İstanbul'a ve aziz yurdumuzun her köşesine rahatla ye selâmetle gelip gidebileceklerdir.*”²⁴⁴

Meclis görüşmelerinde bu dönemde kara yolları inşasında görülen sıkıntılar gündeme gelmiştir. Diyarbakır Milletvekili Sevüktekin, Diyarbakır-Silvan arasında

²⁴¹ BCA, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer Bilgisi: 90.19.8. (04.03.1940) (Diyarbakır-Silvan yolunun tamiri için Diyarbakır iline 20 000 liralık yardım yapılması).

²⁴² Ercan Çağlayan, *Tek Parti Döneminde Diyarbakır*, s. 297.

²⁴³ BCA, , Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer Bilgisi: 156.95.15, (06.01.1944) (Siirt-Kurtalan ve Haydar köprüsü birleştirme yollarının 4. kısım inşaatında fiyat farkı ödenmesi için sözleşmede değişiklik yapılması).

²⁴⁴ TBMMZC, D.7, B.62,C.10, 26.05.1944, s. 316.

başlatılan kara yolu inşasının biran önce bitirilmesinin siyasi ve askeri açıdan gerekliliğini ifade etmiştir. Bölge sorunlarını sıklıkla meclise taşıyan Sevüktekin sıkıntıları şu sözlerle ifade etmiştir; “*Nafia Vekili muhteremden bir iki ricam var. Şark ve cenup vilâyetlerimizle- garp ve şark vilâyetlerinin muvasala merkezi, hemen bütün eşya-yı ticariye için transit merkezi Diyarbakır'dır. Henüz diğer yollar yapılmadığı için Diyarbakır - Silvan yolu askerî ve iktisadi ehemmiyete haizdir. Bundan bir kaç sene evvel bu yolun Nafia Vekâletince demir ve çimentosu verilerek menfezleri ve köprüleri yapılmıştı. Fakat bunlar harap olmaktadır, çünkü esas yol yapılmamıştır. Bunun Batman köprüsüne giden yeni yapılan hat üzerinde Sinan istasyonu ile Silvan arasında 20 kilometrelik bir yol vardır. Bunu Devlet yolları içine almasalar dâhi askerî ve siyasi bakımdan Nafia Vekâletinin buraya yardım etmesini istirham ediyorum.*”²⁴⁵

Urfa-Akçakale ve Diyarbakır- Siverek arasındaki küçük taşlardan yapılan şose yolun tamiri noktasında Urfa Milletvekili R. Sonyer şu ifadeleri kullanmıştır; “*Urfa vilâyetinde biri Siverek'ten - Diyarbakır'a giden diğeri Urfa şehrini cenup hattı üzerinde kain Akçakale istasyonuna bağlayan bir şose vardır. Bunlardan birincisi volkanik bir araziden simsiyah bazalt taşlıkları arasından geçtiğinden ve bu bazaltların olduğu gibi kırılması pek çok olduğundan bunların nispeten ufakları olduğu gibi balast makamında yola döşenmiş ve civarda kum da bulunmadığı için bu taşlar birbirine kaynamadığından oynak ve kaypak bir hale gelmiş ve bugün artık üzerinden araba değil hayvanların ve hattâ develerin geçemeyeceği bir hale gelmiştir. Etraf da taşlık ve kayalık olduğundan haricinden geçilmesi de hemen hemen imkânsızdır. İşte bu sebepten otomobiller bile atlayıp sarsılarak çok güçlüklerle geçebildikleri için verilemeyecek derecede fazla para istemekte ve binnetice onlardan da istifade olunamamaktadır. Kış mevsiminde hiç bir tekerlekli vasıta bu yoldan geçememektedir. Binaenaleyh 13 bin nüfuslu Siverek'i Diyarbakır'a bağlayan bu şosenin ıslah ettirilmesini rica ederim. En son ve en lüzumlu ve mühimi olan Urfa Akçakale şosesine gelince; Cenup demiryoluna bağlı olan bu yol Urfa'nın yegâne iktisadi ve hayatî yoludur. Ancak bunun da bazı aksamı çok bozuk olduğundan ve Hususi idarenin varidatı bunun tamirine kifayet etmediğinden başlanmış tamiratın ikmal edilebilmesi için Vekâletçe yardım edilmesini Sayın Vekilimizden ehemmiyetle rica eylerim*”²⁴⁶

²⁴⁵TBMMZC, D.7, B.62, C.10, 26.05.1944, s. 305.

²⁴⁶TBMMZC, D.7, B.62, C.10, 26.05.1944, s. 317.

Nafia Vekili, Sırrı Day kara yollarının yeniden iyileştirilmesi için hükümete gelen taleplere istenilen yanıtların verilememesinin sebebinin maddi imkansızlıklar olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir.; “Şose işleri;. Nafia Vekili olarak değil bir Mebus olarak hattâ bir vatandaş olarak beni ve herkesi düşündüren bir mevzu olduğunu takdir buyurursunuz. Çünkü siz de benim gibi düşünürsünüz. Amma şose işini halletmek dâvası her şeyden evvel para davasıdır. Hususi idareler bütçelerinde yol parası diye gördüğümüz paraların yarısından çoğu vilâyetlerin diğer ihtiyaçlarına gidiyor. Buna mâni olmak ya bir hastaneyi kapamak, yahutta başka mühim bir ihtiyacı ihmal etmek gibi vaziyetler husule getirilebilir.”²⁴⁷

3.2. SAĞLIK POLİTİKALARI

I. TBMM Hükümeti'nde müstakil bir sağlık bakanlığının bulunması muasır medeniyetler seviyesine gelecek bir devlet anlayışında sağlık alanında ilerlemeye büyük önem verildiğinin göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu da sağlık hizmetlerinde uygulanacak esasların temelleri henüz cumhuriyet ilan edilmeden planlandığının göstergesidir. 1921 Anayasası'nın 11. maddesinde de sağlık hizmetleri konusunun genel kurallar altında çerçeveselendirilmiştir. Atatürk'ün bu konuya bakışını şu sözlerinden anlayabiliriz.: “Ulusumuzu güvenlik içinde yaşatmak temel amaçlarımızdan biri olduğu gibi onun sağlığına özen göstermek ve olanaklarımız ölçüsünde toplumsal acularımıza çözüm bulmak hükümetimizin genel görevlerinden biridir.”²⁴⁸

Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurucu idarenin sağlık konusunu devletin temel politikalarının arasına alması olumlu karşılanmıştır. Bu anlamda olumlu politika geliştirme çabalarına rağmen eldeki imkânların yetersizliği bu anlamda istenilen sonuçların gelmesini engellemiştir. 1925 yılına gelindiğinde ülkede resmi kurumlarda çalışan doktor sayısı 161 iken serbest çalışan doktor sayısının 600 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bütün bu imkânsızlıklara rağmen Cumhuriyetin ilk yıllarında sağlık alanında politikalar üretilmiştir. Bu alanda yaklaşık 16 yıl bakanlık yapan Refik Saydam önemli çalışmalar yapmıştır. Saydam'ın bakanlığı döneminde illerde sağlık müdürlükleri, ilçelerde hükümet tabiplikleri kurularak halka sağlık hizmetleri götürülmüştür. Erzurum ve Diyarbakır gibi büyük illerde doğrudan bakanlığa bağlı olarak çalışan "Numune

²⁴⁷TBMMZC, D.7, B.62, C.10, 26.05.1944, s. 321.

²⁴⁸ Emre Aydın, “ Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Yıllarında Sağlık Hizmetleri”, *Ankara Eczacılık Fakültesi Dergisi*, (31) 3, 2002, s. 186.

Hastaneleri" faaliyete başlamıştır. Umumi Hıfzıssıhha Kanunu 1930 yılında çıkarılarak bu anlamda yapılan ve yapılacak çalışmalara kanuni temeller oluşturulmuştur. Bu gelişmelere rağmen Cumhuriyet'in ilk yıllarında başta Trahom ve Çiçek hastalıkları olmak üzere salgın hastalıklar sağlık alanında gündeme gelerek olumsuz algılar oluşturmuştur.

Bu hastalıklar maddi imkânsızlıklar ve bununla birlikte eğitimin zayıf olduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde daha sıklıkla görülmüştür. Genç Cumhuriyet Hükümetleri maddi imkânsızlıklar ve hastane kapasitelerinin yetersiz olmasından dolayı hızla yayılan bu salgın hastalıklardan dolayı zamanla sesleri yükselen eleştirilere maruz kalmışlardır. Özellikle sağlık altyapısının istenilen ölçüde olmaması sebebiyle bu tür hastalıklardan kaynaklanan sağlık sorunları sosyal hayat için de tehdit oluşturmuştur.

Bütün ülke genelinde olduğu gibi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de yetersiz sağlık altyapı kadar beslenme, temizlik ve ilaç konusundaki yetersizliklerden kaynaklanan salgın hastalıklar gündemi uzun süre meşgul etmiştir. Özellikle savaş sonrası dönemde göçmen nüfusun Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne de ulaşmaları ile dönemin en ciddi salgın hastalığı olan Trahom bu bölgeyi de tehdit eder hale gelmişti. Trahom hastalığı gelişmemiş bölgelerde görülen semptom olarak körlük gibi kalıcı hasarlar bırakan bir hastalıktı. Bu salgın hastalıkla mücadele için gezici ekipler devreye sokulmuştu. 1925 yılına gelindiğinde Malatya ve Adıyaman ve Urfa gibi doğu ve güneydoğu illerinde de Trahom hastanesi ve dispenseri açılmıştı. Yine güneydoğu illerinden Urfa'da 1925'te halkın yaklaşık %12'si trahom hastalığına yakalanmış, bu hastalıkla mücadele sonunda 1927'de bu oran %3'lere kadar gerilemişti.²⁴⁹

Diğer güneydoğu illerinde de trahom hastalığı yaygın bir şekilde etkisini göstermiştir. Bu illerden Siirt ve bağlı ilçelerinde de hastalık kendisini göstermiş ve hastalığın en tehlikeli sonucu olan körlük tehlikesi baş göstermiştir. Sağlık Bakanlığı tarafından Siirt il merkezinde 1936'da 10 yataklı trahomla mücadele hastanesi hizmete açılmıştı. Siirt'te hastane ile birlikte dispenseri 1938 yılına kadar toplam 17.916 trahomlu hastaya hizmet verilmiştir.²⁵⁰ Trahom'un yaygın bir şekilde görüldüğü bir diğer il olan

²⁴⁹ Abdullah Orak, a.g.e., s. 109.

²⁵⁰ Barış Aslan, a.g.e., s. 71.

Gaziantep'te de 1930'da trahom hastanesi açılmış, Urfa, Siverek, Adana, Gaziantep, Malatya, Kilis ve Besni illerinde ise dispanserler faaliyete geçmiştir.²⁵¹

Bölgede Trahom hastalığı yanında, sıtma, çiçek, kolera, veba gibi salgın hastalıklar da etkisini göstermiştir. Bu hastalıklardan özellikle bataklık alanlarda ortaya çıkıp yayılma imkânı bulan sıtma da bölgede insan sağlığını tehdit etmiştir. Savaş dönemine kadar sıtma ile yoğun bir şekilde mücadele edilmişse de bölge de müspet başarı elde edilememiştir. 1937 yılı ölüm yıllığında Diyarbakır'da sıtmadan ölenlerin sayısı ölüm sebepleri arasında üçüncü sıradadır.²⁵²

II. Dünya Savaşının başladığı süreçte ise, zaten sağlık alanında istihdam ve kapasite sıkıntıları yaşanırken bu sıkıntılar özellikle istihdam alanında daha fazla artmıştır. Devlet tarafından istihdam edilen 1750 doktor, 419 hemşire, 1501 sağlık memuru, 667 ebe ve 139 eczacı bulunmaktaydı. Bu sıkıntılara rağmen Sıhhiye Vekâleti'nin savaş nedeniyle 500 kadar doktoru orduda görevlendirmesi Anadolu'daki birçok ilçe merkezlerini doktordan yoksun bırakmıştı. İlaç tedarikinde dışa bağımlı olmamızdan dolayı savaş döneminde ticaretin durması ilaç sıkıntılarında da yol açmıştı. Yerli ilaçların yetersiz kalışı ve ilaç sıkıntısının baş göstermesi salgın hastalıkların etkisinin hızla artmasına yol açmıştır. Savaş yıllarının kıtlık ve hayat pahalılığı koşulları içinde gıdasızlık, yetersiz beslenme ve barınma gibi nedenlerle yoksul insanlar arasında verem hastalığına yakalanma oranını arttırmıştır. Artan kıtlık koşullarıyla beraber hijyen şartlarının kötüleşmesi sebebiyle tifüs de savaş döneminde toplum için tehdit oluşturan salgın bir hastalık olmuştur.²⁵³

Bu dönem hükümetleri savaşın getirdiği olumsuz şartlar ve maddi imkânsızlıklara rağmen bölgedeki salgın hastalıklara karşı politikalar üretmişlerdir. Eldeki hastanelerin kapasiteleri artırılarak daha fazla hastaya sağlık hizmeti sunmak istenmiştir. II. Dünya Savaşı'nın başladığı dönemin henüz başında Diyarbakır, Siirt ve Mardin hastanelerine beşer yatak ilâvesi için 1939 bütçesinden ödenek ayrılmıştır.²⁵⁴ Savaş yıllarında hem mevcut hastanelerinin kapasitesi artırılırken hem de salgın hastalıklarla mücadele edilmiştir. 1942 yılına gelindiğinde Suriye sınırlarında ortaya çıkan Güneydoğu illerini de etkileyecek şekilde yayılan Çiçek hastalığı salgını karşısında hükümet duruma anında

²⁵¹ Ayhan Vergili, "Türkiye'de Modern Tıbbın Kurumsallaşması ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul,2011, s. 398.

²⁵²Bahaattin Demirtaş, a.g.e., s. 333.

²⁵³Abdullah Orak, a.g.e., s. 107.

²⁵⁴TBMMZC, D. 6, B. 14, C. 2, 22.05.1939, s. 31.

müdahale ederek bölgeye sağlık görevlileri sevk etmiştir. Bu dönemde salgın hastalıklara karşı hızla müdahale edecek ekipler kurulmuştur. Salgının önlenmesi için önemli çalışmalar yapılmıştır. Bölgedeki tüm okullar, vekâletler ve diğer resmi kuruluşların merkez ve taşra teşkilatları mensuplarından da istifade edilerek bölge genelinde çiçek hastalığı genel taraması yapılmıştır. Taramalar neticesinde Urfa, Mardin ve Diyarbakır vilayetlerinde 749 çiçek hastalığına yakalanmış vatandaşa rastlanmıştır. Bu hastalığın yaygınlaşmasının önüne geçilmesi için bölge genelinde çiçek aşısı yapılması kararı alınmış ve hızlı bir şekilde uygulanmıştır.²⁵⁵

Savaş dönemi hükümetlerinin genel sağlık politikalarını incelediğimizde sağlık yatırımlarının yanında bölgedeki salgın hastalıklar ile mücadele birinci sırayı almıştır. Salgın hastalarının tedavisinin yanında salgın hastalıkları önlemek için hükümet tarafından çalışmalar yapılmıştır. Önleyici tedbirler arasında aşı tatbikinin yanında halkın bilinçlendirilmesi de önemliydi. Halkevlerinde verilen konferanslarda bu hastalıklardan korunma yolları anlatılarak bu konuda duyarlılık kazandırılmaya çalışılmıştır. Okullarda öğrencilere bilgilendirme yapılırken halk için broşürler hazırlanarak dağıtılmıştır. Halkevleri ve köy odalarında ise bilinçlendirme konferansları düzenlenmiştir.²⁵⁶

Diyarbakır Halkevi'ne bağlı faaliyet gösteren sosyal yardım şubesinin salgın hastalıklar konusunda yaptığı önleyici ve koruyucu çalışmalar bu konuda öncü çalışmalar olarak kabul edilebilir. Şube, Radyofonik tesisat sayesinde tifüs mücadelesi kapsamında Halkevinden gınaşırı yayınlar yaparak halkı hastalıklara karşı bilinçlendirmeye çalışmıştır.²⁵⁷ Bunun yanında şube, Hasan Paşa Hanı yakınlarında bir Dispanser açarak hastalara hizmet vermiştir. 1940 yılından itibaren ise bir poliklinik hizmeti başlatarak hem hastaları muayene etmiş hem de salgın hastalıklara karşı koruyucu tedbirler almıştır. Sosyal Yardım Şubesi, gezici sağlık hizmeti kapsamında köylere doktor götürerek hastaları tedavi ettirmiş, bunun yanında Diyarbakır merkezde ve köylerde trahom hastalığının yayılmasını önleyici çalışmalar başlatmıştır.²⁵⁸

Bu dönemde salgın hastalıklarla mücadelede en önemli sıkıntı salgın hastalıklarla mücadelede ilaç tedariki olmuştur. Bunun temel sebebi de daha önce de belirttiğimiz gibi savaş sürecinde yaşanan dış ticaret sıkıntısı olmuştur. Özellikle mazot ithalatında

²⁵⁵BCA, Fon kodu: 30.10.0.0,Yer Bilgisi: 177. 223.16, (27.11.1942) (Mardin, Siirt, Diyarbakır ve Urfa'da görülen çiçek vakaları ve bununla mücadele için yurdun her yerinde çiçek aşısı yapılması).

²⁵⁶ TBMMZC, D.7, B.27,C.2. 25.05.1943, s. 207-208.

²⁵⁷İsmail Özer, Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği, s. 450.

²⁵⁸İsmail Özer, Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği, s. 645-646.

yaşanılan sıkıntılardan dolayı sivrisineklerle karşı istenilen ilaçlama önlemleri alınamamıştır. Bu yüzden sıtma hastalığı yayılma alanı artmıştır. Aynı şekilde sıtma ile mücadelede önemli bir kimyasal olan kinin kimyasalının fiyatlarında ciddi bir artış yaşanması ve bununla birlikte bulunmasının zorlaşması sıtma ile mücadelede aksamalara yol açmıştır. 1942 ve 1943 yıllarında bu sebeplerle sıtma hastalığında yeniden artış görülmüştür.²⁵⁹

Salgın hastalıklarla mücadelede karşılaşılan bu olumsuzluklar üzerine 1943 yılında Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti'nin bütçesinin görüşüldüğü toplantıda sıtma ve diğer sağlık hizmetlerinde yaşanan olumsuzluklar gündeme gelmiş ve milletvekilleri tarafından tepkiler hükümete bildirilmiştir. Çoruh Milletvekili Mazhar Müfit Kansu bu görüşmelerde sağlık hizmetleri konusunda yaşanan sıkıntıları şu şekilde özetlemiştir: *“kinin tâli bir meseledir, asıl iş bataklıkların kurutulmasıdır. Doğrudur, kurutalım. Fakat bu iş, 5 - 10 günlük 1.- 5 aylık, 5 senelik iş değildir. Bu müddet zarfında malaryadan inliyenlere; ölmeyin, bataklıkları kurutacağız mı diyeceğiz? Bunların hali ne olacak? Gidiyoruz; bize diyorlar ki: hekim yok, anladık, hastane yapılamıyor, onu da anladık, fakat hiç olmazsa bize kinin verin. Muhterem Sıhhiye vekilinden rica ederim. Hastane yapamayacaksa bize hekim gönderin ve kinin bulun”*²⁶⁰

Dönemin Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili H. Alataş, eleştiriler karşısında sıtmaya karşı verilen mücadeleyi su sözlerle ifade etmiştir: *“Sıtma ilâcına gelince: Sıtma ilâcından evvel, herkesin sıtmadan korunması yolunda yüz binlerce broşürler bastırdık, her yere göndermiş, bulunuyoruz. Köy odalarına varıncaya kadar konferanslar tertip ettik, halkevlerinde de bu mevzu üzerinde çalışılıyor: Herkesin kendini nasıl koruyacağı üzerinde tevakkuf ediyoruz. Geçen sene iktisat vekâletiyle, anlaştık, cibinlik yapılmak üzere bir anlaşma yaptık. Sıtma ilâçlarına; gelince: Mükerreren görüşülmüştür, dünyanın hali malûmdur. Kinin üzerinde talimin ettiğimiz üstünde çalışmalara devam etmekteyiz. Geçen seneden beri çalışmalara rağmen 10 ton kininden beş tonu yolda battı, beş tonu- elimize geçti. Kinin yerine kaim olacak atebrin üzerinde, afyon vermek şartıyla yaptığımız mukavelelerde geçmiş olan. 1750 kilo kadar atebrinden bin kiloya yakınını geçen sene sarf etmiş bulunuyoruz. Bu seneye elimizde 800 - 900 kilo atebrinle giriyoruz. Yeni mukavelemiz vardır. 3 000 kilo üzerinden işlemesini takip ediyoruz.”*²⁶¹

²⁵⁹Abdullah Orak, a.g.e., s. 116.

²⁶⁰TBMMZC, D.7, B.27, C.2. 25.05.1943, s. 208.

²⁶¹TBMMZC, D.7, B.27, C.2. 25.05.1943, s. 209.

Bölgede yaşanan sağlık sıkıntılarına en azından milletvekilleri meclis konuşmalarında tepki göstererek halkın sesini duyurmaya çalışmışlardır. 1943 yılında Diyarbakır Milletvekili Sevüktekin bölge halkının savaş şartlarına rağmen hükümetten beklentilerini şu şekilde ifade etmiştir; *Diyarbakır'da bir nümune hastanesi vardır. Bunun bir veya bir buçuk kilometre mesafesinde askerî hastane mevcuttur, Nümune hastanesinin bazen mütehassıs etibbası olmaması ve bazan askere alınması ve saire gibi sebeplerle noksan etibbası bulunması yüzünden vazife de aksamaktadır. Fakat her iki hastane tabiplerinin kendi hizmetlerinden sonra fazla görecekları hizmetin mukabili ödenerek yek diğerler ineyardım etmelerini ve bunun bütün memleket için her yerde böyle olmasını rica edeceğim. Sıhhi durum için aynı maksadı güden her iki vekâletin yekdiğeriyle uyuşarak bu işi halletmeleri muvafık olur kanaatindeyim. Ayrıca şehir içerisinde kuduz tedavi hanesi, zührevi hastalıklar mücadelesi, sıtma trahom mücadele heyetleri şehrin eski evlerinde bulunmaktadır. Bunların numune hastanesi yanında iki pavyon yapılarak bir araya getirilmesini ve etibbanın da bir yerde bulunmalarını faidesi hasebiyle vekâletten rica ederim, büyük faidesi görülen ve dört kazada bulunan dört dispanser gibi hiç olmazsa uzak olan yolsuz yerlerde Kulp'ta, Eyil'de de birer dispanser vücuda getirilmesini rica ediyorum. Yapılacak işlere de şimdiden teşekkür ederim.”²⁶²*

II. Dünya Savaşı Dönemi Türk Hükümetlerinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik sağlık politikaları genel olarak dönemin getirmiş olduğu sıkıntılardan kaynaklanan ve yaygın bir şekilde bölgede hissedilen salgın hastalıkların önlenmesi ve korunması üzerine yoğunlaşmıştır. Savaş döneminin getirdiği sıkıntılardan dolayı doktor ve hemşire sayısındaki eksiklikler hizmetlerin sağlıklı bir şekilde götürülmesini engellemiştir. Bununla birlikte hastane kapasitelerinin az olması ilaç konusunda dışa bağımlı olunması hükümeti sağlık alanında zorlamıştır. Buna rağmen hükümetler ürettikleri sağlık politikaları ile salgınların büyümelerini engellemişlerdir.

3.3. GÜVENLİK POLİTİKALARI

Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonra Temmuz 1923'te bağımsızlığı pekiştiren Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır. Genç Cumhuriyetin sosyal, siyasi ve ekonomik birçok sorunu bu şekilde çözüme kavuşturulmuştur. Her alanda bir kalkınma hamlesi içine giren Türkiye Cumhuriyet'in ilk yıllarında Güneydoğu Anadolu Bölgesi

²⁶²TBMMZC, D.7, B.27, C.2. 25.05.1943, s. 207.

daha çok güvenlik sorunları ile konuşulmuştur.²⁶³ Nasturi İsyanı, Şeyh Said İsyanı, Sason İsyanı, Raçkotan ve Raman İsyanı, bölgede güvenliği tehdit eden olaylardan bazılarıdır. Cumhuriyetin ilanından sonra çıkan bu isyanların temelinde Cumhuriyetin kazanımlarının halka anlatılamaması ve aşiretlerin gösterdiği direnç yatmaktadır. Bu sebeplerden dolayı çıkan ve hükümetleri uzun süre uğraştıran bu isyanlara karşı sert önlemler alınmıştır.

Hükümetler bölgede isyanların önüne geçmek için bir takım askeri önlemler almışlardır. Bununla birlikte isyanlar bastırıldıktan sonra tehdit olarak görülen isyancı aileleri batıya göç ettirilmiştir. Şeyh Said ayaklanması sırasında da benzer önlemler alınmış isyanlara karışan grup ve aşiretlerin Batı Bölgelerine göç ettirilmesi kararlaştırılmış ve 20 Nisan 1341/1925 tarih ve 133 sayılı Heyet-i Umumiye kararına dayanarak hayata geçirilmiştir.²⁶⁴ İsyanı karışan ailelerin batıya iskânı ile ilgili bir kanun da 19 Haziran 1927 tarih ve 1097 sayılı 15 maddelik “*Bazı Eşhasın Şark Menatıkından Garp Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun*”dur. Bu kanunla birlikte isyanlara karışan bazı etkin aileler Batı vilayetlerine göç ettirilerek onların bölgedeki etkisini azaltıp devletin nüfuzunu artırmak istenmiştir. Savaş yıllarında da yüksek güvenlik hassasiyetinden dolayı 1927 tarihli kanuna dayanılarak güvenlik açısından tehdit oluşturabilme riski olanların zorunlu göç ettirilmesine devam edilmiştir. 30 Kasım 1939 tarihli kararname ile Diyarbakır’dan Bilecik’e nakil ve iskân edilen İzzet Arslan kızı Humeyre’nin kocası ve çocuklarının bulunduğu Yozgat’a nakledilmesi kararlaştırılmıştır. 7 Temmuz 1939 tarihli kararnameyle Talos aşireti reisi Kulplu Mehmet oğlu Ömer Mihi’nin oğlu Şemsettin Çelik ile eniştesi İzzet’in aile fertleriyle birlikte Yozgat ve Bilecik’e nakil ve iskânlarına karar verilmesi bunlara örnek teşkil etmiştir.²⁶⁵

Savaş sırasında Suriye sınırında çetecilik yaparak isyan faaliyetinde bulunanlar Suriye devleti tarafından organize edilerek desteklenmiştir. 1943 yılında Parti müfettişi Ali Reşat Beyin Mardin ili ilgili hazırladığı raporda bu faaliyetler şu şekilde anlatılmıştır; “7-8 yıl evvel 22 bin nüfusu bulanan Nusaybin kazasının bugün 5 bin kadar nüfusu bulunmaktadır. Bizdeki eksilmeye nazaran Suriye tarafında beliren Kamışlı kazasında nüfuz 30 bine kadar çıkmıştır. Bizden firar eden Arap, Kürt ve Ermenilerin burada ve bütün hududumuzda kaçakçılık, hırsızlık ve şakavat işleri ile iştilgal oldukları

²⁶³ Abdurrahman Yılmaz, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Nasturi Ayaklanmaları", s. 123-124.

²⁶⁴ Ercan Çağlayan, a.g.e., s. 195.

²⁶⁵ Ercan Çağlayan, a.g.e., s. 198-204.

anlaşılmaktadır. Suriye hudunda bulunan Ermeniler tamamen denecek kadar silahlıdırlar. Türkiye'den firar eden Nasturi ve Yezidiler zaman zaman Siirt'in içlerine kadar gelebilmektedirler. Elyevm, üç arkadaşı ile asker firarisi olan Siirtli Melek Ahmet, bizim için mühim bir izaç unsuru haline gelmiştir."²⁶⁶

Bölgede güvenlik tedbirleri genişletilerek arttırılmış bölge halkının elinde bulunan silahlar toplatılmıştır. I. Umum Müfettişlik bünyesinde 1934 yılından itibaren 5 yıllık silah toplama programı başlatılmış bu kapsamda Cizre, Dicle, Botan gibi sınırda yer alan yerleşim yerlerinde yaşayan ahalinin silahları ellerinden toplanmıştır. Bölgede güvenlik sorunlarını arttıran faaliyetlerden biride kaçakçılık faaliyetleridir. Suriye ve Irak sınırlarında yer alan bölgede, sınır güvenliğinin yetersiz olmasından dolayı kaçakçıların akınına uğramıştır. Vergi vermeden yapılan ticaret yöntemi olduğundan ülkeyi ekonomik olan yıpratıcı bu vakaların en çok görüldüğü yer ise, Gaziantep iliydi.²⁶⁷ Ekonomik kalkınmaya sekte vuran kaçakçılığın önlenmesine yönelik en önemli adım ise, 7 Ocak 1932 tarihli 1510 sayılı kanunun çıkartılması olmuştur. Bu kanun bölge ihtiyaçlarının değişmesiyle birlikte birçok kez revize edilmiştir.²⁶⁸

Kaçakçılığın sadece ekonomik açıdan değil sosyal bir sorun olarak değerlendirilmesi gerekir. Çünkü kaçakçılık faaliyetleriyle birlikte silah ve uyuşturucu da ülke sınırları içerisine girer. Bu sebeplerden dolayı mesele 1938 ve 1939 yıllarında meclis gündeminde tartışılır hale gelmiştir. Özellikle II. Dünya Savaşı'nın yaklaştığı ortamda ülkede güvenlik meselesi en hassas konulardan birisi haline dönüşmüştür. Bu nedenle Suriye sınırının öteki tarafında yeterli güvenlik önlemleri alınmamasından dolayı bu konuda Suriye'deki güdümlü yönetime nota verilmiştir.²⁶⁹ Savaşın başlaması ile birlikte dış ticaretin yok noktasına gelmesi ihtiyaçları arttırmış bu sebeple kaçakçılık vakalarında yaygınlaşma görülmüştür. Özellikle Suriye sınırı kaçakçılığın zirvesi olmuştur. Afyon kaçakçılığının artması üzerine Gümrük ve İnhisar Vekili Raif Karadağ'ın Başvekâlete bir yazı göndermiştir. Eğer yasal bir düzenleme olmazsa afyon kaçakçılığının önüne geçilemeyeceğini belirtmiştir. Bu sebeple bu vakaların en çok görüldüğü Mardin, Urfa,

²⁶⁶ BCA, Fon Kodu: 490.10.0, Yer Bilgisi:1579.433.2, (14.12.1943) (Parti müfettişi milletvekillerinin Mardin bölgesi ile ilgili teftiş raporları).

²⁶⁷ BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer Bilgisi: 70.458.1, (03.01.1936) (Güneydoğu Anadolu'daki hudut ve kaçakçılık durumu hakkında 1. Umumi Müfettişlik'çe sunulan tezkere)

²⁶⁸ Bahaettin Demirtaş, a.g.e., s. 145.

²⁶⁹ BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer Bilgisi: 264.783.30, (24.10.1938) (Suriye sınırından topraklarımıza yapılan çete tecavüzleri ve kaçakçılık olayları üzerine Fransa İdaresi ile Suriye Manda Hükümeti'ne nota verildiği).

Gaziantep ve Hatay vilayetlerinde afyon bulundurma ve naklinin önüne geçecek kanuni düzenlemelerin yapılması gerektiğini iletmiştir.²⁷⁰

Kaçakçılık faaliyetlerinde görülen artış neticesinde bu konu meclisin de gündemine gelmiştir. Rize Milletvekili Fuat Sirmen, 28 Mayıs 1940 tarihinde meclis oturumunda bu artış konusunda hükümeti uyarmıştır. Alınacak önlemler konusundaki isteklerini şu şekilde belirtmiştir; *“Yalnız burada Hükümet'in dikkat nazarını celbetmeğe lâyük gördüğüm bazı noktalara tesadüf ettim. Bazı suçlar artmaktadır. Bunlar demin arzettiğim gibi yeni, yeni bazı efaalin suç telakki edilmesinden ileri geldiği gibi kaçakçılık suçunda % 100 nisbetinde bir artış vardır. îhsâî cedvellerde yaptığım tedkikat bunu göstermektedir. Tütün ekimi ve daha bu gibi kaçakçılık mefhumuna giren suçlarda yüksek derecede artış vardır. Bu eğer kaçakçılık fiilleri hakkındaki takibatın şiddetlenmesinden ve hu husus için memur edilen elemanların fazla gayretinden husule gelmiş bir netice ise bundan müteessir değil, bilâkis memnun olmak lâzımdır. Bendeniz bu tezayüdün hakiki sebebini tedkik ederek muayyen bir neticeye varamadım ve varmak imkânını da bulamadım. Hükümetimizden rica ediyorum, arzettiğim bu artış eskiden kapalı kalmış ve kontrolün teşdidî ile meydana çıkmış bir artış değil de hakikî manası ile bir artış ise bunun için esaslı tedbirler düşünmek ve almak lâzımdır kanaatindeyim.”*²⁷¹

Kaçakçılık vakalarının en çok görüldüğü sınır illerinden Gaziantep Milletvekili Abdurrahman Melek'te kaçakçılık konusunda alınması gereken tedbirleri gündeme getirmiştir. Melek, şu ifadeleri kullanmıştır: *“Gaziantep'te gezerken gerek halktan ve gerekse mesuliyet ve salâhiyet sahibi memur arkadaşlardan işittiğimiz buna müteallik bir mesele var ki, onu huzurunuzda arzetmek ve bu suretle vekâleti aidesinin nazarı dikkatini celbetmek isterim. Kaçakçılık hakkında muhafaza teşkilâtının meşkûr mesaisini takdir etmekle beraber ileri sürülen bir vaziyet vardır. Bu kuvvetler hududda ve hudud hattı üzerinde mesailerini teksif edecek yerde bilâkis bunu dâhilde yani memleket içinde kaçak taharrisine hasretmekte imişler. Bu yüzden memlekete kaçakçılık daha çok ve müteferrik parçalar halinde idhal edilebilmek imkânını buluyormuş. Suçların çoğalmasa aynı zamanda bu dâhilde kaçak taharrisine memur eşhasla zaman zaman şüpheler taşıyan kimseler arasında bir takım ihtilâflar da tevlid ediyor. Bu yüzden kaçak taharrisine*

²⁷⁰BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer Bilgisi: 180.245.17, (24.11.1939) (Uyuşturucu madde kaçakçılığının önlenmesi için Gümrük ve İnhisarlar Vekaleti'nin, Mardin, Urfa, Gaziantep, Hatay illerinde gümrük bölgesi dahilinde afyon alım-satım ve naklini men edici kanuni tedbirler alınması).

²⁷¹ TBMMZC., D.6, B. 57,C.11, 28.05.1940, s.313-314.

memur otorite ile mahallî diğer otoritelerin arasında ihtilafı nazarlar olduğuna tesadüf ediliyor. Binaenaleyh gerek suçların azalması ve gerekse memlekette kaçakçılığın azalması nokta-ı nazarından muhafaza teşkilâtı mesaisi her halde tam hudud hattı üzerinde tekasüf ettirilmelidir. Bu tıpkı bir mikrobun (port antre) de değil de bünyeye dağıldıktan sonra takibi gibidir. Yani düşman kapıdan karşılamak icab ederken, eve girdikten sonra karşılamak demektir.”²⁷²

Mecliste kaçakçılık konusunda gelen tepkilere bakanlık sessiz kalmamış, dönemin Gümrük ve İnhisarlar Vekili Raif Karadeniz, eleştirileri reddettiği konuşmada şu ifadeleri kullanmıştır: “Kaçakçılık meselesinden bahsedildi ve bu münasebetle hudutlardaki kaçakçılık vakalarına işaret olundu. Kaçakçılık denilince yalnız hudutlarda vuku bulmuş olan kaçakçılık değil, bundan daha ziyade aded itibariyle de ehemmiyetli olan dâhildeki inhisar kaçakçılığı ve bundan başka orman kaçakçılığı mevzubahistir. Arkadaşımın yaptığı tedkikatta zannediyorum ki, bu kaçakçılığı ayrı, ayrı değil, heyeti umumiyesini bir küll halinde mütalea etmiş olsa gerektir. Adlî bakımdan kaçakçılık vakalarının tezayüdü mevzubahs olurken yalnız ormanlardaki kaçakçılığı değil, heyeti umumiyesini nazarı itibara almak lâzımdır. Arkadaşım, okudukları istatistikleri Adliye vekâleti veya İstatistik umum müdürlüğü neşriyatından mı tasdik buyurdular, bilmiyorum. Sureti umumiyedede denilebilir ki hudutlarda vuku bulan kaçakçılık geçmiş senelere nazaran bizim hesaplarımıza göre tenakus göstermektedir.”²⁷³

Politikalarını savunan Raif Karadeniz sözlerine devam ederek kaçakçılığın önlenmesi konusunda vekâletin almış olduğu önlemleri şu sözlerle aktarmıştır; “Kaçakçılık vakaları arkadaşımızın buyurduğu gibi yalnız hududda beklemesi lâzım gelen kuvvetlerin kaçakçılık taharriyatı geride meşgul olarak hududu boş bırakmış olmalarından ileri gelmemektedir. Malûmu âliniz olduğu üzere bizim muhafaza teşkilâtımız yalnız kaçakçılığı önlemek vazifesi ile mükellef değildir. Aynı zamanda hudud emniyeti vazifesini de görmektedir. Hudud emniyetini temin etmek vazifesi ile mükellef olan bu muntıkadaki kıtalarımız takib edecekleri konuş vaziyetlerinde daima Erkâni harbiye ile temas halindedir ve Erkâni harbiyece tesbit edilecek olan konuş şeklinde ifayi vazife etmek mecburiyetindedirler. Son zamanlarda bazı muhafaza kıtalarımıza terfîk edilmiş olan süvari müfrezelerimiz geri muntakalarda ahzi mevki etmesi nazarı dikkatimizi

²⁷²TBMMZC, , D.6, B. 57, C.11, 28.05.1940, s. 314.

²⁷³TBMMZC, , D.6, B. 57, C.11, 28.05.1940, s. 317.

celbetti ve hudud üzerinde bulunmaları için Millî Müdafaya tekliflerde bulduk ve bu kanaldan Erkâni harbiyece tesbit edilecek şekilde bu müfrezelerimizi tamam ile hududa yaklaştırmış bulunacağız. Bundan başka bilhassa diğer muntakalarda kaçakçılık vakaları azalmış bulunduğundan buralardaki bir kısım kuvvetlerimizi kaçakçılığın ehemmiyet kesbettiği muntakalara nakletmek için de teşebbüsata girişmiş bulunuyoruz.”²⁷⁴

Savaş dönemi hükümetlerinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik güvenlik politikalarında ön plana çıkan iki husus dikkat çekmektedir. Bu hususlardan birincisi 1927 yılında çıkartılan zorunlu göç ve iskân kanuna dayanılarak güvenlik riski oluşturan kişi ve ailelerin bölgeden Batı illerine nakilleridir. İkinci husus ise bölgenin Suriye ve Irak sınırında bulunması nedeniyle sıkça yaşanan kaçakçılık faaliyetlerine karşı yürütülen mücadeledir. Bu konuda bölge milletvekilleri sıkıntıları gündeme taşımış hükümetler ise yapılan politikaları anlatarak gelen tepkilerin yersiz olduğunu belirtmiştir.

²⁷⁴TBMMZC, , D.6, B. 57, C.11, 28.05.1940, s. 317.

SONUÇ

Tarih boyunca Asya-Akdeniz ile Mezopotamya-Anadolu coğrafyaları arasında bir tampon bölge işlevini gören Güneydoğu Anadolu, tarihsel süreçte birçok devletin hâkimiyetinde yaşamıştır. Osmanlı hâkimiyetindeki bölgede çıkan isyanlar, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde de devam etmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra özellikle yeni rejimin, inkılapları tam olarak anlatamamasından ve bölgede aşiret ve şeyhlik düzeninin direncinden kaynaklanan nedenlerle önemli bir güvenlik sorunu ortaya çıkarmışsa da alınan sert önlemlerle bu sorunlar giderilmeye çalışılmıştır. Ancak ortaya çıkan bu güvenlik sorununun arkasındaki sosyal ve iktisadi sebepler de görülmüştür

Cumhuriyetin ilanından hemen sonra başlatılan kalkınma seferberliği, kıt kaynaklarla gerçekleştirilmeye çalışılan iktisadi reformlar ve yatırımlar, bütün ülke çapında olduğu gibi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de gerçekleştirilecektir. Nitekim güvenlik sorununun sadece alınan askeri tedbirlerle engellenmeyeceğini Cumhuriyet hükümetleri de görmüşlerdir. 1935'te bölgede bir inceleme ve değerlendirme gezisine çıkan Başbakan İsmet İnönü, bu gezinin sonunda hazırladığı Kürt Raporu'nu Cumhurbaşkanlığı ve Bakanlar kuruluna sunmuştur. İnönü'nün hazırladığı raporunda bölgede çıkan güvenlik sorunlarının arka planında yatan sosyal ve iktisadi sorunlara dikkat çekilmiştir.

Ulaşım şartlarının yetersizliği, bölgenin kozmopolit yapısı, aşiret sisteminin hala devam ediyor olması ve modern eğitim sistemlerinin bölgeye geç ulaşmasından dolayı geleneksel eğitim yapılarının hala etkisini devam ettirmesi gibi bir takım nedenlerle sosyal ve iktisadi açılardan geri kalmış olan bu bölgenin sorunları aslında cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Türk hükümetlerinin dikkatini çekmişti. Ancak Osmanlıdan devralınan sosyal ve iktisadi mirasın her alanda yetersiz oluşu bölgeye ait bu sorunların çözümü noktasında engel teşkil etmiştir. Aslında II. Dünya savaşı süreci Türkiye'de bu imkânsızlıkları daha da katlandığı bir dönemdi. Bir tarafta ülkenin etrafını saran savaş tehdidi ve bu tehdit karşısında ülkenin her an savaşa hazır olabilmesi için bütün imkânlarını askeri alana yoğunlaştırması, seferberlik ilanı ile birlikte genç erkek nüfusun önemli bir kısmının askere alınması gibi nedenlerle ülkenin mali kaynaklarının daha da sınırlanmasına neden olmuştu.

II. Dünya Savaşı Dönemi Türk hükümetlerinin bölgeye yönelik politikaları savaş tehdidi ve bu tehdidin yol açtığı bu imkânsızlıklar çerçevesinde şekillenmiştir. Bunun yanında bölgenin temel sorunu olan güvenlik sorununun sosyal ve iktisadi açıdan bölgenin kalkındırılmasıyla aşılabileceği anlayışı bu politikalar üzerinde etkisini göstermiştir. Çünkü savaş döneminin bütün mahrumiyetlerine rağmen bölgeye yönelik başlatılan yatırımların devam ettirilmesinde, devlet mekanizmasının bölge vatandaşlarının temel ihtiyaçlarını karşılama görevini ciddiyetle yerine getirme gayretinde bu anlayış hissedilmektedir.

Genel olarak bu dönemde hükümetlerin bölgeye yönelik iktisadi politikalarına bakıldığında sosyal ve iktisadi yaşamı canlı tutma hedefleri görülmektedir. Savaş koşullarının olumsuzluklarının asgari seviyede hissedilebilmesi için bölgenin temel geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılık alanlarında çıkan sorunların önlenmesi için önlemlerin alındığı görülmektedir. Bölge halkı için tohumluk buğday tedariki ya da damızlık hayvan dağıtılması bu önlemler arasındadır. Ayrıca, bölgede kooperatifleşmeye öncülük edilerek üretilen ürünlerin pazarlamasına imkân tanınmış böylelikle bölge halkının emeğinin karşılığını almasına yardımcı olunmuştur.

Bölgeye yönelik sosyal ve kültürel politikaların temelinde ise, Cumhuriyet ideolojisinin modern ulus devlet ve modern bir toplum inşa etme düşüncesi bulunmaktadır. Atatürk inkılaplarının ana hedefi olan bu ideal ile bölgenin sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda kalkınmasının sağlanacağı, bölgedeki aşiret ve şeyhlik sisteminin ortadan kaldırılacağı aynı zamanda da cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren hükümetleri uğraştıran güvenlik sorunun engelleneceği düşünülmüştür. Bu ideale ulaşabilmek için bölgeye yönelik kültürel politikalarda eğitim kurumları ve önemli bir kültür taşıyıcısı olan halkevlerine önemli bir misyon yüklenmiştir. Bu bağlamda bölgenin ülke ile bütünleşmesi ve ulus devletinin inşası amacıyla bölgede Türkçenin yaygınlaştırılabilmesi başlatılan eğitim seferberliğine savaş döneminin kıt kaynakları ile devam edilmiştir. Aynı zamanda modern toplumun en önemli unsuru olan donanımlı birey yetiştirilebilmesi için yürütülen çalışmalara ara verilmemiştir. Bölge kalkınması için gerekli olan nitelikli insan kaynaklarının yetiştirilebilmesi için mesleki eğitim alanında önemli adımlar atılmıştır. Özellikle erkek egemen bir toplumsal yapıya sahip olan bölgede kız çocuklarının eğitimine ayrı bir ihtimam gösterilmiştir. Açılan kız sanat okulları vasıtasıyla kızların sosyal ve iktisadi hayata katılmaları sağlanmıştır.

Bu dönemde bölgede belki de en önemli yatırımlar demiryolu ulaşımında yapılmıştır. Bölgenin ülke ile bağlantısının sağlanabilmesi için 1930'lu yıllarda başlatılan demiryolları projelerinin tamamlanabilmesi için önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu dönemde tamamlanan projelerle bölgenin İran ve Irak bağlantısı sağlanarak bölge uluslararası ulaşımına bağlanmıştır. Demiryolları ulaşımında yaşanan gelişmeler şüphesiz bölgenin sosyal ve iktisadi kalkınmasına büyük katkı sağladığı kadar ülke güvenliği açısından da önemli bir gelişme olmuştur. Savaş şartlarının belki de en çok etkilediği alan Sağlık hizmetleri olmuştur. Bu dönemde bölgeye yönelik sağlık politikaları genel olarak salgın hastalıkların önüne geçmek üzere planlanmıştır. İlaç ve kimya sektöründe dışa bağımlı olduğu için sağlık için gerekli mamullerin tedarikinde sıkıntılar yaşansa da hastanelerdeki kapasite artışı ve yeni sağlık kurumlarının açılmasıyla salgınların büyük boyutlara ulaşması engellenmiştir. Bu dönemde görülen bazı kaçakçılık vukuatları dışında ise, önemli bir güvenlik sorunu yaşanmamıştır. Genel olarak güvenlik politikaları sınırların muhafazasına yönelik şekillenmiştir. Genel anlamda değerlendirecek olursak 1930-1945 yılları arası tek parti hükümetlerinin Güneydoğu Anadolu'ya yönelik politikaları bölgenin ülke ile bütünleşmesini sağlamaya yönelik olmuştur.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer Bilgisi: 26.58.10, (24.10.1927).
- BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer Bilgisi: 3.16.32, (13.03.1928).
- BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer Bilgisi: 29.37.13, (15.06.1928).
- BCA: Fon Kodu: 030.10.0.0, Yer Bilgisi: 69.457.7, (04.08.1932) (1. Umumi Müfettiş'i'nin Elazığ'da bir lise açılmasına dair isteği).
- BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Bilgisi: 69-457-13, (01, 12 1932).
- BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer Bilgisi: 70.458.1, (03.01.1936).
- BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer Bilgisi: 264.783.30, (24.10.1938).
- BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer Bilgisi: 67.447.4, (03.07.1939).
- BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 89.111.4, (24.11.1939).
- BCA, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer Bilgisi: 90.19.8. (04.03.1940).
- BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Bilgisi: 155-93-4, (12.08.1940).
- BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer Bilgisi: 1009-893-2, (18.06.1941).
- BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer Bilgisi: 269.1072.1, (05.12.1941)
- BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0 Yer Bilgisi: 184.268.7, (17.2.1942).
- BCA, Fon kodu: 30.10.0.0, Yer Bilgisi: 177. 223.16, (27.11.1942).
- BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer Bilgisi: 152.74.20 (15.05.1943)
- BCA, Fon Kodu: 490-10-0-0, Yer Bilgisi: 1579.433.2, (14.12.1943).
- BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer Bilgisi: 156.95.15, (06.01.1944)
- BCA, Fon Kodu: 490.01.0.0, Yer Bilgisi: 654.178.1, (10.02.1945).
- BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer Bilgisi: 1126.109.2. (06.07.1945).
- BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer Bilgisi: 920.583.2.
- BCA Fon Kodu: 490.100, Yer Bilgisi: 1004.875.1, (14.03.1946).

Resmi Kaynaklar

Düstur, III. Tertip, C. 21, 26.01.1940.

Düstur, III. Tertip, C.26, 28. 02. 1945

Remi Ceride, 16.07.1927, Sayı:634.

Resmi Gazete, Diyarbakir Beldesi Adının Diyarbakır Olarak Değiştirilmesi Hakkında Kararname, Karar no: 2/7789, Sayı: 3786, 18 Aralık 1937.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC):

- TBMMZC, D. 6, C. 1, İ. 28, 27.01.1939.

- TBMMZC, D. 6, C. 2, İ. 2, 10.04.1939.

- TBMMZC, D. 6, B. 14, C. 2, 22.05.1939.

- TBMMZC, D. 6, B. 18, C. 2, 26.05.1939.

- TBMMZC, D. 6, C.8, B. 27, 18.1.1940.

- TBMMZC, , D.6, B. 57, C.11, 28.05.1940.

- TBMMZC, D.6, B. 54, C. 18, 21.05.1941.

- TBMMZC, D.6, B. 58,C.18, 28.05.1941.

- TBMMZC, D. 6, B. 64, C. 25, 27.05.1942.

- TBMMZC, D. 7, B. 19, C. 2, 05.05.1943.

- TBMMZC, D.7, B.27, C.2. 25.05.1943

- TBMMZC, D.7, B. 28, C.2, 26.05.1943.

- TBMMZC, D.7, İ. F, C. 3, 04.06.1943.

- TBMMZC, D.7, C. 7, 26.01.1944.

- TBMMZC, D.7, B. 23, C.7, 24.01.1944.

- TBMMZC, D. 7, B. 64, C. 10, 29.05.1944.

- TBMMZC, D. 9, B. 87, C.16, 19.06.1952.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c016/tbmm09016087.pdf>

Gazete ve Dergiler

Aydın Tarihi, Sayı.7, Haziran,1934.

Aydın Tarihi, Sayı. 24, Aralık 1934.

Cumhuriyet, 17 Kânunusani, 1933.

Cumhuriyet, 30 Eylül 1942

Diyarbakır, 28 İkteşrin [Ekim] 1935.

"AhlakîTüccarî Lazım", *Diyarbakır*, 07.03.1932

"Halkevi Konseri Takip Etti" *Diyarbakır*, 19 Şubat 1940.

"Türk Hava Kurumunun 15. Yıldönümü Münasebetiyle Bir Toplantı Yapıldı, Toplantıyı Halkevi Konseri Takip Etti", *Diyarbakır*, 19 Şubat 1940.

"Bölgeler Arası Kır Koşuları Birincilik Müsabakaları", *Diyarbakır*, 23 Mart 1942.

"Halkevi Köycülük Komitesinin Mühim Bir Kararı", *Diyarbakır*, 1 Ekim 1940

"Yerli Mallar ve Tasarruf Haftası", *Karacadağ*, C.2, S.23 20 Birinci Kanun 1939.

"1939'da Diyarbakır Halkevi", *Karacadağ*, C.3, S.25, 20 Şubat 1940.

" Evimizin Bir Aylık Çalışması", *Karacadağ*, C.2, S.17, 20 Haziran 1939.

"Kitapsarayın Tasnifi", *Karacadağ*, C.2, S. 15. 1939.

"Milli Şef Evimizde", *Karacadağ*, C. 2, S. 24.

"Halkevi Polikliniği", *Karacadağ*, C. 2, S. 17.

"Halkevi Haberleri", *Karacadağ*, C. 3. S. 32, 33, 34, 35, Birinci Kanun 1941.

"Halkevi Kupa Maçı", *Karacadağ*, C. 6, S.62, Haziran 1943.

"Halkevi Haberleri", *Karacadağ*, C. 3. S. 32, 33, 34, 35, Birinci Kanun 1941.

"Halkevi'nde Müsamere", *Urfa'da Milli Gazete*, 28 Temmuz 1934 Cumartesi.

"Halkevi'nde Konferans", *Yenilik*, 8 Mart 1944.

"Okuma Evi", *Yenilik*, 3 Temmuz 1935.

"Halkevi Gezisi", *Yenilik*, 2 Mayıs 1944.

"Halkevimizde Ücretsiz Tedavi Günleri", *Yenilik*, 25 Kasım 1942.

Yenilik, 12 İkinci teşrin 1943

Yenilik, 28 Eylül 1942

Yenilik, 29 Eylül 1942

Kitap ve Makaleler

- Akbıyık, Yaşar, "XX. Yüzyılın Başlarında Orta Doğu'da Fransız, İngiliz Rekabeti ve Türkiye", *Milli Kültür* (66), Eylül, 1989.
- Akhan, Güneş, Ergani Anadolu Öğretmen Lisesi'nin kurumsal Biyografisi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2011.
- Akıncı, Abdulvahap ve Sefa Usta, "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan İç Faktörlerin Analizi", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17, (29), 2015, ss. 41-52.
- Aküzüm, Cemal ve Hasan Akgündüz, "Diyarbakır'da Öğretmen Yetiştirme Deneyimleri", *Journal of The Computer Educations Research*, Cilt: 2, Sayı: 3, 2014, ss. 28-43.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Alfa yayınları, İstanbul 1999.
- Anameriç, Fatih, ve Fatih Rukancı, "Belgelerle Türk Kütüphanecilik Tarihi (1938-1960): Retrospektif Bir Değerlendirme (I)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(1) 2017, ss. 49-70.
- Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2000.
- Arıncı, Kenan, "Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Tarihi Coğrafyasına Analitik Bir Bakış", Haz. S. Zaman ve O. Coşkun, *Coğrafya'ya Adanmış Bir Ömür Hayati Doğanay*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2015, 257-285.
- Artalkanat, Ahmet K., "Cumhuriyet Döneminde Madencilüğümüzün Gelişimi ve Türkiye Madencilik Politikası", *Jeoloji Mühendisliği*, Sayı: 38, 1991, ss. 51-67.
- Aslan, Barış, *Tek Parti Döneminde Siirt (1923-1950)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siirt 2017.
- Aslan, Şehmus, *Ergani*, Diyarbakır 1998.
- Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, C.I, Ankara 1989.
- Aydın, Emre, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Yıllarında Sağlık Hizmetleri", *Ankara Eczacılık Fakültesi Dergisi*, (31), 3, 2002.
- Aysal, Nejdet, "Anadolu'da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (35), 2005, 267-282.
- Bayrak, Mehmet, *Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri*, Özge Yayıncılık, Ankara, 1994.

- Biçici, Mehmet, *Gaziantep Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2014.
- Bilgi, Nejd, "Cumhuriyet'in İlk Döneminde Mülki Yapının Gelişimi (1920-1950)", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, (17), Ankara 2002, ss. 334-347.
- Boratov, Korkut, *100 Soruda Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974.
- Bozkurt, Birgül, "Türkiye'de "Milli Şef" Dönemi CHP Politikalarının Eğitim Sistemine Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belgi*, (2), Yaz 2011, ss. 183-204.
- Bulut, Engin Çağdaş, "Devletin Taşradaki Eli:Umumî Müfettişlikler"*Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* (21), 2015, ss. 83-110.
- C.H.P. Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Ankara, 1940
- CHP, Halkevleri ve Halkodaları 1932-1942*, Alaeddin Kırıl Basımevi, Ankara 1942, (<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/532>)
- CHP, Halkevleri*, Ulus Matbaası Ankara 1940.
- Çağlayan, Ercan "Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır'da Eğitim (1923-1950)", *Journal of History School*, (19), 2014, ss. 625-646.
- Çağlayan, Ercan Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası(1923-1950), İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- Çağlayan, Ercan, *Tek Parti Döneminde Diyarbakır*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010.
- Çağlayan, Ercan, "Türk Ocakları'nın Vilayat-ı Şarkiyede Teşkilatlanması ve Kurultaylarda Şark ile İlgili Tartışmalar (1924-1928)", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 8(2), 2016, 785-799.
- Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara 1999.
- Çelik, Kemal "Millî Mücadele'de İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (40), 2007, ss. 569-613.
- Çevik, Adnan, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2002.
- Çevik, Mehmet ve Özkan Devir, "Etibank Ergani Bakır İşletmesi'nin Kuruluşu ve Elazığ'ın Maden İlçesine Getirdikleri", *Turkish Studies*, 9 (7), 2014, ss. 27-39.

Çolak, Filiz, "Atatürk Dönemi'nde Türkiye Cumhuriyeti'nin Ulaşım Politikasına Genel Bir Bakış", *Turkish Studies*, 8 (2), 2013, s. 345-364.

Demir, Şerif, *Cumhuriyet Döneminde Siirt*, Düzey Yayınevi, İstanbul 2016.

Demirel, Ahmet, *Tek Partinin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, İletişim, İstanbul, 2014.

Demirtaş, Bahattin, *Atatürk Dönemi Cumhuriyet Hükümetlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.

Demirtaş, Bahattin, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Eğitim ve Öğretim (1923-1938)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* (41), 2008, ss. 63-87.

DİE, *İstatistik Yıllığı*, C.10, 1938, 1939.

DİE, *1927 Sanayi Sayımı*, Ankara, 1969.

DİE, *İstatistik Yıllığı*, C.2, 1929.

DİE, *İstatistik Yıllığı*, C.3, 1930.

Dilek, Hızır, "Mardin Türk Ocağının Eğitsel Faaliyetleri ve Tasfiye Sürecinde Yaşanan Sorunlar", *Asia Minor Studies*, 2(4), 2014, 37-67.

Doğan, Cabir, "Bedirhan Bey isyanı Tanzimat'ın Diyarbakır ve Çevresinde Uygulanmasına Karşı Bir Tepki Harekatı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (12), 2010, 15-38.

Doğan Korhan, Tuğba, Mustafa Kemal Atatürk Dönemi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikası, (yayımlanmamış doktora tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2011.

Duman, Mehmet, Gözüaçık, Celalaeddin, Karaca, Vedat ve Çetin Mutlu, "Süne Mücadelesinde Çiftçi Davranışları: Adıyaman-Diyarbakır-Mardin-Şanlıurfa Örneği", *HR.Ü.Z.F. Dergisi* 12(4), 2008, ss. 65-71.

Çağlayan, Ercan, "Tek Parti Döneminde Diyarbakır'da Sanayi ve Ticaret (1923-1950)", *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 15, Yaz 2017, ss. 17-29.

Erdentuğ, Nermin, Türkiye'de Çağdaşlaşma Eğitim ve Kültür Münasebetleri, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.

Erdoğan, Mustafa, *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1992.

- Eser, Gülşah ve Abdullah Orak, "Cumhuriyet Dönemi Kadın Eğitiminde Bir Atılım: Urfa Kız Enstitüsü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(41), 2015, 421-440.
- Eti, Usman, *Diyarbakır*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır, 1937.
- Evren, Nazif, *Köy Enstitüleri Neydi? Ne Değildi?*, Güldikeni Yayınları, Ankara 1998.
- Evsile, Mehmet, "Cumhuriyet Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri (1923-1950)", *History Studies*, Cilt: 10, Sayı: 4, 2018, ss. 81-102.
- Genç, Ömür, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Ekonomik ve Sosyal Durum Raporu*, Türkiye Kalkınma Bankası Raporu, Ankara 2003.
- Gioretti, Filiz Meşeci ve Batır, Betül, "İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı Döneminde Eğitim Politikaları", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (13-14), 2008, ss. 27-56.
- Güner, Zekai, "Antep Savunması ve Ali Şefik Özdemir Bey'in Faaliyetleri", *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (6), 2007, ss. 49-65.
- Hallı, Reşat, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1972.
- Hatiboğlu, Z., *Türkiye İktisadının Geçmişi, Bugünü ve Geleceği*, Beta Basım Dağıtım, İstanbul 1993.
- Dilek, Hızır, "Halkevlerinin Eğitim Çalışmaları: Mardin Örneği", III. *Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu*, Sakarya 2014, ss. 139-145.
- http://www.maden.org.tr/resimler/ekler/cf666483bc8723f_ek.pdf
- İlyas, Ahmet, "Cumhuriyet Döneminde Ortaya Çıkan İsyarlarda Aşiretlerin Rolü", *Yaşam Bilimleri Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, (2015), ss. 182-200.
- İlyas, Ahmet, "Tek Parti Döneminde Aşiretleri Kontrol Altına Almak İçin Çıkarılan Kanun ve hazırlanan Raporlar", *The Journal of Academic Social Science Studies* (28), ss. 329-348.
- İnan, Afet, *Devletçilik ilkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin I. Sanayi Planı*, Ankara 1933.
- İnci, İbrahim, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Tek Parti Hükümetlerinin İşe Politikaları", *A.Ü. Türkiyet Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (50), 2013, ss. 271-290.
- Karabulut, Kerem, "11 Teşrinisani 1942 Tarihli Varlık Vergisi'ne Bir Bakış". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 27, 2005, ss. 325-339.
- Karakaş, Ömer, "Halkevlerinin Merkezden Kadınsız Piyas Talebi Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:13, Sayı:1, Mart 2015, ss. 342-372.

- Kardaş, Abdulaziz, "Cumhuriyet Dönemi'de Sason İsyancıları ve Alınan Tedbirler", *The Journal of Academic Social Science Studies*, (43), 2016, ss. 49-70.
- Kaya, Emine Erden, "Erken Cumhuriyet Dönemi Ulus İnşa Sürecinde İrk ve İrkçılık", *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 2(3), 2015, ss. 21-64.
- Kaya, Kasım, Sevinç, Gönül, Asoğlu, Veysel ve Reşid Sevinç, "Cumhuriyet Dönemi Tarım Sektöründeki Gelişmelerin Günümüz Kırsal Kalkınma Anlayışı İle Karşılaştırılması", *Kamu-İş*, Cilt: 14, Sayı: 1 2015, ss. 63-98.
- Kazım Yavan, Galip, *Milli Şef Dönemi Toprak Politikaları ve Bu Politikaların Siyasi Hataya Etkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.
- Keskin, Nuray. Ertürk, "Cumhuriyet Döneminde Toprağa Dayalı Örgütlenme: İl Yönetimi" *Memleket Siyaset Yönetim*, C. 2, S. 5, 2007, ss. 119-174.
- Koca, Hüseyin, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları (Umumî Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliği'ne)*, Mikro Yayıncılık, Konya 1998.
- Koç, Nurgün, "Şeyh Said Ayaklanması", *Turkish Studies*, 8 (2), 2013, ss. 153-166.
- Koçak, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Koçdemir, Kadir, "Atatürk Donemi Kültür Politikası ve Küreselleşme", *Türk idare Dergisi*,(429), 2000, 147-169.
- Kodaman, Bayram, *Şark Meselesi Işığında Sultan abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983.
- Konyar, Basri, *Diyarbakir Yıllığı*, Ulus Yayınevi, Ankara, 1936.
- Kopar, Metin, "CHP Teftiş Raporlarına Göre II. Dünya Savaşı Yıllarında Gaziantep", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (3), 2011, ss. 1037-1055.
- Korhan, Tuğba, "Cumhuriyet döneminde Umum Müfettişlikler İle İlgili Bir Değerlendirme", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl. 4, S. 7, Nisan 2012, ss. 134-143.
- Metintaş, Mustafa Yahya ve Mehmet Kayıran, "Refik Saydam Hükümetleri Döneminde Türkiye'nin Dış Politikası (1939-1942)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (1), 2012, ss. 289-311.
- Meyve İstatistiği 1938-1942*, Neşriyat no: 222, S.2, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1944.

- Müderrişoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşı'nın Malî Kaynakları*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1974.
- Obuz, Ömer, *Siirt'in Cumhuriyet Serüveni (1923-1950)*, Akıl Fikir yayınları, İstanbul, 2017.
- Olgun, Said, "Siirt Halkevi ve Faaliyetleri (1934-1951)", *History Studies*, 5(2), 2013, 287-301.
- Onbaşı, Funda Gençoğlu , "Halkevleri ve Ülkü Dergisi: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycülük Tartışmaları", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 20(3), Temmuz 2011, ss. 69-88.
- Orak, Abdullah, *II. Dünya Savaşı Sürecinde Urfa (1939-1945)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2015
- Öğüt, Tahir ve Çiğdem Çadırcı, "Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır'da İktisadi-Mali ve Sosyal Yapı", *Gazi Akademik Bakış*, 7 (13), 2013, ss. 141-170.
- Özdemir, Emin "Islah çalışmalarından İlğasına Medreselere İslamcı Bir Bakış; SebilürReşad'da Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Uygulamaları", *Turkish Studies*, 8(2), 2013, ss. 201-215.
- Özdemir, Yavuz ve Elif Aktaş, "Halkevleri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (45), 2011, ss. 235-262.
- Özdemir, Nuray, Cumhuriyet Dönemi Karayolu Politikası (1923-1960), (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.
- Özduşun, Yunus, "Urfa'daki İlçe Halkevi Teşkilatları (1936-1951)", *YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:35, 2017, ss.457-472.
- Özer, İsmail, Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- Özer, M. Halis, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bir Banka Teşebbüsü: Diyarbakır Bankası (1930-1939)", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (42), 2012, ss. 382-392.
- Özer, Sevilay, "II.Dünya Savaşı Yıllarında Uygulamaya Konulan Toprak Mahsulleri Vergisi ve Köylü Üzerindeki Etkisi", *Tarihin Peşinde* (5), 2011, ss. 215-234.
- Özer, Sevilay, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Ekim Seferberliği", Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 15, 2012-Bahar, ss. 31-49.
- Öztürk, İbrahim Mert, "İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 32 Sayı: 54, 2013, ss. 135-66.

- Öztürk, Saygı, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul 2007.
- Pınar, Mehmet ve Yunus Özduygün, "Urfa Halkevi ve Faaliyetleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*,9(43), 2016, ss. 870-881.
- Sarınay, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Milliyetçiliği (1912-1931)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994.
- Siverek Halkevi*, İstanbul 1939
- Şener, Sefer, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Tarım Politikası Arayışları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (7), 2004, ss. 73-92.
- Temel, Mehmet, "Atatürk Dönemi Hayvancılık Politikaları", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , Sayı: 24, 2010, ss. 200-234.
- Temiz, Ömer, "Gaziantep Halkevi Dergisi Başpınar'da Yayımlanan Ömer Aksoy Yazıları", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*,(10), 2006, 197-212.
- Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Yurt Yayınları, Ankara, 1986.
- Tezel, Yahya S.,*Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.
- Tökin, İsmail Hüsrev, *Türkiye 'de Köy İktisadiyatı*, İstanbul,1990.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumîye İstanbul 1927.
- Türkmenoğlu, Dilşad, "Tek Parti Dönemi Ulus İnşa Politikalarının Eğitim Boyutu", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 5(1), 2007, ss. 159-172.
- Uluskan, Seda Bayındır, *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, ATAM Yayınları, Ankara 2010.
- Üstel, Füsün, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Vergili, Ayhan, "Türkiye'de Modern Tıbbın Kurumsallaşması ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2011.
- Yenal, Okyay, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- Yıldırım, Yüksel, "Urfa'nın Sosyo-Kültürel Yaşamında Mihenk Taşı Bir kurum: Urfa Halkevi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt:9, Sayı: 45, 2016, s. 319-332.

- Yılmaz, Abdurrahman, "Osmanlı Ve Cumhuriyet Dönemlerinde Nasturi Ayaklanmaları", *Tarih Okulu Dergisi*, 7 (21), 2015, ss. 107-129.
- Yılmaz, Durmuş ve Nadire Emel Akhan, "İlk Dönem Halkevleri'nin Eğitim Faaliyetleri Konya Halkevi Örneği", *Karadeniz Araştırmaları*, (29), 2011, ss. 59-95.
- Yiner, Abdulnasır, "Bir Asayişsizlik Hareketi Olarak Ali Batı Olayı (1913-1919)", *Tarih Dergisi*, İstanbul, 2012, ss. 193-220.
- Yücebaş, Ferit, "İç Denetim Sağlamak Amacıyla Umumî Müfettişlikler; Birinci Umumî Müfettişlik Örneği", *Van Yüzüncü Yıl Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (34), 2017, ss. 459-486.

